

1994/2-3

GT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Dr. Gidai Erzsébet: A gazdaságirányítás alternatív útjai és nemzetközi feltételei

Dr. Kozma Ferenc: A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében

Dr. Fecske Mihály: A magyar mezőgazdaság

Dr. Tóth László: Közép-Európa, mint regionális probléma

Dr. Prugberger Tamás: A közép-európai országok nemzetiségi és emberjogi problémáinak kezelése

“A közép-Európa, mint perspektíva” c. konferencia állásfoglalása

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

V. évfolyam 2-3. szám, 1994.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik kéthavonta

A folyóirat az Ady Endre Sajtóalapítvány támogatásával jelent meg.

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Gidai Erzsébet: A gazdaságirányítás alternatív útjai és nemzetközi feltételei.....	5
Dr. Kozma Ferenc: A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében.....	35
Dr. Fecske Mihály: A magyar mezőgazdaság.....	82
Frigyesi Veronika: Biotechnológia az Egyesült Államokban.....	100

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Mátés Károly: 1956 tegnap, ma és holnap.....	125
Dr. Gergely András: Önszervező társadalom? (Igazgatási és területi érdek).....	142

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Tóth László: Közép-Európa, mint regionális probléma.....	152
Dr. Prugberger Tamás: A közép-európai országok nemzetiségi és emberjogi problémáinak kezelése.....	193
Dr. Balázs Judit: Gazdasági biztonság – közép-kelet-európai dilemmák.....	208
Dr. Magyar-Beck István: Közép-Európa, mint perspektíva.....	220
“A Közép-Európa, mint perspektíva” c. konferencia állásfoglalása.....	232

VITA

Dr. Zsilka János: Gondolatok az egyetemi reformról.....	236
Fekete Dezső: Töprengések.....	245

KÖNYVSZEMLE

Dr. Szretykó György: Kereslet a biztonság iránt.....	256
--	-----

Szerzőink

Dr. Balázs Judit, kandidátus, MTA Világgazdasági Kutatóintézet

Dr. Fecske Mihály kandidátus, a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet menedzserigazgatója,

Fekete Dezső, az HUNGARIA Biztosító nyugdíjasa

Frigyesi Veronika, tudományos munkatárs, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Gergely András, tudományos munkatárs, MTA Politikai tudományok Intézete

Dr. Gidai Erzsébet, a közgazdaságtudományok doktora, c. egyetemi tanár, a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet igazgatója

Dr. Kozma Ferenc, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Magyar-Beck István, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Mátés Károly, politológus

Dr. Prugberger Tamás, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Dr. Szretykó György, kandidátus Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet

Dr. Tóth László, főiskolai tanár, Hódmezővásárhely

Dr. Zsilka János, egyetemi tanár, ELTE BTK

Gidai Erzsébet

A gazdaságirányítás alternatív útjai és nemzetközi feltételei¹

1. Bevezető

A közgazdaságtan egyik központi kérdése a gazdaság működését meghatározó törvényszerűségek feltárása korunk megváltozott körülményei között, s az új feltételek mellett a leghatékonyabb gazdaság szabályozási rendszerek kidolgozása.

Az ezredfordulóhoz közeledve mind erőteljesebb az igény a közgazdaságtan elméleti megújódása iránt, amely megalapozhatná az új gazdaságirányítási modelleket is. A paradigmaváltásnak napjainkban még körvonalai sem igen mutatkoznak, így érthető, hogy a gazdaságirányítás rendszere körül folyó vitákra elsősorban a századunkban megjelent klasszikus közgazdaságtani iskolák vannak a legnagyobb hatással.

A közgazdaságtan két nagy iskolája vívta meg harcát a gazdaságpolitikák alakításában, az egyik a keynesi keresletösztönző, az állam gazdaságélénkítő szerepét fontosnak tartó irányzat, a másik a chichágói iskola fő képviselője, Friedman által kidolgozott monetáris elmélet, amely az állami beavatkozás visszafogására, a gazdasági ver-

¹ A tanulmány az "Állami gazdaságirányítás elvei" c. 3025 sz. OTKA keretében készült, támaszkodva az "Európa alternatív regionális modelljei" c. 593. sz. OTKA kutatásra.

seny élénkítésére a makroökonómiai folyamatoknak a pénzkínálat szabályozásával történő irányításra helyezi a hangsúlyt.

A fő vitapont Keynesnél az, hogy a teljes foglalkoztatás biztosítás mellett miként alakul a nemzeti jövedelem, s milyen az összefüggés a foglalkoztatáspolitikára és az inflációs ráta között. Másszóval igaz e az, hogy egyrészt a keynesi foglalkoztatáspolitikára az okozója a magas inflációs rátának, másrészt megoldást ad-e a Friedmann által ajánlott állandóan azonos ütemű pénzkibocsátás az infláció megfékezésére?

Az első kérdésre a történelmi tények tagadó választ adnak. Amikor a keynesizmus a fénykorát élte, - az ötvenes években, hatvanas évek első felében - akkor csaknem teljes a foglalkoztatottság és alacsony az inflációs ráta. A második kérdést illetően pedig tévedés az, hogy a pénzkínálat szabályozásával meg lehet határozni a makroökonómiai folyamatokat, ahogyan Friedman állította. Éppen fordított a helyzet, a makrogazdasági folyamatok határozzák meg a pénzkínálatot. A két iskola hívei között jelentős ellentétek alakultak ki, ami meghatározóan befolyásolja az egyes országokban kialakított gazdaságirányítási elemeket és jellemzőket, attól függően, melyik iskola képviselői vannak a politikai és gazdasági hatalmon.

A 70-es és 80-as években a neokonzervatív-liberális gondolkodás térhódítása következett be, s a hangsúly a magángazdaságra és a "laissez faire" irányítási formákra koncentrált.

A 90-es évektől a fejlett államokban megjelenik a vegyes gazdaság eszményképe, ami egyben a tudatos gazdaságpolitika reneszánszát is jelenti, az állam szerepének újraértékelésével és előtérbe kerülésével. E felfogás hatására a vegyes gazdaság (magán és állami) különféle formái terjedtek el, és a gazdaságpolitikák alakításában új eszközként jelent meg a piac szerepének bizonyos fokú korlátozása, mindenekelőtt a közszolgáltatásoknál (pl. egészségügy, oktatás).

A volt szocialista országokban, így Magyarországon is a 80-as évek végén 90-es évek elején végbement politikai hatalmváltást követően a neoliberális gondolkodás és irányítás vált uralkodóvá. Eredményeképpen Magyarországon megvalósult egy deformált privatizáció, nőtt a munkanélküliség és az infláció, nem sikerült a fizetési mérleg deficitjét csökkenteni, valamint az adósságállomány növekedését megfékezni. Hasonló folyamatoknak lehetünk szemtanúi a környező államokban is.

Elemzésünkben arra a kérdésre keresünk választ, hogy a gazdaságpolitikai irányváltást mennyire befolyásolják a nemzetközi környezet által megszabott feltételek és ennek ismeretében milyen gazdaságpolitikai és irányítási alternatívákkal számolhatunk az ezredfordulóiig.

2. A nemzetközi környezetben végbemenő változások

Ha a 20. század végének, a 21. század első felének időszakát tekintjük át az alábbi világgazdasági tendenciákkal számolhatunk:

- Az Egyesült Államok, az Európai Közösség, Kína, Japán és Oroszország azok a gazdasági, politikai, hatalmi tényezők, amelyek a világ sorsát alapvetően befolyásolják, a korábbi egyértelmű egyesült államokbeli és szovjet hegemóniát követően.
- A gazdasági erőviszonyok egyre inkább eltolódnak az Európai Unió, illetve Japán és Kína irányába, Közép- és Kelet-Európa országai hosszútávon csak konfliktusokkal és átrendeződésekkel válhatnak az Európai Unió tagállamaivá, ha az integrált Nyugat-Európa egyáltalán létrejön.
- A nagyhatalmak részint közvetetten, de több vonatkozásban közvetlenül is döntően befolyásolják, alakítják a kisebb államok, nemzetek sorsát.
- A fejlődő országok problémáinak megoldása mind sürgetőbbé válik, mivel ezek egyre inkább részei lesznek a világgazdaságnak,

a társadalmi, gazdasági ellentmondások feloldatlansága pedig a fejlett országok számára is mind nagyobb veszélyt jelentenek.

Korunk fejleményeiben jelentős veszélyek is rejlenek. Az egyik az, hogy a világpolitika és a világgazdaság visszakanyarodhat ahhoz a történelemben már ismert gyakorlathoz, amikor az egyenlőtlen gazdasági és társadalmi fejlődés háborús, fegyveres konfliktusba és ezáltal kikényszerített hatalmi átrendeződésbe csap át, azaz az új gazdasági erőviszonyoknak megfelelő erőszakos politikai és katonai törekvések nyernek teret. Ez még akkor is, ha hagyományos háború keretei között maradna - aminek az esélye minimális -, súlyos veszélyt és tehetetelt jelentene az emberiség számára, nukleáris háború esetén pedig a következmények beláthatatlanok.

Veszélyforrás lehet az is, ha a világ ugyan elkerüli a nyílt háborús konfliktusokat, de belebocsátkozik egy gazdasági háborúba, tehát a nagyhatalmak, az egyes országok között visszatér a gazdasági és politikai elszigetelődés, a gazdasági integrációs folyamata megtörik, vagy visszájára fordul.

Veszély származhat abból is, ha az egyes nagyhatalmak, főleg nukleáris hatalmak olyan mértékű gazdasági tért veszítenek - miközben pusztító katonai erejük megmarad -, hogy nagy lesz a csábítás, esetleg kényszer, hogy gazdasági és politikai hatalmuk védelmében bevessék a katonai potenciált.

A fejlett ipari országok hosszú távú növekedésében több gazdaság-fejlődési ciklust figyelhetünk meg.

A két világháború között valamennyi fejlett ipari országban lassú volt a növekedés, míg a második világháború után, az 1973-as kőolaj-árrobbanásig az európai országok az évi 3-6% körüli növekedési sávban mozogtak. Az alsó határon a legkorábban iparosodott Egyesült Királyságot, a felső határon a később felzárkózó dél-európai országo-

kat, így Franciaországot és Olaszországot találjuk. Még dinamikusabb, közel 10%-os volt az újonnan felzárkózó Japán növekedése.

Az 1973-as kőolajárrobbanást követően a második világháború után kialakult gyors növekedés megtört és azóta a gazdasági fejlődés üteme lényegében visszatért a hosszú távú trend alacsonyabb értékéhez. A második világháború után kialakult és a hetvenes évek elejéig tartó 5% körüli növekedési ütem évi 2,7%-ra lassult. Ez az évi 2-3%-os növekedés lényegében többlet energia és nyersanyagfelhasználás nélkül ment végbe, vagyis a növekedés teljes egészében a műszaki fejlődés hozadéka.

A jövőre nézve nem valószínűsíthető, hogy a fejlett tőkés országokban a második világháború utáni gyors növekedési szakasz visszatérjen. Egyrészt azért, mert egy gyors növekedés a jelenlegi, vagy a prognosztizálható technikai színvonal mellett újból erőteljesen növelné az anyagok és energiahordozók iránti igényt, amelynek kielégítése rövidesen korlátokba ütközne.

Másrészt azért, mert a műszaki fejlődés az utóbbi években a harmincas-negyvenes-ötvenes évek fejlődéséhez képest, önmagában is lelassult. Mindezen érvek miatt a következő évtizedekben a fejlett tőkés országban - mindenekelőtt Nyugat-Európában - egy évi 2-3% közötti gazdasági növekedés várható.

Ez a növekedés valószínűleg nem lesz egyenletes. Az elmúlt évtizedben a világgazdaságban olyan feszültségek halmozódtak fel, mint pl. a nagymértékű nemzetközi eladósodás, amely erősen megzavarhatja a világgazdaság fejlődését. Nemcsak a fejlődő országok mintegy 1400 mrd \$-os, de az Egyesült Államok jelenleg 400 mrd \$-ra becsülhető adósságállománya is nagy bizonytalanságot visz a nemzetközi kapcsolatba. Ezért elképzelhető, hogy az előttünk álló évtizedben a világkereskedelemben jelentős fennakadások alakulnak ki, amelyek csökkentik a fejlett tőkés országok gazdasági növekedési ütemét. E tendenciának ellene hat, hogy a világ egyes földrajzi régiói megkisé-

relnek a régió belüli egymással szorosabb kapcsolatot kiépíteni, így kevésbé válnak függővé a régió kívüli térség fejlődésétől.

Egyes térségekben a régió belüli kereskedelem bővülő aránya az 1980-87-es időszakban jól érzékelhető, így pl. Nyugat-Európa esetében, ahol a régió összes exportjában a régió belüli export aránya az 1980 évi 67,8%-ról 1987-re 70,2%-ra emelkedett. Még kifejezettebb ez az aránynövekedés Észak-Amerika esetében, ahol 1980 évi 26,2%-ról a régió belső exportja 37,9%-ra emelkedett. Hasonlóképpen a régió belüli export jelentős aránynövekedése figyelhető meg a közel keleten. Gyorsan fejlődik a kereskedelem Japán és az úgynevezett kis tigrisek között is, míg egyes térségekben (pl. Latin-Amerika) a közlekedés egyenlőre inkább az elvi deklarációk szintjén figyelhető meg. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Nyugat-Európa esetében, amelynek kereskedelme 70%-ban a régió belüli bonyolódik le, a fentebb becsült évi 2-3%-os növekedési sáv nagyobb zavarok nélkül megvalósulhat. Zavaró tényező elsősorban az amerikai kontinens instabilitása, ami kihathat az ázsiai térségre is.

Az elemzett nemzetközi prognózisok alapján különböző forgatókönyvek írhatók le. Vegyük sorra ezeket.

a. Föderációs Európa kialakulása

Európa fejlődésének egyik alternatívája az lehet, hogy a 21. században ismét Európa veszi át a vezető és meghatározó szerepet a világ-gazdaságban és részben a világpolitikában. Ez a fejlődési irány alapvetően követné az egységes föderációs alapon felépített Európa Ház kialakulásáról szóló prognózisokat és ezáltal uralkodó gazdaságpolitikai hatalom létrejöttét, amit erőteljes hatalmi érdekek motiválnak. A motiváló tényezőket következőkben lehet összefoglalni:

- az integrált Európa létrehozásának a lehetőségei kedvezőek ahhoz, hogy ezeket ki is használják. A Maastrichtban megkötött

szerződés értelmében az Európai Közösség a világ legnagyobb integrált piacává vált, 380 millió fős, fizetőképes keresletével. Egyidőben Kelet- és Nyugat-Európában történelmi események zajlanak: keleten a szocialista tervgazdálkodást piacgazdaság váltja fel, nyugaton pedig a volt katonai, háborús ellenfelek, nyelvileg és etnikailag is heterogén piaca elindított, ha nem is önkéntes alapon egy integráció folyamatot. Míg a korábbi tervgazdálkodásra épülő irányítási formát felváltotta a neoliberális eszközök radikális alkalmazása, addig Nyugat-Európa az állam növekvő gazdaság szabályozó szerepére helyezi a hangsúlyt.

- Az USA-val és Japánnal folytatott globális gazdasági verseny ugyancsak az európai integráció mellett szól, attól tartva, hogy hiányában az egyes nemzetgazdaságok perifériára szorulnának, marginalizálódnának a két túl nagy és egyre agresszívabbá váló gazdasági hatalom között. Jóllehet az USA és Japán is mind erőteljesebben részt kíván venni Európa acrolatának alakításában.
- Nyugat-Európában az integráció már olyan mértékben előrehaladt, hogy leállítás, vagy visszafejlesztése békés úton kevésbé képzelhető el. A munkaerő, a tőke szabad áramlása lényegében megvalósult, a termelési strukturák jelentős mértékben specializálódtak az integrált piacokhoz, ennek megfelelő vállalati, vállalkozási formák, például multinacionális vállalatok alakultak ki.
- Az előbbiekből következően az integrációs folyamatok egy olyan dinamizmusa, integrációja jött létre, amely révén minden egyes újabb előrelépés további lépések megtételére kényszeríti a résztvevőket. Például a vámunió, a valutaunió létrehozását, az utóbbi pedig az egységes minimális szociálpolitikai juttatások biztosítását.

Melyek azok a kedvező tényezők, amelyek Európának a 21. században meghatározó gazdasági hatalmat biztosíthatnak tekintet nélkül arra, hogy USA és Japán mit tesz, tehát amelyek alapján Európa he-

gemon világgazdasági szerepet vívhat ki magának? Elsősorban a következőkre kell utalni:

- Ha a Közös Piac valóban képes lesz egy gazdasággá integrálódni és fokozatosan magába foglalni Európa többi részét, akkor egy olyan hatalmas gazdasági egység alakulhat ki, amihez hasonló nem létezik a világgazdaságban. Európa nagy előnye lehet az is, hogy a lakossága magasan képzett, iskolázott.
- Mivel Európában hagyományai vannak a szociális szempontok érvényesítésének és az egyéni kapitalisztikus érdekek érvényre juttatásának is, azaz az állam és a piac együttélésének (és nem konfrontálásának) a társadalmi béke és a közgazdaság érdekeit egyaránt szolgáló hatékony kormányzati, gazdasági mechanizmusok alakulhatnak ki.

A felsoroltak egy olyan ideális helyzetet jelentenek, amikor viszonylag konfliktus mentesen megy végbe az integráció. Ahhoz azonban, hogy Európa domináns gazdasági világhatalommá váljon két alapproblémát mindenképpen meg kellene oldania: Nyugat-Európa gazdaságát teljes mértékben integrálni kellene, valamint ezen integrációnak ki kellene terjednie Közép- és Kelet-Európára is. Vajon megvannak-e a feltételek is ehhez? **A kérdés megválaszolásához nézzük meg milyen hatása van a nyugat-európai integráció fejlődésének Kelet-Európára, s kiemelten Magyarországra.**

A kelet-nyugati szembenállás idején Nyugat-Európa teljes egészében függetlenítette magát Kelet-Európától. A két térség közötti gazdasági kapcsolatok az EK szempontjából elhanyagolhatóak voltak, mind mennyiségi, mind fontossági szempontból.

Fordítva ez már nem volt igaz, Európa politikai értelemben vett keleti fele, különösen a közép- és kelet-európai kis országok nagymértékben rá voltak szorulva a nyugat-európai technológia importjára, de

e mellett minden egyéb importra is, amellyel a merev tervgazdálkodásból származó rendszeresen fellépő hiányokat enyhíteni lehetett.

A kelet-európai változások olyan hirtelen érték Nyugat-Európát, hogy még nem volt idő szisztematikusan végiggondolni a következményeket. Így mindezekig egy "kézenfekvő" megoldás kínálkozott az, amit pl. Törökországgal szemben is alkalmaztak, mindenek előtt a társult tagság, Lengyelország, a Cseh és Szlovák Köztársaság és Magyarország számára. A társult tagság megkönnyíti ezen országok termékeinek piacrajutását, ám igen jelentős korlátok is fennmaradnak, elsősorban a mezőgazdasági és élelmiszeripari szektorban, ahol e közép-kelet-európai országok komparatív előnyökkel rendelkeznek. A társult tagság következtében e területek piaci versenyképessége veszélyeztetett azáltal, hogy az EK - drágább - termékei beáramlanak ezen országok belső piacára. Mértékadó politikusok megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy a közép-kelet-európai országok az ezredfordulóig biztosan nem lehetnek az Európai Unió tagjai. Ha ezt a "forgatókönyvet" fogadjuk el, úgy azt kell feltételeznünk, hogy a közép-európai térség komparatív előnyeit, a viszonylag kedvező mezőgazdasági adottságokat és az olcsó munkaerőt, csak mérsékelten tudja a nyugattal való együttműködése során kamatoztatni. Emiatt exportpotenciálja viszonylag lassabban nő és a magas adósságszolgálat miatti terhek hosszabb időn keresztül korlátozzák gazdasági fejlődését.

A Világbank Nyugat-Európa esetében a kilencvenes évtizedre a már említett 2-3 % gazdasági növekedési sáv felső határának elérését prognosztizálja.

A nyugat-európai fejlődés Kelet-Európára gyakorolt hatásának becsléséhez mindenek előtt az EK importjának szerkezetéből kell kiindulnunk. 1989-ben az EK importjában 64 %-kal részesedtek feldolgozóipari termékek, 8 %-kal az energiahordozók és 10 %-kal a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek. Az EK egyes országcsoportokhoz különböző struktúrával kapcsolódott. Japán EK-ba irányuló

exportjában a feldolgozóipari termékek súlya több, mint 90 százalék, ugyanez a szám az Egyesült Államok esetében 60 %, az újonnan iparosodó ázsiai országoknál pedig 70 százalék. Ezzel szemben a volt KGST országok esetében a feldolgozóipar részesedése mindössze 32, míg a tüzelőanyagoké 36 százalék. Figyelembe véve az EK import szerkezetének átalakulási irányait (az élelmiszerek és anyag, energia-jellegű termékek iránti igények stagnálását vagy mérsékelt növekedését) a volt KGST országok exportjának dinamikája, (a mérsékelt exportnövekedési potenciállal rendelkező termékcsoportok 60 %-os súlya miatt), messze nem tudja majd elérni az EK importjának növekedését, és a nyugati export mérsékelt növekedési lehetősége megkérdőjelezi a volt KGST országok növekedésének tartós exportoffenzívával való megalapozását.

Ha azonban a volt KGST országok exportjából levonjuk a volt Szovjetunió exportját, a közép- és kelet-európai országok EK-ba irányuló exportstruktúrájában a feldolgozott termékek már 55 %-ot érnek el, és így nagyobb lehetőségük van az EK importtal való lépéstartásra - feltéve, ha a statisztikailag nehezen megragadható minőségi követelményeknek is meg tudnak felelni.

Az EK-ba irányuló magyar exportstruktúra annyiban tér el a többi közép-európai országtól, hogy a feldolgozóipar rovására nagyobb a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya. Nagyon kétséges, hogy a közös piaci társult tagság lehetővé teszi-e mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportjának jelentős bővítését, hiszen - elsősorban a francia parasztok részéről - már most is jelentős ellenállásba ütközik az export fokozása. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportja előtt álló akadályok miatt hosszabb távon a legkedvezőbb esetben is csak azzal számolhatunk, hogy Magyarország piaci részesedése az EK piacán a jelenlegi szinten tartható. Ez egy évi 5 %-os export volumennövekedést valószínűsít, ami - legalábbis a piac oldaláról - lehetővé teheti a magyar gazdaság mintegy évi 3 %-os növekedését.

A jelenlegi prognózisok szerint Nyugat-Európán belül a délnémet, valamint az ezzel határos svájci és osztrák területek fejlődnek majd a legdinamikusabban, ami a földrajzi közelség és a történelmi kapcsolatok miatt előnyös Magyarország számára. Ezeket az előnyöket azonban csak akkor lehet használni, ha a magyar kínálat igazodik a magasabb és bővülő vásárlóerővel együttjáró magasabb minőségi követelményekhez. Végsősoron levonható az a következtetés, hogy Kelet-Európa jelenleg tapasztalható nagy igyekezete ellenére is hosszú távon számolhat reálisan az EU tényleges tagságával. Ennek mindenek előtt az oka az, hogy az EU minden valószínűség szerint nem vállalja fel a modernizációs költségek megfinanszírozását.

b. Több regionális együttműködési csoport kialakulása

A jelenlegi prognózisok azzal is számolnak, hogy Európában több regionális együttműködés is kialakulhat az Európai Unió mellett, így északról délre: a skandináv térségben, már beleértve a függetlenné vált balti államokat is, a lengyel- és szlovák-magyar hármas bővülése esetleg Szlovéniával és Horvátországgal, valamint esetleg a balkáni államok között.

Magyarország számára ez az integráció potenciális lehetőséget biztosít a közvetítő és tranzit kereskedelemre, és ezáltal az európai együttműködés egyik centruma lehet.

c. A fejlett Nyugat-Európa integrációja teljessé válik, de a viszonylag fejletlen Közép- és Kelet-Európa kívül marad ezen integráción

Ez az alternatíva akkor következne be, ha a fejlett nyugat-európai országok, az Európai Unió (valamint a többi gazdag kapitalista ország is) nem vállalna áldozatot (anyagi, műszaki, technikai, szakmai segítségnyújtást, valamint megfelelő piacrajutást) a volt szocialista orszá-

gok modernizálása érdekében, elzárkóznának az elől, hogy a közösgnek a tagjai legyenek, illetve ha a volt országok közül a legnagyobbak (elsősorban Oroszország) úgy döntené, hogy nem kíván belépni az Európai Unióba.

A volt szocialista országok válságos gazdasági helyzete jelentős gazdasági előnyt jelent a nyugat-európai országoknak. Ilyen körülmények között ugyanis a volt szocialista országok nemzeti vagyona, termelő kapacitása nagymértékben leértékelődik, ezeket viszonylag olcsón meg lehet vásárolni, a kelet-európai versenytársak nemcsak a világpiacon, de a saját piacaikon is meggyengültek, könnyebben legyőzhetővé váltak. A kapitalista piacgazdaság feltételei között az ilyen versenyelőnyöket nagymértékben ki is használják, amit fokoz a rendkívül alacsony bérszínvonal, a gyenge munkavállalói érdekvédelem.

A volt szocialista országok Közös Piacon kívülisége révén a fejlett nyugati országok jobban távol maradhatnak a közép- és kelet-európai térség feltehetően tartósan jelentkező etnikai, társadalmi konfliktusaitól, vagy legalább is nagyobb szabadságfok mellett dönthetnek abban, hogy milyen mértékben és módon vállaljanak ebben szerepet. Az ilyen mértékű távolmaradáshoz jelentős politikai és gazdasági érdekek fűződnek. (A szerb háború is jól mutatja ezt, és különösen riasztónak tűnne egy esetleges orosz belső fegyveres konfliktusba való belesodródás.)

Előnye ennek az alternatívának az is, hogy nem kellene megtörni az integrációs folyamatot. Tehát elkerülhetők lennének az ebből adódó veszteségek.

A nyugat-európai integrációból való kimaradás a volt szocialista országok számára bizonyos kedvező hatásokkal is járhatna: átmenetileg elkerülnék a szigorúbb, a konfliktusokat okozó verseny kihívását.

Számolni kell azzal is, hogy Európa térségi kettészakadása egyrészt új, gazdasági vasfüggőnyt építhet ki, másrészt felerősítheti a dezinteg-

rációs törekvéseket, amelyek egymástól igen eltérő - és ellentmondó - gazdaságpolitikákat hívnak életre.

d. A nyugat-európai integrációs folyamat megtorpanása

Ezen alternatívaként számolnunk kell a Közös Piac integrációs folyamatának megtorpanásával. Az Európai Unió integrációs folyamata teljessé válásához, az egységes integrált Európa létrejöttéhez politikai-pénzügyi érdekek fűződnek. E mellett azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy e folyamat ellen is jelentős érdekek hatnak, amelyek le is fékezhetik, sőt meg is állíthatják ezt. Az ilyen irányú lehetséges fejleményekben kulcs szerep jut Németországnak, kettős vonatkozásban is.

Egyfelől - lévén a legfejlettebb és legerősebb tagja az Európai Uniónak, egyben fejlődése is viszonylag dinamikus - magas mércét szab a többi tagország számára (az ár- és valutastabilizálás, a termelékenység szint, mindezekkel összefüggő versenyképesség, de a szociális juttatások tekintetében is), másfelől a volt szocialista országok összeomlása után rendkívül nagy csábításnak van kitéve a tekintetben, hogy elsősorban saját előnyére használja ki a keleten kínálkozó piacot, nyersanyagforrásokat és szellemi kapacitást, e téren megelőzze a többieket és a lehetőségeihez mérten háttérbe szorítsa a közös, illetve az egyes tagországok érdekeit, vagy legalább is a maga érdekeit egyoldalúan ezek elé helyezze.

A "mérce"-szabás akkor okozhat gondot, ha a többi ország ezt nem tudja követni, illetve a követés olyan konfliktusokkal jár, amit belpolitikailag nem tudnak kezelni (munkanélküliség, infláció, a lakosság nagyobb rétege életszínvonalának a csökkenése, vagy stagnálása, befolyásos lobbyk - például agrárlobby - támogatottságának a megszűnése, vagy jelentős csökkenése), továbbá megoldásukhoz olyan mértékű közösségi forrásokból igénybe vett támogatásokra lenne szükség, aminek előteremtéséhez nem tudják elérni a szükséges konszenzust

(ilyen mértékben nem tudják növelni a Közösség költségvetését, illetve nem tudnak megállapodni annak allokálásában). Fokozhatja a problémát az, ha a német monetáris és költségvetési politika erősebb pozícióba jut, hogy meghatározó hatást gyakorol a többi állam politikájára, azaz gyakorlatilag a többi tagállam gazdaságpolitikájára. Mindezek együttesen azt eredményezhetik, hogy a többi tagállam, illetőleg azok, akik belpolitikailag nem tudják vállalni ezt a helyzetet, önálló nemzeti gazdaságpolitika útjára lépnek, nem vállalnak partnerséget bizonyos integrációs lépésekkel, ami szükségszerűen lefékezi az integrációs folyamatot. Mindezek jeleit ma már kétségtelenül tapasztalhatjuk. Így Anglia, Olaszország árfolyampolitikájának az önállósulása, a Közös Piac költségvetése összeállításának súlyosbodó gondjai, a Maastricht-i egyezményről tartott szavazások kevésbé meggyőző eredményei, vagy az olyan kijelentések mind gyakoribbá válása felelős politikus részéről, hogy: "Nem vagyunk hajlandók gazdaságpolitikánkat a szerint alakítani, hogy mi történik Brüsszelben, vagy milyen döntést hoz a Német Jegybank." Az ilyen fejlemények irányába komoly jelek mutatkoznak. Ezeket erősíthetik fel Európa keleti felén felcsillanó, kecsegtető lehetőségek. Németország számára ez nagyon is kézenfekvő, mivel Közép- és Kelet-Európa sok tekintetben mintegy kiegészíti a német gazdaságot: olcsó élelmiszer, energia- és nyersanyagforrás, és ezek ellenében biztos a felvevőpiac a német feldolgozó ipari termékek számára, továbbá profitábilis befektetési lehetőségeket nyújt a német tőkefelesleg kihelyezésére (a rendkívüli mértékben leértékelt termelőkapacitások, alacsony munkabér, jó geológiai adottságokkal rendelkező európai nyersanyag-lelőhelyek, főleg Oroszországban). Sok tekintetben a történelmi előzmények is segíthetik a kapcsolatok bővítését, de Németország földrajzi, geopolitikai elhelyezkedése ugyancsak fontos tényező e tekintetben.

Természetesen az Európai Unió többi tagállamának is érdeke fűződik az Európa keleti felén meglévő új lehetőségek kiaknázásához. Így bizonyos tekintetben a tagállamok között verseny, rivalizálás is elindul e piacok megszerzéséért. Akkor azonban, ha ez intenzívebbé

válík újabb destabilizációs tényezője lehet az integrációs egységének, annál is inkább, mert a Kelet-Európa országainak érdeke fűződne egy ilyen versenyhez. Leegyszerűsítve úgy jellemezhetnénk ezt az alternatívát, hogy Kelet-Európának a jelenlegi fejlettségi szintjén érdeke, hogy ne egy egységes, hanem megosztott Közös Piacal alakíthassa kapcsolatait. Ez a közösség ugyanis lényegéből adódóan vele szemben protekcionista és diszkriminatív, azaz a saját üzleti és politikai érdekei vezérlik. Oroszország, de Ukrajna is különösen nagy hatást gyakorolhat e rivalizálásra. Így korántsem kizárt, hogy Oroszország erősíti kapcsolatait Németországgal és egymás számára olyan kölcsönös előnyöket biztosítsanak, ami rendkívül nagy súlyt adhat az önállósuló német törekvéseknek, érdemben tovább erősítheti Németország gazdasági uralmát Európában. E német előretörést ellensúlyozandó a Közös Piac meghatározó országai, elsősorban Franciaország, Anglia és Olaszország szükségszerűen bizonyos ellenlépéseket tenne. Fokoznák jelenlétüket Közép- és Kelet-Európában, főleg Oroszország és Ukrajna irányába igyekeznének olyan kapcsolatokat kiépíteni, ami mérsékelné a német szerepvállalást és növelné kelet-európai befolyásukat. Az említett hatások összegzéseként bonyolult és törékeny helyzet alakulna ki az Európai Unióban a közösség egyes tagállamai között. Egy rendkívül kényes, egyensúlyozó politika venné kezdetét, amelyben állandóan mérlegelni kellene az integrációból, illetve ennek teljessé tételéből származó előnyöket és hátrányokat, valamint az Európa keleti felével kialakítandó önálló nemzeti alapon szervezett kapcsolatból nyerhető előnyöket. Egy ilyen politika nem eredményezné szükségképpen a Közös Piac integráció elért eredményeinek elvesztését, bár elvileg ez sem kizárt, de minden bizonnyal eredményezné, hogy az integrációs folyamat lelassulna, esetleg megtorpanna. Ez különösen akkor következne be, ha a többi tagállam képtelen lenne követni Németország által megszabott és egyre magasabbra emelt "mércét". Ez azonban már az esetleges dezintegrációs törekvést is felerősítené.

Tekintettel Németország kiemelkedően fontos szerepére Európa arculatának alakításában erre külön is kitérünk.

e. Németország közép- és kelet-európai szerepvállalása

A közép- és kelet-európai társadalmi rendszerek összeomlása a hagyományos kelet-nyugati együttműködés magasabb szinten történő újraelérésének lehetőségét teremtette meg. A németek hatalmas piacot, nyersanyagforrásokat és kihasználatlan szellemi tőkét találnak Kelet-Európa országaiban, ami a német technikával párosulva tartós fellendülést és világgpiaci versenyképességet jelenthet Németországnak, de az egész térségnek is. Németország gazdaságilag és politikailag is érdekelt abban, hogy Közép- és Kelet-Európában terjeszkedjen és bekapcsolódjon Oroszország (elsősorban Szibéria) fejlesztésébe is.

Németország figyelmét a következő öt évben minden valószínűséggel leköti a keleti területek integrálása. Már ebben az időszakban is lehetőség nyílik azonban a keleti kapcsolatokról fejlesztésére. A kilencvenes évek második felében pedig nagyobb súlyt kap a keleti kereskedelem és gazdasági együttműködés magasabb szintre emeléséhez mindenképp előtérbe kerül a nyugati és keleti, valamint észak-dél irányú összekötő úthálózat fejlesztésére van szükség, aminek kiépítésében Magyarországnak tekintettel, hogy ennek egy része az országon megy keresztül, nagy szerepe lesz.

Németországnak, amely a közös piaci agrárpolitika elsősorban finanszírozója, alapvető gazdasági érdeke, hogy Közép- és Kelet-Európa mezőgazdaságát erőteljesebben vonja be saját igényeinek kielégítésére, ami számára kedvező feltételeket teremthet.

A Németország keleti expanziós politikájára épülő forgatókönyv Magyarország és egész Kelet-Európa számára az előzőnél lényegesen nagyobb lehetőséget biztosít a dinamikus fejlődésre. Mindenekelőtt azért, mert komparatív előnyeit (mezőgazdasági adottságok, centrális földrajzi helyzet) jobban ki tudja használni. A német tőke felesleg (amely eddig jórészt az Egyesült Államokhoz - mint "végső felhasználóhoz" - vándorolt), a kelet-német területek gazdaságának konszolidálása után az eladósodott kelet-európai országokba is áramlik. Az elma-

radott kelet-európai technológia lecserélése hosszú időre biztos piacot nyújt a német gépiparnak. Ez az alternatíva Kelet-Európa - és ezen belül Magyarország - számára mindenekelőtt a gazdasági biztonságot, a felzárkózás nagyobb lehetőségét jelentené. A gazdasági növekedés hosszú idő átlagában elérhetné a prognosztizált 2-3 %-os sáv felső határát, esetleg azt némileg meg is haladhatná.

Végül szólnunk kell egy kelet-európai együttműködés lehetőségeiről is.

f. Közép- és Kelet-európai országok együttműködése

Magyarország a legutóbbi időszakban külkereskedelmének márcsak mintegy 20 %-át bonyolítja le a volt KGST országokkal, ezen régió gazdasági növekedése, konszolidációja ennek ellenére a külgazdasági környezet meghatározó eleme marad.

Ma már egyértelműen látható, hogy hibásnak bizonyultak azon kormányzati lépések, amelyek erőteljesen hozzájárultak az egykori KGST országokkal, mindenekelőtt a volt Szovjetunióval folytatott gazdasági kapcsolatok felszámolásához. Ezzel nemcsak a belső gazdasági és pénzügyi veszteségeink emelkedtek ugrásszerűen, de romlottak a politikai kapcsolataink is.

A 90-es évtizedben várhatóan gazdasági fejlődésünk szempontjából nagy jelentőségű lehet a környező országokkal való kapcsolatok újjáépítése és konszolidációja. Ennek egyik formáját képezheti egy esetleges közép- és kelet-európai gazdasági szerződés, amelynek keretében a partneri kölcsönösség alapján élénkíteni lehetne a kereskedelmet és együttműködési kapcsolatokat; mindenekelőtt a rendelkezésre álló erőforrások kedvező hasznosítását. Hosszú távon az erőforrások oldaláról 3-4 %-os gazdasági növekedés feltételei adottak lennének, amennyiben a gazdasági rendszer átalakítása végbemenne és a politikai

válság megoldódna. Az ezredfordulóra e forgatókönyv megvalósulása is elképzelhető lehet.

3. A gazdaságpolitika-gazdaságirányítás alakulásának alternatív útjai

A nemzetközi környezet várható útjait figyelembe véve a gazdaságpolitikai változások tekintetében is többféle elmozdulás várható, mindenekelőtt a tisztán monetáris alaponról való félénk letérés hatásai minden valós körülmény szerint csak a következő választási ciklusban fognak jelentkezni.

Ahhoz viszont, hogy ebben a kérdésben világosan lássunk, le kell számolni jónéhány olyan illúzióval, amely a nálunk fejlettebb piacgazdaságok működésének tapasztalataiból táplálkozik. Az egyik ilyen illúzió, hogy a magyar gazdaság eltérően a korábbi évektől, ma már piacgazdaság, és így a működése alapvetően piackonform eszközökkel befolyásolható. Ha alaposabban meggondoljuk, ennek csak a fele, vagy legfeljebb egy része igaz. A magyar gazdaságban ugyanis egyelőre nem alakultak ki a korszerű piacgazdaságra jellemző szereplők. Az állam pl. az esetek nagy részében folyamatos szerepvárvanban van, hiszen ellentétjeként a korábbi totális állam ellentétjeként, szinte alig mer magára vállalni valamilyen feladatot.

Az ún. időleges állami tulajdonban lévő vállalatok vezetése szintén nem igazán tudja, hogy hogyan viselkedjen, hiszen az állam még tulajdonos ugyan, de már nem sokáig, akik pedig vevőként szóba kerülhetnek, egyelőre még azok sem tekinthetők igazán tulajdonosnak. Nagyjából ugyanez a zavar tapasztalható a tartós állami tulajdont kezében tartó ún. szuperholdinggal is. Nem lehet pontosan tudni pl., hogy a vállalkozásokra, gazdasági társaságokra vonatkozó szabályozók hatását mennyire és hogyan befolyásolják, illetve adott esetekben

mennyiben "keresztelik" az ÁV Rt saját kezdeményezésű intézkedései?

A kialakuló, éppenhogy létrejövő piacgazdaság különféle szerepvizsgálatai közül feltétlenül meg kell említeni a kisvállalkozóknak a piaci viszonyokkal nem teljesen adekvát viselkedését, a közepes nagyságú vállalkozások hiányát, valamint az ún. fogyasztói magatartás kiszámíthatatlanságát, a vállalkozók kockázatvállalási hajlandóságának alacsony színvonalát stb.. Mindezek kiegészülnek egy eléggé általánosnak tekinthető tőkehiányos helyzettel, valamint egy rendkívül mély gazdasági visszaeséssel. Egy ilyen mély válságból, számottevő tőkehiánnyal küszködve még egy korábban erős gyökerekkel rendelkező piacgazdaság sem könnyen tudna kilábalni.

Nem csoda, ha ez a gazdaság még nem pontosan úgy működik, mint a tőlünk jóval fejlettebb piacgazdaságok. Ha viszont ez a helyzet, akkor a gazdaságpolitikai irányváltásnál ezekre az adottságokra is figyelemmel kell lenni. Ez egyrészt az állami szerepvállalás erősítését, másrészt a klasszikus gazdaságpolitikai eszközrendszer kiegészítését, sajátos alkalmazását teszi indokolttá.

Egy másik illúzió a gazdaság gyors növekedésének a lehetősége. Számos jele van annak, hogy még ma is tartják magukat azok a hiedelmek, amelyek szerint a magyar gazdaság utóbbi években tapasztalt visszaesése viszonylag rövid idő alatt korrigálható, és ehhez elég lesz egy kisebb helyreállítási periódus is. Ezekkel a véleményekkel szemben az a valós tény, hogy a magyar gazdaság újjáépítése egy rövid átmeneti időszak alatt nem lehetséges, és ehhez hosszabb idő szükséges. Ez talán azért lényeges, mert ha ezt elfogadjuk, akkor a (megmaradt) gazdaság reorganizációja minden más prioritást megelőz, és a gazdaság növekedése csak ezután lehetséges.

A gazdaságpolitikai döntéshozók ezt a kérdést Magyarországon mintha nem tisztázták volna a prioritásrendszerben, és sokan úgy kívánnak átváltni a növekedési pályára, hogy még az elengedhetetlenül

szükséges újjászervezést sem végeztük el. A helyzetből fakadó egészséges megoldást valószínűleg a lassú növekedés és az erőteljes reorganizáció párosítása jelentené. Világosan látni kell, hogy a kettő szorosan összetartozik, ugyanis a lassú növekedés e nélkül hosszabb távon elképzelhetetlen és viszont. Csak így teremthetők meg a későbbi gyorsabb és tartósnak ígérkező növekedés feltételei.

Egy harmadik illúzió, hogy a gazdaságfejlesztés alapvető, strukturális kérdéseit a piac minden további nélkül, megfellebbezhetetlenül és megnyugtatóan el tudja dönteni. E szerint a felfogás szerint nincs szükség komolyabb struktúrapolitikai döntésekre sem, hiszen a piaci erők játéka folytán a gazdaságban érvényesülhet egyfajta automatikus szabályozás. Nemzetközi tapasztalatok is azt mutatják, hogy az alapvető strukturális kérdéseket az állami szerveknek semmiképpen sem lehet megkerülnie. Ezekben minél előbb dönteni szükséges, vállalva e döntések kétségtelenül meglévő jelentős kockázatát is.

Mindezt azért szükséges kiemelni, mert az utóbbi években számos jele van annak, hogy a gazdaságpolitikai vezetés nem rendelkezik megfelelő és hosszabb távra elfogadott struktúrafejlesztési elképzelésekkel. Ezzel összefüggésben az is tapasztalható volt, hogy a gazdasági struktúrát alapvetően befolyásoló döntések nem születtek meg, vagy időben kitolódtak csupán azért, mert senki sem vállalta fel az ezzel kapcsolatos felelősséget. Ahhoz, hogy egy növekedésorientált gazdaságpolitikai irányváltásra sor kerüljön, feltétlenül szükség van a gazdasági struktúrával kapcsolatos hosszabb távú célkitűzések kialakítására. Ez természetesen egyszerre jelenti a fejlesztési tevékenység főbb irányát és kereteit, de egyben konkrét fejlesztési döntéseket is kell, hogy jelentsen.

Egy új gazdaságpolitikai irányzatnak kell kialakulnia, amelynek meg kell találni az eszközeit a gazdaság újjáépítéséhez, a vállalatok hatékony működtetéséhez, a kutatás-fejlesztés irányításához és finanszírozásához, a gazdasági szerkezetátalakításhoz, a piacgazdaság

szerkezeti rendszerének kibontakoztatásához, a piac kiterjedéséhez, ugyanakkor a fogyasztás érdekvédelméhez is.

A gazdaságpolitikák alakulása szempontjából **három egymástól eltérő lehetőséget (alternatívát) emelünk ki**, amelyek meghatározóak lehetnek egy új gazdaságpolitika s ezzel összefüggő gazdaságirányítás kialakításához.

Magyarországon a 90-es évtized a gazdasági-társadalmi rendszerváltás időszaka lesz. A növekedés forrásainak kimerülése, az ország nagymértékű eladósodása miatt a gazdasági növekedés üteme a 80-as évek közepétől jelentősen visszaesett, amelynek a KGST piac összeomlása, s a nemzeti vagyont felélő gazdaságpolitika is jelentős mértékben hozzájárult.

A gazdasági teljesítmény visszaesésével - egy szűk rétegtől eltekintve - a társadalom rétegeinek életszínvonala erőteljesen csökkent és a gazdasági-társadalmi átalakulás kettéosztotta a társadalmat, egy kis erősen gazdagodó és egy nagytömegű, gyorsan szegényedő társadalmi rétegre.

Az elkövetkező években számolni kell ezzel a politikai és gazdasági bizonytalansággal. Egyrészt a demokratikus politikai rendszer hatása, megszilárdulása, a legkedvezőbb feltételek mellett is éveket vesz igénybe, másrészt a gazdasági stabilitás megteremtése igényli a további erőforráskivonás, vagyonfelélés megállítását, ami pedig a nagymérvű eladósodás csökkentését és a privatizáció felülvizsgálatát sürgeti.

Mindezek eredőjeként a **gazdasági növekedés megindulásával a 90-es évtized második felében számolhatunk**, amennyiben a gazdaságpolitikában is koncepcionális változás következik be.

Milyen alternatív lehetőségekkel számolhatunk a gazdaságpolitikák alakulásában? A jelenlegi, főbb vonalaiban **liberális, monetáris**

gazdaságpolitika, amint a korábbi elemzésből kitűnt, akkor lehet eredményes, ha a fejlett országok jelentős mértékben vállalják a modernizációs költségeket, pl. azáltal, hogy Magyarország teljes jogú tagja lehet az Európai Közösségnek. Igaz, hogy ennek politikai és gazdasági ára van, mindenekelőtt a politikai, gazdasági függőség és kiszolgáltatottság fokozódása, a nemzeti sajátosságaink sérülése. Ellenkező esetben tehát, ha nincs ki átvállalja az említett költségeket a magyar gazdaság tartós stagnálása következik be, növekvő társadalmi és politikai feszültséggel és nyugtalansággal.

A gazdasági leépülés, a szociális bizonytalanság fokozódásával egyre erőteljesebb az igény a "rendcsinálás" iránt. Számolni kell az alternatívák között egy diktatórikus alapokon nyugvó gazdaságpolitika lehetőségeinek is, amely az "erős kéz" irányítását jelenti. Ez lehet, hogy átmenetileg politikai rendet teremthet, de a gazdaság modernizációját nem képes megoldani, mindenekelőtt egy esetleges történelmi visszarendeződésből fakadó súlyos konfliktusok miatt (pártviszályok, politikai hatalom egy kézben történő centralizálása stb.) Az "erős kéz" gazdaságpolitika valójában hosszú távon működőképtelen, bár rövid távon - amennyiben állampolgári érdekeket is szolgál - sikeres lehet.

A gazdaságpolitika lehetséges alternatívája a **nemzeti utas, vagy másszóval "harmadik utas" fejlődés**, amely a nemzeti sajátosságokhoz és érdekekhez igazodó gazdaságpolitikai koncepció. Gazdaságtörténeti példák is igazolják, (Franciaország, Dánia, Finnország, Németország, Japán), hogy a dinamikus fejlődés a nemzeti érdekek figyelembevételével, a hazai ipar, agrárgazdaság, a szellemi erőforrás védelmével valósult meg. A nemzeti érdekeket preferáló koncepció védi a nemzeti vagyont, az erőforrás felélés helyett erőforrás gyarapítása a cél, tárgyalásokat folytat az eladósodásnak csökkentése céljából, szükséges a privatizáció felülvizsgálata és a hazai vállalkozások élénkítése. Feltételezi továbbá egy kereslet ösztönző és kínálatbővítő gazdasági vezetést, ahol elsősorban a jó

minőségű hazai árukkal, kedvező fogyasztói ár mellett bővítik a kínálatot. E koncepció feltételezi az állam koordinációs, rásegítő szerepének növelését és a belső piac védelmét is. A harmadik út, a saját út, amely a legjobban képes igazodni az adott nemzetgazdaság gazdasági, politikai, geopolitikai, kulturális, demográfiai sajátosságaihoz, támaszkodva egy ökoszociális piacgazdaság megvalósításából fakadó feltételekre.

A vázolt forgatókönyvek elemzéseit igazolják, hogy Magyarország számára a fejlődést legjobban a **kis térségi együttműködés**, (mindenekelőtt a szomszédos országokkal) és a **nemzeti utas gazdaságpolitika együttesen szolgálná a legjobban**. Természetesen a többi alternatívából a hasznosítható elemek is figyelembe vehetők a döntéshozók választási szempontjainál.

A két jellegzetes irányzatot, a monetáris és a saját utas gazdaságpolitikát hasonlítsuk össze kissé részletesebben, ez utóbbit mint egy új gazdaságpolitikát tárgyaljuk.

4. Egy új gazdaságpolitika fő sajátosságai

Az új gazdaságpolitika alapkérdése, hogy milyen nemzeti koncepciót lehet a monetarizmussal szembeállítani. Vegyük sorra a legfontosabb elemeket!

a. Az állam szerepe

A monetarista koncepció elveti az állam struktúraalakító szerepét, mondván ez a piac feladata. Ez az elképzelés azonban egy ideális, sohasem létezett piacgazdaság feltételezésére épül. A valóságban a fejlett tőkés országokban az állam számos eszközzel beavatkozik a gazdasági struktúra alakításába. Mindenekelőtt számos eszközzel (vámokkal, egyéb előírásokkal) védi a hazai ipart a túlzot külső versennyel szem-

ben, de ez a védelem a műszaki fejlődés serkentése érdekében sohasem száz százalékos. A másik fő beavatkozási eszköz a műszaki fejlődés támogatása a hadiköltségvetésen keresztül. Ezen túlmenően kapacitások leépítése érdekében speciális megoldásokat alkalmaznak. Erre példa, hogy a hetvenes évek közepén a túlzott acélipari kapacitásokat az EK-ban nemzetközileg meghállapított kvóták alapján építették le. A nemzetközi tapasztalatok és gyakorlat alapján tehát teljes joggal állíthatjuk a monetaristák "be nem avatkozó államával" szemben azt a "menedzser államot", amely a lényeges struktúraalakító feladatokat elvégzi. A menedzser állam feladata, hogy hathatósan támogassa a vállalkozásokat, amelyet részben vállalkozásbarát pénzügyi eszközökkel, részben a vállalkozások szervezésével (piackutatás, értékesítés megszervezése, képzés, termelőeszközök kölcsönzése stb.) érhet el.

b. Külgazdasági orientáció és politika

A monetáris felfogás alapvető célnak tekinti az import liberalizálását mindenekelőtt a fejlett tőkés országok relációjában. Ez az elképzelés a magyar gazdaság és ipar teljes kiszolgáltatását jelenti egy nálánál lényegesen erősebb és ráadásul igen erősen protekcionista gazdasági tömörülésnek. Ezzel szemben megítélésünk szerint első lépésben a volt szocialista országokkal kell szabadkereskedelmi övezeteket létrehozni, egy szorosabb együttműködés keretében összehangolni a gazdaságpolitikát. A nyugati nyitás csak olyan mértékben képzelhető el, ahogy vállalatunk a közép-európai piaci versenyben már kellően hozzászoktak a piaci magatartás szabályaihoz, és ebben a versenyben kellően meg is erősödtek. A nyugati nyitást ebben az esetben is össze kell kapcsolni a magyar termékek (például mezőgazdasági, fogyasztási cikkek) EK országok részéről történő importjának liberalizálásával, vagyis az előttük álló adminisztratív korlátozások lebontásával. A volt szocialista országokkal való együttműködés elősegítése érdekében a jelenlegi nem működő dollár elszámolás helyett egy olyan sokoldalú elszámolási rendszert kell lét-

rehozni, amely lényegében megteremti a közép-európai térség közös valutáját. Ezt ahhoz hasonlóan lehet végrehajtani, ahogy a második világháború után Nyugat-Európában létrehozták az Európai Fizetési Uniót.

c. Iparpolitika

A monetáris felfogás szerint iparpolitikára nincs szükség, legfeljebb néhány nagyon általános cél kijelölésére, hiszen az ipar strukturájának alapvetően piaci hatásokra kell alakulnia. Ezzel szemben a nemzeti utas fejlődés szerint a lényeges strukturális átalakítás végrehajtásához határozott iparpolitikára van szükség. Az iparpolitikának a magyar ipar régóta ismert strukturális problémáit kell megoldania. Így korábban alapvető cél lehetett volna a szocialista relációra kifejlesztett gépipari kapacitások leépítése, illetve a fejlett piacokra való átterelése. Az a lépés korábban elmaradt és így most ez az átalakulás gyakorlatilag a magyar ipar összeomlása mellett megy végbe. Ez igen nagy veszteségeket okoz, mert nem csak a termelő kapacitások semmisülnek meg, hanem megsemmisül a kutató-fejlesztő szellemi bázis is. Most már csak arról beszélhetünk, hogy a jelenlegi magyar ipar korszerű alapokon nyugvó újjáépítésére, a szellemi bázisok megszilárdítására elengedhetetlen. Ennél az újjáépítésnél a korábbi strukturális hibákat el kell kerülni. Így nagyobb súlyt kell kapjon az úgynevezett háttéripár, az alkatrészek, intermedierek gyártása, a termelési vertikumok egyenletes kiépítése a feldolgozottsági fok növelése, a minőség javítását lehetővé tevő befejező technológiai műveletek, minőségellenőrző rendszerek kiépítése, a hazai piac lehetőségeinek (pl. infrastruktúra, mezőgazdaság, fogyasztói piac) jobb kihasználása és mindezek mellett igen nagy súlyt kell helyezni a fejlett tőkés országok piacán eladható termékek fejlesztésére.

d. Ár- és bérszabályozás

A monetáris koncepció szerint az árak és bérek szabadon alakulnak, felügyelni csak a verseny tisztességére kell, ezért az árszabályozás helyett a versenyszabályozásra helyezik a hangsúlyt. Elképzelhető, hogy ez az elgondolás egy fejlett piacgazdaságban megfelelő - bár a tapasztalatok szerint ez ott sem így van - de egy fejletlen piacgazdaságban csak az infláció elszabadulását eredményezheti, amelynek megállítására sokkterápiákat, vagy a gazdaságot teljesen lefojtó szigorú monetáris politikát alkalmaznak. E koncepció gyakorlati alkalmatlanságára jó példát mutatnak a latin-amerikai országok vagy akár Lengyelország. Abban az esetben, ha a gazdasági növekedést újra akarjuk indítani, óhatatlanul szembe kell néznünk az árak és bérek valamilyen fokú központi ellenőrzésével. A bérek esetében ez jelentheti a szakszervezetek, a munkáltatók és az állam közötti alku keretében kialakítandó színvonalat és arányokat. Az árak esetében mindezekelőtt arra van szükség, hogy azokon a területeken, ahol a piaci verseny hiányzik, vagy gyenge, az árszínvonal növekedésének mértékét az állam behatárolja. Természetesen az árellenőrzésnek (korlátozásnak) vannak negatív következményei, épp ezért az államnak arra kell törekednie, hogy egyre több területen a piaci verseny szabjon gátat az áremelésnek.

e. Az adósságprobléma kezelése

A monetáris koncepció szerint a hitelek kamatait fizetni kell, átütemezésre, a fizetések felfüggesztésére még gondolni sem lehet. Ez azonban csak ideiglenesen fenntartható állapot.

Teljesen nyilvánvaló, hogy ha ez az erőforráskivonás hasonló ütemben folytatódik Magyarország és Latin Amerika sorsára jut. Ez a megállapítás azonban nem csak Magyarországra, hanem egész Közép-Európára igaz, ahonnan jelenleg évi 10 milliárd dollár az eladósodásból fakadó tőkekivonás. A nemzetközi eladósodás mindenekelőtt az Egyesült Államok monetarista gazdaságpolitikájának az eredménye,

mert irreálisan magasra vitte fel a kamatokat a nemzetközi pénzpiacokon. Az eladósodott országok tehát nem azért adósodtak el ilyen mértékben, mert a hiteleket rosszul használták fel, hanem mert a nemzetközi pénzpiacok irracionálisan működnek. Globális pénzügyi modellekkel könnyen igazolható, hogy a nemzetközi adósságprobléma csak az adósságok leírásával oldható meg, de erre az erkölcsi jogalap is megvan, hiszen az eredeti kölcsönöket az adós országok reálértékben már régen visszafizették. A jelenlegi adósság valamennyi adós ország esetében nem más, mint az irreális kamatlábak miatt felhalmozódott kamat. A leírástól a nemzetközi pénzügyi szervek jelenleg mereven elzárkóznak és megkísérlik diszkriminálni azokat az országokat, amelyek ezt felvetik. Ezért e probléma kezelése különleges lépéseket igényel. **Magyarország számára tulajdonképpen két út képzelhető el.** Az egyik, hogy tárgyalásokat kezdünk az adósságok csökkentéséről, elengedéséről, a másik, hogy a hasonló problémákkal küzdő országokkal összefogva közösen kényszerítjük tárgyaló asztalhoz a hitelezőket. Ennek előkészítése érdekében erőteljes propaganda mellett olyan nemzetközi szakmai értekezleteket kell szervezni, amelyeken számításokkal bizonyítjuk a Nemzetközi Valutaalap koncepciójának tarthatatlanságát és a világgazdaságot fenyegető veszélyeket az adósságprobléma tartós megoldatlansága esetén.

f. A tulajdonviszonyok átalakítása

A monetáris felfogás szerint csak a magántulajdon hatékony, ezért alapvető cél, a jelenlegi állami tulajdon mielőbbi magánkézbe adása. Ezzel szemben a hatékonyság valójában nem annyira a tulajdonformától, mint inkább a piaci verseny lététől függ, ezért az alapjában monopolisztikus gazdasági szektorok magántulajdonba adása nem fogja megjavítani a hatékonyságot, ugyanakkor a közös vagyonnak a politikai hatalomban részesülők közötti, gyakorlatilag ingyen történő szétosztása a társadalom igazságérzete oldaláról elfogadhatatlan. A nemzeti utas felfogás szerint nem az állami tulajdon teljes értékének

magántulajdonba adása a cél, hanem a tulajdon nevesítése a valóságos tulajdonosok kialakítása, amelyek lehetnek közösségek (önkormányzatok), biztosító pénztárak, vagyonkezelő központok, vagy a munkások, mint kollektív tulajdonosok. Magánkézbe csak valóságos áron és olyan állami tulajdon adható, amelynél a magántulajdon előnye nyilvánvaló. Külföldiek pedig csak egy iparpolitikai koncepcióval összhangban kapjanak (és csak reális áron) tulajdont. A magántulajdon terjedését elsősorban a már meglévő és az ezután induló magánvállalkozások támogatásával és nem az állami vagyon gyakorlatilag ingyenes szétosztásával kell elősegíteni.

g. A gazdasági növekedés újraindítása

A monetáris pénzszűkítő politikája nem teszi lehetővé a gazdasági növekedés újraindítását, illetve ha a monetáris szigorot csökkentették azonnal felszökne az infláció és az azt követő inflációellenes intézkedések újból lefojtanák a gazdaságot. A jelenlegi elszegényedés és a terjedő munkanélküliség azonban nem állítható meg a gazdasági növekedés újraindítása nélkül. A monetarista koncepció elvetése lehetőséget ad a gazdaság élénkítésére. A korábban elmondottak értelmében ehhez az kell, hogy a nem piaci területeken megvalósuljanak az árellenőrzés, a bérek a szakszervezetek a munkaadók és az állam kölcsön megállapodásával összhangban emelkedjenek, az importot csak a velünk azonos fejlettségű országokkal szemben legyen - kölcsönöségi alapon - liberalizált. Ebben az esetben nincs szükség a korlátozó "szigorú monetáris politikára" és a gazdaság felélénkülhet. Hogy ez az élénkülés ne rontsa a külkereskedelmi mérleget, az erőforrásokat olyan területekre kell koncentrálni, amelyek vagy eleve javíthatják a külkereskedelmi egyenleget (exportszektor), vagy a gazdaság vertikális integráltságának erősítésével csökkentik az importigényt.

h. Az infrastruktúra fejlesztése

Nemzetközi összehasonlítások szerint Magyarország a Nyugattól mindenekelőtt az infrastruktúra fejlettségében van elmaradva. Ugyanakkor az infrastruktúra fejlesztése kevésbé importigényes, viszont jelentős felszívó erőt gyakorol a viszonylag képzetlen - és jelenleg egyre nagyobb tömegben munkanélkülivé váló - munkaerőre. Mindez amellettt szól, hogy a gazdasági növekedés újraindításakor különleges figyelmet helyezünk az infrastruktúra fejlesztésére. Ez az útja egyébként a jelenlegi megoldhatatlan lakásgondok enyhítésének is.

5. Összegzés

Magyarországon a gazdaságirányítás lehetőségeit feltérképezve három irányban történhet elmozdulás: egy liberális-monetáris gazdaságpolitika, egy paternalista állam által irányított diktatórikus elemeken nyugvó gazdaságpolitika, és egy vegyes, alapvetően a saját, nemzeti út elemeire épülő gazdaságirányítás.

A három út alapvetően az állam és piac szerepének felfogásában, az elosztási rendszerek eltérő mechanizmusában és belső értékek, valamint a nemzeti vagyon megőrzése tekintetében térnek el egymástól. (L. az 1. sz. táblázatot)

Az első akkor hatékony, ha a modernizáció költségeit valamely ország (esetleg az EU) felvállalja, a második akkor, ha az anyagi forrásokat az állam összefogja és jó irányító szereplőkkel rendelkezik, a harmadik nagyfokú takarékossgot igényel a tőke- és vagyon felhasználásában, de ha azt hatékonyan működteti, jelentősen nőnek a kitorési esélyek az elmaradottságból. A politikai, gazdasági függőség ez utóbbinak a legkisebb. Úgy tűnik, Magyarország számára az elkövetkező években ez az út biztosítaná a leghatékonyabb gazdaságfejlesztési és irányítási esélyeket valamint új nemzetközi partneri kapcsolatok kialakításának alapját.

Az állam és piac szerepe, az elosztási rendszerek mechanizmusa

Alternatív utak	Állam	Piac	Elosztási rendszerek	Nemzeti értékek és vagyon
Liberális	szerepe minimális	uralkodó	piaci	nemzetköziesedés, nemzeti vagyon kiárusítása
Paternalista-diktatórikus	meghatározó	másodrendű	állami	állami ellenőrzés és elosztás
Nemzeti	koordináló, menedzser	ahol szükséges, ott uralkodó, ahol nem, ott csökken a szerepe	vegyes	az ország érdekeit védi, állami ellenőrzés

A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében

(A magyar világgazdasági pozíció gondolati vázlata)

A magyar gazdaság szerkezete mintegy 40-45%-nyira nyitott, azaz a GDP-nek csaknem fele elcserélődik a nemzetközi piacon. Ez nem különleges mérték. Az export: GDP arány nagysága csaknem egyedül az ország lakosságának számával korrelál, természetesen fordított arányban. A Vatikán Állam és Kína értékei között húzott egyenes vonal körül, nem nagy szórással helyezkedik el a világ országainak oroszlánrésze: inkább a nagyobb térségek számítanak kivételnek¹ Magyarország a maga "csaknem fele"-értékével igen erősen "rátapad" a trendvonalra. Önmagában az idézett viszonyszám sem azt nem mondja, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való besorolásunk nagy, sem azt, hogy elégtelen. Pusztán közli azt a mellbevágó tény, hogy egy tízmilliós ország a XX. sz. második felében már csak akkor élet- és működésképes, ha nemzeti munkateljesítményének felét egyenesen kiteszi a nemzetközi piaci megmérettetésnek. Ha az érem másik oldalát nézzük, az import: nemzeti felhasználási arányt - amit, értelemszerűen csak részleteiben érdemes vizsgálni - azt tapasztaljuk, hogy a gazdaság minden ága függővé tette működőképességét anyagok, energia, féltermék és beruházásicikk-behozatalból, s ezen felül bőven kiegészíti kínálatát végtermék-importtal is. Ha a nemzetgazdaság "szimbiózis mutatója" export-oldalon a 40 és 50% között van, importoldalon ez gyakorlatilag 100%. Ha számításba vesszük az ésszerű importkiváltási lehetőségeket, ez a totális függés

¹ vö. "Gazdasági integráció és gazdasági stratégia" c. könyvem (KJK.1976) 58.old.1. ábrával!

akkor sem csökken - az importelemzések arra mutatnak, hogy minden ÁKM-négyzetben maradnak **nélkülözhetetlen** importtétel.

Értelemszerűen, a nemzetközi kapcsolódások **milyensége** - vagyis az indukált és transzformált előnyök és veszteségek eredője² így, a magyar adatokhoz hasonló intenzitással nyitott **gazdaság egészének működési biztonságát és hatékonyságát csaknem teljes mértékben meghatározza**. A nemzetgazdaság, mint rendszer nyitottsága éppen azt jelenti, hogy a belső folyamatok hatékonysága csak akkor kulminál a gazdaság egészének hatékony működésében, ha azokat a külső gazdasági környezet mintegy "jóváhagyja". Ez akkor is érvényesül - noha időbeni késleltetéssel - ha a gazdaság **kereskedelempolitikailag nem nyitott**, azaz kemény protekcionizmus jellemzi a bel- és külpiac kapcsolódási módját.

Ahhoz, hogy ezt a megfontolást még kézzelfoghatóbbá tegyük, valamit pontosítanunk kell a "külpiac", "nemzetközi gazdasági környezet" értelmezésén. Ez ugyanis nem egy tartály, amelybe a hazai gazdaság bele van lógatva valami madzagon, hanem egy önmagában is heterogén közeg: különböző térerősségű erőterek folytonosan változó arculatú rendszere, de a hazai "békeperspektívából" nézve is egy egyszerű közeg, mivel a nemzetgazdaság kapcsolatainak intenzitása a világgazdaság (-piac) egyes szereplőivel nem egyforma erős. Ez igaz a termékvilág különböző szegmenseire csakúgy, mint a különböző nemzeti és nemzetközi erőközpontokra, valamint a gazdaság különbö-

² Indukált előnyöknek nevezem azokat a hatékonyság-növekedéseket, amelyek a nemzeti teljesítményben annak köszönhetik a keletkezésüket, hogy a gazdaságii kedvezően használta ki a munkamegosztásból adódó lehetőségeket, vagyis a tömegtermelésben, a hazainál hatékonyabb technika transzferében és a kedvező szerkezetváltozásokban rejlő tartalékokat. Transzferált előnyöknek nevezem a nemzetközi piacon való működésnek azokat a sikereit, amelyek nyomán más országban megtermelt jövedelem csapódik le a nemzetgazdaságban (terms of trade-nyereségek, kamat, profit, hazautalt munkabér, royalty stb.) A kérdésről bővebben: Kozma F.: Külgazdasági Stratégia BKE Külgazd. Tanszék jegyzete 1992. (Kézirat)

ző vetületeire (kereskedelem, túrizmus, szállítás-hírközlés, bankok stb. stb.). Magyarország számára tehát nem "világpiac", vagy "nemzetközi gazdasági környezet" létezik, hanem egyfelől egy, az adott időperiódusban realitásként tudomásulveendő **erővonal-rendszer**, amelyben az országnak meghatározott helye van, s ennél fogva meghatározott erőhatásoknak van kitéve, másfelől van egy konkrét **árupiac**, a maga keresletével, kínálatával és versenyviszonyaival meg oligopoliumaival, egy konkrét **pénz- és tőkepiac**, az ahhoz kialakult viszonyokkal és annak kialakult kondícióival, valamint egy adott **termelési-tényező-piac**, amelynek feltételeihez ugyancsak igazodnunk kell, vagy legalábbis számítani velük. Minél kisebb és fejletlenebb egy gazdaság, és minél rosszabb állapotban leledzik, annál kevésbé számíthat arra, hogy e konkrét külgazdasági környezet viszonyaira aktív hatást gyakorolhat.

Az alábbi eszmefuttatásban e bonyolult konkrét külgazdasági környezeti "hatás-nyalábból" egyet emelek ki: a világgazdasági centrumok által meghatározott erővonal-rendszert. A magyar gazdaságpolitika mozgási lehetőségeit egy olyan gravitációs térben próbálom meg behatárolni, amelyet alapvetően a három nagy világgazdasági centrum Észak-Amerika, Nyugat-Európa és Kelet-Ázsia erőviszonyai határoznak meg. Megvizsgálom, hogy mennyire felkészült a magyar gazdaság e hárompólusú gravitációs térben való **olyan** mozgásra, amelyből a magyar gazdaság számára pótlólagos fejlődési erőforrások jönnek ki. Továbbá megvizsgálom, hogy milyen "helyértéke" van, illetve lehetséges a magyar gazdaságnak e centrumok számára, valamint a centrum által determinált világ-értékrend keretei között mozgó egyéb nemzetgazdaságok, mint potenciális partnerek számára.

A gondolatmenetet a nemzetközi politikában és a világgazdasági jelenségek, adat-nagyságrendek legfontosabbjaiban járatos olvasó hátér-tudására méreteztem: vagyis eltekintek a hivatkozott jelenségek adatszerű biztosításától. Ezzel tömörebbé teszem a szöveget és nyomon követhetőbbé a mondanivalóm logikáját. Meggyőződésem, hogy

az adott esetben ez többet ér, mint a már nagyjából ismert szám-összefüggések újra-rendszerezése és felvonultatása, valamint a meglévő információk újabb adalékokkal való kiegészítése.

1. A magyar külgazdasági kapcsolatrendszer stratégiai horderejű feszültségei, sebezhetőségi pontjai

A kapcsolatrendszer három alapvető vetületét teszem górcső alá az áruk és szolgáltatások forgalmát, azaz a szélesebb értelemben vett kereskedelmet, **tőkekapcsolatokat**, vagyis az eladósodást és a működőtőke-transzferet, végül az **integrációs lehetőségeket**.

1.1 A kereskedelem

Bármely ország külkereskedelmi kapcsolatrendszere akkor nevezhető szerencsének, ha az általa piacra vitt áruk és szolgáltatások **versenyképesek** (vagyis a kialakult nemzetközi piaci árakon eladva azokat, s az értük kapott valutát egy reális árfolyamon hazai pénzre átváltva az üzletből akkora haszon származik, amely lehetővé teszi az eladó (termelő) normális ütemű bővített újratermelését), továbbá, ha a lebonyolított forgalom egésze legalábbis nem rontja az exportáló-importáló **nemzetgazdság határfokát**. (Vagyis, ha a gazdaságnak indukált és/vagy transzferált előnyei származnak a kapcsolatrendszerből.) Az előbbi a kereskedelem mikroökonómiai értelemben vett "rezonja", az utóbbi a makroökonómiai "rezon".

1.1.1 A magyar gazdaság versenyképessége a nemzetközi piacokon, a tapasztalatok szerint alacsony. Ennek vannak elháríthatatlan és elhárítható komponensei³ vannak tisztán gazdaságinak

³ Azt, hogy valami elhárítható-e, vagy sem, két alaptényező függvényében tanácsos szemlélni: (a) az adott stratégiai időhorizontban - azaz mintegy 15-20 év alatt lehet-e tenni valami gyökeres hatású intézkedést ellene; (b) a nemzetgazdaság - ugyan-

mondható, és olyan jellegű komponensei, amelyek háttérben a gazdasági okokon súlyos történelmi, politikai és társadalmi tényezők is meghúzódnak. Ez utóbbiak nem egyszer a tisztán gazdasági látószögéből nézve "elháríthatatlanoknak" tűnnek, valójában komplexen politikai kezeléssel elháríthatók, vagy legalábbis enyhíthetők. Az alacsony versenyképesség összes okainak részletes elemzése messze túlmutat a jelen gondolatmenet terjedelmi határain: csak néhány alapvető összetevőt emelek ki: igyekszem koncentrálni azokra, amelyek a gazdaság mai, válságos helyzetének megértése szempontjából előtérben állnak.

- A.) A magyar gazdaság - minden egyéb tényezőtől függetlenül - eleve drágán hozza létre exportálható árualapjának zömét azért, mert az importált energiát és egyéb nyersanyagokat marginális árszinten vásárolja, a hazai származásúak közül a szénenergiát pedig még ennél is drágábban termeli meg, amennyiben az energia- és anyagimportot agrárexporttal ellentételezi, a nemzetközi piaci agráröllő következtében a beszerzési reálár a marginális szint fölé emelkedik.
- B.) A fajlagos elevenmunka-költség (bár reálértéke, plusz a kiegészítő jövedelmek és juttatások reálértéke együttesen, vállalati, kommunális és állami szinten kumulálva egyaránt! (nem áll arányban a gazdaság hatékonyságával: az elevenmunka-költség a világpiaci árakban elismert szinthez képest nem annyival alacsonyabb mint amennyivel a hazai munka hatékonysága alacsonyabb annál, ami a nemzetközi piaci árszintben rentábilisnak

csak hosszú távon számbavett - felhalmozókéességét figyelembevéve reális-e a korrekcióval számolni. Egyszerű példa: bármilyen kiváló üzlet legyen is műholdakat orbitális pályára juttatni, Magyarország műszaki felkészültsége a belátható jövőben erre nem lesz elég, és ha netán elég is lenne, az országnak mindig lesz fontosabb beruházási célja, mint egy magyar "Cap Canaveral", vagy "Bajkonur" felépítése - ha egyáltalán lesz forrása egy hasonló volumenű beruházás céljaira.

van elismerve. Vagyis a hazai (vertikálisan kumulált) elevenmunka ráfordítási szinthez képest az ugyancsak vertikálisan kumulált termelékenységi szint alacsony: az export-rentabilitás egy részét "megeszi" a bérköltség, a vállalati szociális-kulturális költség és a társadalmi nívón jelentkező szociális-kulturális kiadás. Ez annál is szomorúbb, mivel az elevenmunka-költségek ma már a lakosság igen jelentős részénél (becslésem szerint mintegy 1/3-ánál!) a munkaerő egyszerű újratermelését sem fedezik, egy másik részénél (valószínűleg több, mint egy harmadánál!) pedig éppen csak az egyszerű újratermeléshez elegendők. Az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai tehát "nem hagyják jóvá" a lakosság mai, az európai életvitel peremén mozgó fogyasztási szintjét sem.

C.) A gazdálkodó szektor túlnyomó része által használt technikai apparátus egyfelől eleve a Centrum 15-25 évvel ezelőtti szintjén képviseli, azaz elmaradott, másfelől jóval "összedobáltabb", mint ami elviselhető volna, azaz a korszerűbb elemei is alacsony határfokkal hasznosulnak, és végül mintegy tíz éve alig voltak karbantartva, felújítva, ezért igen leromlott állapotban leledzenek. A termelőeszköz-park leromlott állaga, alacsony fokú egyenszilárdsága és elavultsága negatív visszacsatolási viszonyban van az eleven munka alacsony hatékonyságával. Egymást erősítő **degradációs** folyamatot eredményeznek: ez hat az árumínőségre és a költségszintre egyaránt.

D.) A gazdaság makro- és mikroszerkezete egy, a mai nemzetközi piac igényeitől nagy mértékben **eltérő paradigma** alapján lett kialakítva: az ágazati arányok, termékszerkezetek, választék, termékminőségi fokozatok stb. stb., kiformalódásának alapelve (hazai viszonylatban) kisebb mértékben a honvédelmi követelmények kielégítése, **nagyobb mértékben** pedig a viszonylag kiegyenlített jövedelemszintek által meghatározott "általános tisztas szegénység", vagy "általános szerény jólét"

keresleti következménye volt. Ez nem csak a belső piac impulzusa volt, hanem a KGST-é is, vagyis a teljes kereslet mintegy 3/4-ét jellemezte. A Centrumok teljesítmény-lehetőségei és keresleti igényei, valamint szerkezete által meghatározott nemzetközi piacokon e paradigma által irányított hazai kínálat, vagy egyáltalán nem találkozik kereslettel, vagy csak súlyos **diszázsíóval** ("külvárosi kiárusítási szinten?") találkozik valamiféle **marginális** kereslettel. Ez a körülmény automatikusan besorolja a magyar árukínálat zömét a nemzetközi piacok "csúcs-tartalék" szállítói közé. Az export-szektor oroszánrésze olyan kapacitásként működik, amely a **kunjunktúrának kizárólag a csúcán** képes nagyobb tömegben eladni, **kizárólag a legalacsonyabb keresleti igényű** vásárló publikumnak, és így is eleve engedményes árakon. Vagyis a hazai termelés beépülése (?) a nemzetközi munkamegosztásba "Harmadik Világ-típusú" és e minőségében is a kevésbé "előkelő" pozíciójuk között figurál. (Ez a megállapítás némileg magyarázza a B-pontban elmondottakat. Termelőapparátusunk "szocialista" felépítésének következtében exportkínálatunk kiváltja a modern világpiac "immunreakcióit": ez a végletekig lenyomja az értékesítési kondíciókat, így a "szerényen-európai" szintű elevenmunkaköltség reménytelenül magasnak bizonyul!)

E.) Az előbbi (D) speciális esetben: abban az esetben, ha a hazai árukínálat az európai keresletnek valamilyen igényesebb szinten megfelelő termékkel jelentkezik, fellép az "outsider-ségi effektus", a vevőnek nincs bizalma áruink iránt, a konkurens pedig könnyűszerrel veti ki a magyar exportőrt a nyereségből, mivel goodwill-je, bevezetettsége, marketing-költség lehetőségei, piacismerete stb. olyan előnyök, amelyekkel **szembeszállni**, úgy szólván soha sem lehet, a **megalkuvás** (alkatrész-beépítés, franchising, kooperáció, árengedmény stb.) pedig akkora haszon-áldozatokkal jár, ami csaknem arra a szintre szorítja le az ügylet vállalati és/vagy nemzetgazdsági rentabilitását, mintha a

külpiacra a legkevésbé szofisztikált termékkel (nyersanyaggal, egyszeri durva-feldolgozáson átment termékkel) jelentünk volna meg.

F.) Az e sorban utolsóként említett versenyképességi csapda a jövedelemelvonásé. A magyar állam kénytelen a vállalkozásoknál képződő tiszta jövedelmek **nagy részét** elvonni: egyfelől e szinten jelentkezik az élőkommunka-költség egy jelentős hányada is, másfelől a relatíve alacsony hatékonyságú termelés nemzetgazdasági szintű "rezsije" (védelem, közrend, adminisztráció, infrastruktúra fenntartása stb. stb.) nem annyival kisebb, mint amennyivel a hatékonyság alacsonyabb (a szegény országnak drága az állama!), végül az állam nyakában van az ország 23,5 milliárdnyi külföldi adósságának kezelési költsége is. Az állam tehát - legalábbis a mai konstrukcióban - rá van kényszerítve arra, hogy "lenyúzza azt a birkát, amelyet nyírnia volna tulajdonképpen érdemes". Ezzel a költségvetés egyrészt alacsony rentabilitást kényszerít a vállalatra,⁴ oroszlánrészét, és jobb esetben állami rendelkezésű megtakarítássá változtatja azt - azaz lepuhitja, Kornai kifejezésével élve, a költségvetési korlátját - rosszabb esetben folyó felhasználássá változtatja, vagyis elkölti, és nem hoz ki belőle sem mennyiségi, sem minőségi expanziót.

A felsoroltak egyike sem hárítható el a taktikai időhorizonton belül, sőt, egy **intakt**, maradéktalanul működőképes magyar gazdaságnak egy stratégiai időszak nem is volna elég jelentős enyhítésükhöz. A **mai**, igencsak leromlott, lebénított és széteső szituációban úgyszólván semmi remény nincs arra, hogy a gazdaság érzékelhetően növelje **mai** külpiacain versenyképességét. (Ne felejtsük el, a mintegy két évtizeddel ezelőtti magyar külkereskedelem csak annak köszönhetően tudott

⁴ Az merő absztrakció - mintha csak az adóhatóság ön-lelküismeret megnyugtató végeztetése volna ki - miszerint a gazdaság alanyainak döntéseit a bruttó jövedelem vezérelné.

profitot kimutatni, hogy forgalmának felét egy védett közegben, kedvező körülmények között bonyolította le, s ez 'rezsihordozóként' is szerepelt egyben a másik felének a nagy-konjunktúra körülményei között is elég mostoha értékesülési feltételeihez. A világgazdasági paradigmaváltásnak a KGST-együttműködésbe való bekúszása, s a KGST haldoklásának kiteljesedése lassan ezt a kedvező helyzetet felmorzsolta!)

1.1.2. Nem lehet sokkal derűsebb képet festeni a külkereskedelem országos hatásfokot öregbítő szerepéről sem. A transzferált jövedelmek tekintetében egyértelmű a helyzet: (a) az 1974 óta folyamatosan jelentkező cserearányromlás, tetézzve az évtizedek óta makacsul élő, súlyos agrárrollóval, valamint a KGST utolsó évtizedében kialakult "kényszerhitelezéssel" becslésem szerint mintegy 1/10-ével kurtítja meg az ország mindenkori GDP-jét. A becslés az 1980-as évek derekán készült, azóta jelentősen romlott a helyzet. (A külföldi adósság további 5-6%-ot húz ki évente az országból. A tőkebefektetők által repatriált profit volumene egyelőre még nem jelentős (mintegy $50 \cdot 10^6$ \$), de ha a tőkebehozatal karaktere nem változik rövidesen az ország érdekei javára néhány éven belül elérhető az az állapot, amely szerint az évente betóduló befektetés összege elmarad a repatriált profit tömegével szemben - aminek ugyebár, "a fele sem tréfa". Még abban sem lehetünk biztosak, hogy a munkabér-átutalások szaldója pozitív lenne: a Magyarországon dolgozó külföldiek - a környező országokból érkezők kivételével - elég magas keresetűek, és feltehető, hogy bérük nagy részét nem Magyarországon költik el. A tőlünk külföldre áramló munkavállalók egy része véglegesen, vagy legalábbis hosszabb időre rendelkezik be külföldön és nem, vagy csak igen keveset utal haza; más részük vagy kevésbé szofisztikált munkát végez, alacsony a keresete, vagy magasan kvalifikált szakember, de "néger"-színvonalon fizetik meg.

Végeredményben alappal feltételezhető, hogy az országból nettó jövedelemkiszívás megy végbe, még akkor is, ha (némi, elméletileg

megerőszkolt "sminkelésképpen") a mérleg ellenkező oldalára odaállítjuk az országba beáramló tőkét is. Ez a jövedelemkiszívás mindenképpen jelentősen csorbitja az ország felhalmozóképességét. Még akkor is, ha csak a (stock-jellegű beáramlásokkal korrigált) egyenleget vesszük figyelembe: a **transzferált**, idegen eredetű tőkebe-ruházásnak ui. az a hátránya a hazai eredetűvel szemben, hogy a hazaitól szükségképpen eltérő optimum-mozgatórugók alapján tevékenykedik és igen erős pozíciójú gazdaságpolitika képes csak arra, hogy jelentős befolyást gyakoroljon pályájára. A beáramló tőkét tehát csak erős megszorításokkal lehet a hazai felhalmozást kárpótló tényezőkként a jövedelemkiáramlás ellentételeként kezelni.⁵ A bruttó jövedelemkiáramlás pedig katasztrófális méretű: nagysága nem járhat messze a nemzeti felhalmozás (GDP 19%-a) nagyságától. **Vagyis a transzferált jövedelemvesztés önmagában elégséges magyarázata a nemzetgazdaság "takaréklángra" állásának.**

Az indukált jövedelmeket tekintve méginkább a tapasztalati ítéletalkotásra - vagyis hipotézisekre - vagyunk szorulva. A magyar gazdaságpolitika sohasem volt híres arról, hogy kikristályosított, megalapozott, szilárd **műszaki-fejlesztési stratégiát** mondhatott volna magáénak (szemben pl. a piacgazdaság olyan fellegráival, mint Franciaország, Japán, NSZK, vagy a feltörekvő Dél-Korea, Tajvan!). Az országba beáramló technika milyensége, színvonala, allokálása inkább volt ad hoc döntések, lobbizási eredmények stb., mintsem mikro- és makroökonómiai megfontolások gyümölcse. Az állami és szövetkezeti vállalatok - saját rendelkezésű felhalmozható tőke krónikus hiányában - folyamatosan lyukakat tömtek és tüzeket oltogattak a korszerű technika behozatallal is. Még leginkább a központi ál-

5 Más a helyzet akkor, ha a betóduló tőke (a) tényleges tőkeemelést jelent a hazai gazdálkodó szféra számára; (b) ha a hazainál nagyságrendekkel magasabb technikát honosít meg és (c), ha a hazai termelés eredményeit "magával sodorja" külfocokra. Hogy ezen a téren milyen kép alakult ki máig, egy későbbi fejezetben fogom tárgyalni.

lami programok keretében lebonyolított beruházások voltak abban a helyzetben, hogy a korszerű technológia többé-kevésbé konzisztens rendszereit valósítsák meg, ám ez sem ment akadály nélkül. Egyfelől a rendelkezésükre álló pénzüsszegeket folyamatosan **nyírbálták**, másfelől a minél nagyobb kapacitás létrehozása érdekében keresletük eltolódott a kisebb devizaösszegért megvásárolható berendezések felé - hogy azokból **többet** vehessenek -, végül érzékelhetően működött egy "láthatatlan kéz", amely, a COCOM-tilalmak önkéntes és nem legalizált megsokszorozásaként, a magyar vásárlók elé az **életgörbéjük hanyatló szakasza** felé menetelő technikát "rakta a pultra". Azt, úgy gondolom, nem szükséges részleteznem, hogy a **KGST-piacon hozzáférhető technológiák importja** nem volt alkalmas arra, hogy jelentősen emelje a beruházó vállalat munkájának határfokát. Vagyis a technológia-import **hazai hatékonyságemelő (indukciós) hatása** nem volt kielégítő, még a megvalósított import szerkezetében a gépek, berendezések és szellemi termékek importja csak az 1970-es évek elején, és csak néhány évig érte el a 12%-os súlyt - ami az akkori KGST-országokhoz viszonyítva is rekord-alacsonyságú volt. Elmondhatjuk tehát, hogy a **korszerű technika transferjének eszközével Magyarországon igencsak kevés többlet hatékonyság indukálódott**. Külgazdasági átorientálódásunk óta ez a tendencia nem látszik megfordulni.

A közelmúltban némileg kedvezőbb volt a helyzet a **tömegtermelési extraprofit (economies of scale)** tekintetében, figyelemmel egyfelől a KGST-rendelések nagy volumenére, másfelől a rubel kiadást dollár bevétellé "átvarázsoló" alapanyagexport jelentős mennyiségi adataira. Ezeknek azonban megvolt az ellensúlyozó tendenciája is: gondoljunk a KGST-megrendelésekre alapozódó olyan szállításokra, amelyek az optimális kapacitások mértékeihez képest kis tételeknek számítottak, de fontos elemei voltak az ország energia- és alapanyagellátását biztosító kereskedelmi egyezményeknek (magyarán: szovjet hiányhelyzetet enyhítettek!). Ezek azonban nem rontották le a valóban nagy szállítások termelékenységnövelő hatását. A KGST kimúlásával ez a helyzet, mint a magyar külgazdasági kapcsolatok

alapeleme - megszűnt. A külkereskedelem révén hozzájutható skála-hozadék tömege erősen összezsugorodott: ami **önmagában** nem volna baj - a tömegtermelésre alapozó külgazdaságpolitika amúgy sem a kis országok karakterisztikája - csak éppen nincs mivel helyettesíteni.

A leghátborzongatóbb a magyar export **szerkezeti sorvadása**. A gépek, műszerek, elektronikai, finomvegyipari termékek aránya exportunkon belül nagyságrenddel esett vissza, az agrártermékeké maradt magas szinten, a (most már dollárért beszerzett nyerstermékekre alapozódó) primér feldolgozott cikkeké úgyszintén, s ami elfoglalja a szofisztikált iparágak termékeinek helyében keletkezett vákuumot, az a könnyűipari és mindenféle vegyesipari **bérmunka**. Ez az exportszerkezeti torzulás részben követi, részben indukálja a termelési szerkezetben bekövetkező degradációt. Mindez arra mutat, hogy a magyar export szerkezete a **komparatív veszteségszerzés** irányában mozdult el. **Alapos okunk van feltételezni, hogy a magyar külkereskedelem jelentős komparatív veszteséget könyvelhet el** máris: vagyis tömegével exportál olyan cikkeket, amelyeknek a hazai hatékonysága alacsonyabb a nemzeti átlagnál, és tömegével importál olyanokat, amelyek hazai megtermelése növelné a magyar nemzeti munka hatékonyságát. Amennyiben ez a helyzet mezo- és makrostrukturává jégesedik, stratégiai léptékben is veszteségforrásává válik a nemzetgazdaságnak. Magyarán: olyan szerkezeti torzuláshoz vezet, amelynek kedvezőtlen hatásai nemzedéknyi időre kiküszöbölhetetlen veszteségeket okoznak az országnak.

Összefoglalva: a gazdaság mai külkapcsolatrendszere **legalábbis nem növeli** a működés hatékonyságát. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy a jövedelemkiáramláson és a komparatív veszteségeken keresztül csökkenti azt. Ez egyértelmű azzal, hogy a gazdaság kereskedelmileg **túl nyitott**. Az export, GDP és az import, felhasználás arányok mintegy 5-10 százalékponttal való csökkentése, mintegy 5-7 év időtartamra, a nemzeti munka határfokát csökkentő (kényszer-)export helyettesítése a (megalapozatlan) importot helyettesítő hazai piaci ter-

meléssel alkalmas volna arra, hogy mintegy 3-4 százalékponttal növelje a GDP-t. Ezt a középtávú manővert látszik alátámasztani a jelenlegi magyar exportszerkezet szempontjából makacsul kedvezőtlen irányban mozgó cserearány-rendszer is. A külgazdasági nyitottság **ideiglenes és erősen szelektív** mérséklését persze össze kell kötni egy konzekvens fejlesztési és belső szerkezeti stratégiával, valamint a külgazdaságpolitika többi szegmensének e célhoz való igazításával. Más alternatíva nem látszik: a mai külkereskedelmi szerkezet negatív visszacsatolási folyamatok epicentrumává kezd válni: ahhoz, hogy látszatrentabilitását meg lehessen tartani - inflációgerjesztő lépések sorozata szüükséges, ami összekavarja a hazai termelést és csődhullámokat gerjeszt: a termelés degradációja tovább rombolja a külkereskedelem rentabilitását, ami újabb termelési szerkezet-rombolásba torkollik.

1.1.3. A külpiacokhoz való kapcsolódás egésze fokozatos átépítésre szorul. Nagyobb távlatban megítélendő: számítani kell-e az agráröllő fennmaradásával. Amennyiben igen: a nem különösebben speciális agrárcikkek exportját hosszútávú, körültekintően megalkotott menetrend alapján erősen csökkenteni kell. Helyébe egyfelől a speciális, minőségi termékfajtákét lehet állítani (számolva persze azzal, hogy ennek devizahozama csak egy töredéke lesz a kikapcsolt tömegcikkének!), részben pedig az élelmiszer-gazdasági technikáét és know-how-ét. Vagyis olyan ipari és szellemi profitot, amelynek háttérében a fejlett magyar élelmiszer-gazdasági kultúra áll. Persze arra is számítani kell, hogy a speciális magyar agrártermékek, felszerelések, rendszerek know-how exportjából nyerhető összesített devizabevétel volumene kisebb lesz, mint a gabonából, élőállatból, almából, tömeg-konzervekből és hordós borból összekombinált mai magyar agrár-export bevétele - legfeljebb a fajlagos (1 \$-ra jutó) forintköltsége lesz a töredéke a mainak, vagyis a jövedelemtermelő képessége lesz sokkal nagyobb. Ha az agrár-export mérséklődésével keletkezett vákuumot mással, mint kommersz hengereltáruval, PVC-porról, timfölddel és ruházati ipari bárnunkával nem lehet kitölteni - akkor nem érdemes hozzáfogni. Az agráröllő nyugét tehát nem egyszerűen az agrár-export mérséklésével

lehet leráznunk, hanem az egész exportszerkezet szofisztikáltabbá tételével. Más szóval: ha nem tudjuk elérni, hogy mezőgazdasági feltételeink után **különbözeti földjáradék** bevételeink legyenek, akkor arra kell törekednünk, hogy a lakosság találékonyságát, innovációs készségét, szakértelmét vigyük piacra, s ezért olyan bevételeink keletkezzenek, amelyek részben **“agyjáradékból”**, részben a **magas szakképzettségű kivitelező munka** értékének elismeréséből eredeztetnek.

Továbbá, számot kell vetnünk a gazdaság **szervi tőkehiányával** is. Vitális érdekünk olyan exportszerkezetet kialakítani, amelyben dominálnak a nemzeti átlagnál kevésbé beruházás-(állótőke-) igényes technológiák termékei, importunkkal pedig tanácsos minél több magas fajlagos beruházásigényű technológia kiváltása. A külföldi működőtőke beengedését szabályozó politikának is ez kell, hogy egyik (kimondott, vagy csak csendben figyelembevett) szempontja legyen. Képletesen szólva: ha a cementgyárakat eladjuk a külföldi cégeknek, a vételárat orvosi műszergyártásba, vagy gyógyszeriparba célszerű fektetnünk. Egyelőre fordított a helyzet: olyan az exportszerkezetünk, szemben az importéval, hogy nálunk négyszer-öttször nagyobb folyó jövedelemtermelő képességű és hétszer-nyolcször nagyobb vagyonnal rendelkező (mindegyik egy főre eső érték!) partnereink tetemes beruházást takarítanak meg segítségünkkel: vagyis mi ruháztunk be helyettük, s ami kevés működőtőkét behoznak az országba, azt is a legkevésbé beruházásigényes, gyors megtérülésű területekre koncentrálják.

Végül, alapvető érdekünk fűződik ahhoz is, hogy gyorsuljon meg a **szellemi termékek** beáramlása az országba: korszerű berendezések, licencek, know-how stb. stb. formájában, ám ez is központilag átgondolt fejlesztéspolitika által vezérelve. A beáramló tudásnak ugyanis nem az a haszna, hogy hazai fejlesztési erőfeszítéseket pótol, tesz feleslegessé - ebben az esetben ui. az információk beáramlása nem motorként működik, hanem a medve orrába fűzött lácként. A beáramló tudás akkor szolgál nemzeti érdeket, ha azt a hazai innovációs folyamatok meggyorsítására, kiegészítésére szánják, és azokra a pontokra

terelik, amelyek a gazdaság előrehaladása szempontjából a legígérete-
sebbek. Ezt a szempontot nem csak az információ vásárlásoknál volna
célszerű érvényre juttatni, hanem megkövetelni a beáramló külföldi
működő tőkétől is.

Csak ilyen módon remélhető, hogy néhány évtizeden belül meg-
szűnik a kényszere annak, hogy a hazai munka alacsonyabb intel-
lektuális kategóriái alkossák devizabevételeink első számú bázisát,
valamint annak, hogy a nemzeti piacokon elért fajlagos bevételi szint
még ezen olcsó munkaerejű rétegnek se biztosítsa a munkaerő normá-
lis újratermelésének feltételeit.

Továbbá. Csak ilyen meggondolásokra támaszkodó külgazdasági
kapcsolatrendszer biztosíthatja azt, hogy fokozatosan csökkenjen a
magyar gazdaság külgazdasági sebezhetősége: konjunktúraérzékeny-
sége, egyensúlyvesztésre való hajlamossága, a terms of trade kedvezőt-
len változásainak való kitettsége és heves reagálása minden ilyen
irányú változásra stb. stb.

1.2 Az eladósodás

A magyar gazdaság azon anatómiai és fiziológiai gyengeségei,
amelyek 1973 után az adósrabszolgaságba való belesodródást eredmé-
nyezték, már az olajárrobbanások előtt is léteztek, csak éppen látens
formában: a KGST-”őzompajzs” és a piacgazdaságok világkonjunk-
túrája egyaránt lehetővé tették a magyar külpiazi expanziót: sőt, a ru-
bel-dollár konverzióra való berendezkedésen keresztül lehetőség
nyílt a két piacra való támaszkodás meglovagolására is. Aztán, a
hirtelen bekövetkezett, mintegy 20%-nyi cserearányromlás ellensú-
lyozására 1974-1978 között kb. $3\text{-}4 \cdot 10^{12}$ \$ többletforrást kellett
bevonni, amit jószerével a termelőapparátus működtetéséhez szüksé-
ges anyagok és féltermékek vásárlására fordítottak. A rubel-dollár
konverzió nagy arányai miatt ez az eladósodás a KGST-import
fenntartásának is elsőrendű feltétele volt. Mivel a forrásbeáramlás nem

hozott magával technológiai generációváltást - a hitelek visszafizetésének anyagi előfeltételei nem jöttek létre.⁶ Ez a 3-4 milliárdnyi "ős-adósság" hizott fel mára 23,5 milliárdnyira, s vált a gazdaság egy fő kivéreztetőjévé.

Az adósságnak a magyar gazdaságra gyakorolt bomlasztó és degradáló hatása azonban nem elsősorban a volumenében van, hanem a visszafizetelenségében. Ez az, ami folyamatos újabb hitel akvizícióra kényszeríti az országot a "jó adós" imázsának görcsös fenntartása végett; ez az, amely belekergeti a kormányzatokat a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való - mind megalapozóbb feltételű - kompromisszumokba. A magyar gazdaságpolitika alapvető ügyei fölötti döntések súlypontja mindinkább az ország határain kívülre helyeződik, nem a magyar nemzetgazdaság hosszú távú érdekei azok, amelyek determinálják a döntéseket, hanem a hitelezőké, pontosabban a kivéreztetés folyamatos, zavartalan menetének biztosításáé.

Az 1980-as évtizedben valószínűleg még lett volna lehetőség arra, hogy a gazdaság fokozatosan kiszabadítsa a tagjait a polip halálos szorításából. Akkor - többirányú tévedések eredményeképpen⁷ a gazdaságpolitika nem szánta el magát erre.

⁶ Ezt nem egészen jó lelkiismerettel írom le. Ha ti. - tegyük fel - az akkori gazdaságpolitika a felvett hiteleket az utolsó centig modernizációra költi el - még mindig fennáll egyfelől a veszély, hogy a modernizáció csökkent hatásokkal hasznosul az eltérő paradigma alapján kiépült és különben is alacsonyabb fejlettségű gazdaságban, másfelől szükségszerűen fellépett volna az "outsiderségi szindróma" is - vagyis a modern termékekre a nyugati piac éppúgy nem lett volna tömeges vevő, mint a meglévőkre. Annyi azonban igaz a megállapításból, hogy egy okosan kialakított modernizációs stratégia - különösen akkor, ha az összehangolt az integrációs partnerek ugyancsak okosan kialakított modernizációs stratégiáival - igencsak megkönnyítette volna az eladósodás elviselését, és egy későbbi időpontban, a felszámolását is.

⁷ Az egyik tévedés az volt, hogy az "eladósítás" hátterében nem áll a gazdaság szisztematikus lehetetlenítésének szándéka. A másik, hogy a lakosság nem viselne

Az 1990-es évek dereka felé közeledő Magyarország azonban már nincs abban a helyzetben, hogy belátható időn belül érdemi lépéseket tehessen adósságrabszolgájának likviditására. Ha jelképet kellene választani a ma Magyarországa számára, én a Laokoon-szoborra szavaznék.

Ez viszont igencsak megkérdőjelezi minden nemzeti gazdaságstratégia realitását. Bármilyen gazdasági felemelkedési terv csak akkor bír szemernyi megvalósulási lehetőséggel, ha az elnyeri a hitelezők érdekeit képviselő nemzeti pénzügyi szervek jóváhagyását - ami persze nincs fizikai erőszak alkalmazásának fenyegetése alatt, nem is szükséges: elég az IMF-hitelek folyósításának beszüntetésének kilátásba helyezése arra az esetre, ha a gazdaságpolitika valamit nem a hitelezők szája íze szerint csinál. Márpedig a hitelezők nem abban érdekeltek, hogy visszakapják a 23,5 milliárd dollárjukat - ez nekik "quantité negligeeable" - hanem abban, hogy a magyar gazdaságpolitika ezen összegnél fogva folyamatos függésben legyen tartva és a kivéreztetése rendben történjék.⁸ Azt sem lehetne állítani, hogy a hitelezők egy degradált, elnyomorodott Magyarországon volnának érdekelve - ám az ellenkezője sem igaz. A világpiacon Centrumok számára Magyarország gazdasági állapota teljesen közömbös. Nekik minden elképzelhető variánsra van scenáriójuk az asztalfiókban: tudnak együttműködni

el néhány évig egy szigorúbb gazdálkodást, akár fogyasztási szintje rovására is. A harmadik tévedés pedig az volt, hogy az eladósodást kizárólag belső és nemzetközi pénzügyi manőverezéssel meg lehet oldani, nem szükségeltetik hozzá egy átfogó, a fejlesztési és külgazdasági mozgásokat erősen szelektív módon megközelítő gazdaságstratégia. Ez annál is meglepőbb, mivel ilyen stratégia első tervei 1977-ben már rendelkezésre álltak. Aztán - a monetáris és fiskális eszköztár rövidtávú mozgatózásában vakon hívók nyomására - ez a komplex stratégia le lett söpörve az asztalról, még mielőtt a megvalósítása érdemben elkezdődhetett volna.

⁸ Tévedés ne essék: nem Magyarország ellen szölt sátáni összeesküvésről van szó, hanem a most kibontakozó - a XX. sz. közepén összeomlott felváltó - világtendőről. Az csak természetes, hogy éppen Magyarország kedvéért nem hoznak létre veszélyes kivételezési precedenst. Semmiféle érdekük nem fűződik hozzá.

egy magasan fejlett, virágzó Magyarországgal is és egy bénult, válságban fetregő, degradált Magyarországgal is. Csak egy scenario hiányzik a gyűjteményükből: ti. az, amelyik megszabadítja Magyarországot adósság-függésétől, annak érdekében, hogy az előrerukkoljon a fejlődésben, jólétben és javítsa világgazdasági pozícióját. Aki ilyesmiket remél, az összetéveszti a nemzetközi üzleti világot a Máltai Szeretetszolgálattal.

A nemzetközi pénzügyi szervek - jelesen az IMF - sztenderd követelménye a feléje adós államoktól az adósságszolgálat feltételeinek az elosztási viszonyok módosításán keresztül biztosítása. Ez Magyarország esetében azt jelenti, hogy a lakossági jóléti szint és az állam szociális kiadásai jelentős csökkenése árán kell rentábilissá tenni az exportot, aztán megnövelni azt olyan mértékben, hogy jelentősen meghaladja a liberalizált importot is, s e forrásból biztosítani az adósságszolgálati terhek fizetését és - ha még jut rá - az adóssághalomvány enyhítését is. Ugyanakkor az ország adottságaiból eredő feltételek a válságból való kiemelkedésnek éppen ellenkező irányú útját teszik csak reálissá: jövedelemtermelés alacsony voltát a termelékenység-hatékonyság növelésével, a fokozatos szerkezeti és műszaki megújulással ellensúlyozni, és nem a történelmileg elért ("szerényeurópai") életvitelt leszorítani a Közép-Kelet, vagy Belső Ázsia színvonalára felé. Az adott jóléti szinten ugyanis van esélye a teljesítmény növelésének, az elnyomorodás körülményei között pedig nincs esélye a mai - kétségtelenül elégtelen - teljesítmény megtartásának sem. Az "IMF-modell" tehát, legalábbis Közép-Kelet-Európában (gyanúm szerint másutt is!) csak arra jó, hogy negatív visszacsatolásos folyamatokat indítson be - annak a (cinikus?) meggondolásnak a jegyében, hogy a Centrumnak - mint fentebb említettem - alapjában véve mindegy, milyen periférikus gazdaságok alakulnak ki körülötte - neki minden esetre van a saját szempontjából használható illesztetési modellje.

1.3 A nemzetközi piaci illeszkedés lehetséges modelljei

Tulajdonképpen számos, elképzelhető alaphelyzet van - mármint a kis nemzetgazdaság számára:

- a. magasan fejlett szinten beolvadás valamelyik Centrum "magalo-ökonómiai" körébe (európai kis fejlett gazdaságok, Kanada),
- b. szerencsés történelmi szituáció révén abba a helyzetbe kerülés, hogy valamelyik Centrumnak alapvető érdeke fűződik a kis, fejletlen ország **magához emeléséhez**: ilyenformán a "magalo-ökonómiai" körbe való becsatlakozás egyben viharos felfejlődést is jelent (Dél-Korea, Tajvan),
- c. félig szerencsés történelmi szituáció: a Centrum valami (rendszerint politikai-katonai) érdektől vezéreltetve besodorja a fejletlenebb kisországot a maga "sövényén" belülre, de nincs érdekeltisége, vagy forrása a viharos felfejlesztéshez (EK mediterrán tagjai, részben Törökország),
- d. alacsony fejlettségi szinten de facto beintegrálódás egy Centrum vonzáskörébe és elfoglalása annak a (neo-koloniális) pozíciónak, amely "kijár" az országnak (Lomé-i szerződés országai),
- e. kísérlet arra, hogy az ország több Centrum előterébe nagyjából azonos intenzitással helyezkedik el, ezzel növelve politikájának mozgásterét: meg kell jegyezni, hogy ez a variáns inkább a "testesebb" elmaradott országok számára bír realitással (pl. Brazília),
- f. "érdektelenné válás" a Centrumok számára, "elfelejtődés" megcélzása, egy, az ország számára kedvező (prognosztizált, vagy remélt) világgazdasági szituáció kihívása céljából.

Mindezek reálisak lehetnek, de a választás nem egészen tetszőleges. Egy félig-fejlett, súlyos degradációs pályára sodródott gazdaság pl. ne álmodozzék arról, hogy "fehérruhás szüzek és rezesbanda kíséretében" masírozik be a Centrumba; ugyanez tiszser elemezze végig a nemzetközi gazdasági, politikai és katonai erőviszonyokat és sine ira et studio állapítsa meg, milyen érdekhálózatban milyen pozíciót foglalhat el, mielőtt eufóriába esnék a Centrum érdekelttségét illetően az ő meredek felemelkedési pályára helyezése ügyében. Az a kis, elmaradott gazdaság, amely viszont geopolitikai kulcsponton fekszik, ne képzelje azt, hogy összehúzza magát és láthatatlanná válik: így "dekkolja" ki a számára kedvező nap felvirradását. Magyarán: a kitűzhető stratégia legalább annyira függ az adott ország helyzetétől és a Centrum szándékaitól, mint a gazdaságpolitika "jó vitézi rezolúciójától". Kiszolgáltatott helyzetben nincs más, mint elfogadni a helyzet kínálta lehetőséget, abból kihúzni minden lehető előnyt és az így kiügyeskedett erő-növekedésre alapozva apró lépésekkel előkészíteni egy fokozatos modell-módosítást, netán váltást.

A nemzetgazdaság legnagyobb lehetőségei a saját erejéből kive-rejttékezett fejlesztés területén vannak. Egyfelől - bármilyen erős is a függése a környezetétől - ez az a terület, ahol mégis érdemi lépéseket tehet. Másfelől, az e téren elért eredményei az egyetlen olyan momentum, amely érdemben változtathatja a nemzetközi helyzetét is. Tulajdonképpen minden külgazdaságpolitikai lépést ennek célszerű alárendelnie: elsősorban viszonylati politikáját, de a tőketranszfer, hitelfelvétel, innováció-transzfer stb. politikáját is. Vagyis a saját felemelkedési erőfeszítés - a gazdaságstratégia "conditio sine qua non"-ja. Ha ez hiányzik, bármilyen más lépés nem sokkal többet ér a ráolvasásnál - mégha ezek a lépések önmagukban nézve zseniálisaknak is volnának mondhatók.

1.4 Két közkedvelt "Deus ex machina": a működőtőke-import és az európai integrációhoz való csatlakozás

Sietek leszögezni, hogy egyiküket sem tartom "úri huncutságnak", netán "sátáni praktikának": ellenkezőleg, mindkettőt a maga reális összefüggésében és helyén komoly potenciális hozzájárulásként javasolom értékelni a magyar gazdaság további fejlődési szempontjából. Viszont tragikus következménnyel járhat az, ha **alaptalanul reményeket** fűzünk hozzájuk, netán **átgondolatlanul** visszük bele az országot akár az egyikbe, akár a másikba.⁹

1.4.1. - Ami a **működőtőke - befogadást** illeti, nem szorul részletes bizonyításra, hogy az idült tőkehiánnyal küszködő nemzetgazdaság számára az addicionális beruházási forrás még akkor jól jön, ha tudvalevő, hogy a haszon elhagyja az országot - vagy a vendég-tőke nem járul hozzá a folyamatos felhalmozáshoz. Ezt a jótékony hatást - a kémia szótárából kölcsönzött kifejezéssel **katalizátor**-hatásnak lehet nevezni. A **célirányosan beengedett** és a nemzetgazdaságba ügyesen beaplikált külföldi tőke mintegy **jelenlétével** (tőkenövelő hatásával, műszaki fejlettségével külföldi üzleti kapcsolataival, menedzsment módszerek kisugárzásával stb.) **aktivizálja, hatékonyabbá teszi a**

⁹ Politikai berkekben hajlamosak felkapott jelszavakat panaszként beállítani: rendszerint hisznek is bennük. Akárcsak a félművelt és/vagy lelkiismeretlen vakosok a gyógynövényeiket mindenható erejében. Tévedés ne essék: az általuk használt növények tényleg gyógyító hatásúak, de csak meghatározott betegségekre, meghatározott kifejelettségi fokon, meghatározott adagokban és más, meghatározott gyógymódok társaságában adagolva. Ezzel szemben azokban a könyvecskékben, amelyek mostanában ellepik a piacot, gyakran olvashatjuk, hogy - pl. - a vérehullató fecskéfű jó a reuma ellen, leszedi a szemölcsöket, gyógyítja a női bajokat, akinek szorulása van, annak hasmenést, akinek hasmenése van, annak szorulást okoz és elmulasztja a lelki bánatot is. A működőtőke importról és az "európásodásról" olvasottak és hallottak az ilyen javasasszonyi bölcsességeket idézik fel abban az olvasóban-hallgatóban, akinek a tudatát nem borítja el teljesen a csaverodás.

hazai tőke működését - és ez a hatás nagyobb hazai jövedelmet indukál, mint amekkorát a vendég-tőke "sápként" elmarkol és kivisz az országból. Vigyázat! A beengedett külföldi tőke nem a hazai termelőerők helyett gazdagítja az országot és nem azoktól függetlenül, és nem akármilyen tőke alkalmas erre a katalizátorszerepre. Az a külföldi tőke, amely nem kapcsolódik a hazai vállalkozási szférához, a hazai fejlődés kulcsterületeihez, amelynek működése kicsúszik a hazai gazdálkodás, illetve gazdaságpolitika ellenőrzése, hatása alól, az nem fog fejlődni katalizáló szerepet játszani. Nem azért, mert ő "átkozott imperialista", hanem azért, mert a saját "ösztöneinek" követelését a fogadó ország nem helyezte olyan keretek közé, amelyek biztosítják a fogadó érdekeinek érvényesítését is.¹⁰

Az elmúlt három-négy év során mintegy 4 milliárd dollárnyi működőtőke áramlott be az országba, többnyire idegen kicsi - 1 millió \$-t is alig elérő - adagokban. Az első, feltehető kérdésre, hogy ti. ez sok-e, vagy kevés, sokmindennel lehet válaszolni, csak azzal nem, miszerint más országokba még ennyi se áramlik be. Már csak azért sem, mert két ország minden paramétere különbözik egymástól, tehát a befogadott vendégtőke jelentősége és potenciális hatása még akkor sem ugyanaz, ha történetesen az összegük fillérre megegyeznék. Az azonban érdekes lehet, hogy mekkora összeggel növelte a beáramló tőke az ország beruházási lehetőségeit? - Nos, ez a hátunk mögött lévő négy év átlagában mintegy 15-17% - ami elég szerény, de nem jelentéktelen mennyiség, figyelembe véve azt, hogy a GDP felhalmozási rátája (GDP-ről lévén szó ez az amortizáció-ági és nyereség-ági felhalmozás összegét jelenti) valamivel 20% alatt van. Vagyis a beáramló tőke olyan hatású volt, mintha a GDP mintegy 3,5%-al magasabb lett volna, s a többlet egésze felhalmozásra kerül. Sovány vigasznak látszik, ha arra a cserearányok és kamatok által kivont, min-

¹⁰ Ha a gazda nem köti meg a kecskáját, az lerontja a veteményeskertjét. Ha kellő helyen levert cövekhez, kellő hosszúságú lánchoz köti, akkor altakarítja a vadon nőtt galagonyabokrokat, megeszti a gáz! - és még tejet is ad.

tegy 15-17%-nyi jövedelemre gondolunk, amelyről fentebb szóltam - de mégis valami. Eufóriára, mindenesetre semmi alapot nem ad.

Azonban még a helyénvaló, szerény lelkesedés is lohadni kezd akkor, ha a beáramló tőke tüzetesebb vizsgálatába fogunk. Ekkor ugyanis kiderül, hogy

- a beáramló tőkék igen jelentős hányada valójában **csak tulajdonszerzés**, azaz beleszólási jog biztosítása adott termelői-, vagy kereskedelmi kapacitás döntéseibe: a tulajdonrész megszerzésének ellenértékéeként az országba beáramló valuta a költségvetési deficit mérséklésére és nem modernizálásra, vagy munkahelyteremtésre fordítódik. Mégcsak nem is csökkenti érdemben az adósságállományt, mivel a kamatfizetési kötelezettség az ilyen bevételek zömét elnyeli: az exportra nehezedő nyomás csökken inkább, azaz hozzájárul a termelőtevékenység lanyhításához;
- e tulajdonszerzést az esetek igen nagy részében a későbbiekben sem követi tőkeemelés, modernizálás, termelési struktúraváltás stb. stb. - szóval mindaz, ami miatt a tőkebeáramlás **kívánatos** lehet. A megvásárolt üzemek "reorganizációja" mindenekelőtt a dolgozói létszám radikális csökkentésével, a magyar vezető szakemberek nyakába akasztja a növekvő munkanélküliség összes terhét. miközben a külföldi beruházó többszörös nemzeti ajándékot vág zsebre a különböző preferenciák képében, ezt ugyancsak gyakorta, a **termelés radikális csökkentése**, nem egy esetben a teljes leállítása követi, miközben a vásárló vállalat a telephely-országbeli kapacitásaival megkezdi a magyar vállalat **piacainak** beterítését. Ez a belső piacra éppúgy vonatkozik, mint a külsőkre. Vagyis a beható vállalat - kihasználva azt a körülményt is, hogy a magyar vállalatban igen alacsony áldozattal jut determináns súlyú érdekeltséghez - kiszámítva, hogy ennyi pénzért érdemes pusztán a **piacokon való mozgás jogát** is megvenni, s a vállalatot (a) vagy "felperzselt földnek" tekinti, vagy (b) **konjunktúrális csúcskapacitásként** használni;

- amennyiben a megvásárolt üzemben “komoly” termelést hagynak meg, vagy honosítanak meg, az ilyen esetek többségében három törekvés érhető tetten: (a) az “anyavállalat” a termelőlánc nagyértékű szemeit magánál tartja meg, egy végső, összeállítású fázist telepít Magyarországra és a végterméket alapvetően a magyar belpiacon forgalmazza: ez esetben a behatolás haszna némi foglalkoztatás, és esetleg némi korszerű know-how, viszont az ország kényszerhelyzetbe jut: **importálnia muszáj** az intermedier terméket, amely a végtermék értékének nem egyszer a 80-90%-át is kiteheti; (b) az “anyavállalat” Magyarországra helyezi ki az olyan technológiai műveletek elvégzését, amelyekre otthon még **vendégmunkás-munkaerőt sem kap**: vagy azért, mert a munka veszélyes, piszkos, vagy azért, mert csak olyan alacsony bérszintet bír el, amiért török, pakisztáni, vagy marokkói munkaerő sem áll sorba; (c) a technológia erősen **környezetszennyező**, a telephely-országban vagy tetemes beruházást igényelne a “tisza” technológia meghonosítása, vagy kemény bírságokat kellene fizetni; ezek a jelenségek, akárhogy is szépítjük, a Centrum Harmadik Világbeli beruházási törekvéseit tükrözik, s e műfajból is azt a változatot, amelyet a legfejlettebb és legkiszolgáltatottabb fejlődő partnereivel szemben gyakorol;
- a beáramló tőkék (“darabra” értelmezett) zöme azonban nem is a termelő, vagy a termelés korszerűsítését közvetlenül szolgáló szolgáltató szférába áramlik, hanem a **kereskedelembé**, és az olyan szolgáltatások területére, amelyek nagyobb arányú kifejlesztése a gazdaság magához térését követő időszakban volna csak indokolt. E műfajban különösen az a kereskedelmi térhódítás tűnik veszélyesnek, amely az ország nagy kereskedelmi hálózataira teszi rá a kezét, s így szerzi meg a termelőszférával való kapcsolattartás feletti ellenőrzést. Az ui. a tapasztalat, hogy ezek a külföldi tőke által elfoglalt hálózatok radikálisan csökkentik a magyar ipar és mezőgazdaság felé szóló megrendeléseiket, mintegy “eltorlaszolva” a **belső piacot a hazai termelőszféra elől**. Továbbá, amennyiben ezek a külföldi tulajdonba került

hálózatok a tömegigények kiszolgálására állnak rá, a Centrum országokban fellelhető legsilányabb minőségű termékeket dobják piacra, az ezeket helyettesítő, ezeknél rendszerint jobb minőségű hazai termékekhez képest igen magas áron; ha pedig valamennyire is minőségi terméket forgalmaznak (ami nagyjából megfelel a nyugati áruválaszték "kispolgári" kategóriájának), úgy áraik csak a felső jövedelmi decienszek számára elérhetők. E tendenciára való rámutatás nem azzal a céllal történik, hogy tápot adjon "populista" hangvétellű hazafiúi dühkitöréseknek: mindössze jelezni szándékozik azt, hogy a Centrumnak a magyar piac elfoglalása saját realizálási gondjainak mérséklését szolgálja, semmi egyebet. Ezek a realizálási gondok részében pillanatnyiak, összefüggnek a recesszióval. Mire azonban a recesszió elmúlik, s az égető realizálási gond alábbhagy, a magyar termelők nagy része már összerombolódik. E tekintetben tehát a beáramló kereskedelmi tőke úgy viselkedik Magyarországon, mint a megéhezett turista a száraz erdőben: szalonnát süt, nem törődve azzal, hogy a háta mögött le fog égni az egész erdő. Másfelől, a relatíve igénytelen, "mindenevő" magyar piac arra is jó, hogy **megnyújtsa a nyugati termékek életgörbéjét**: bővli szinten is és kommersz-középmínőségi szinten is: pontosan abban a két sávban, ahol a Centrum piaca gyorsan "végzi ki" a termékeket, a Harmadik Világ piaca pedig nem fizetőképes.

A fenti felsorolás nem summás ítélet a magyarországi tőkeimport felett: a felhalmozott veszélyes és káros tendenciák azonban elég karakterisztikusak ahhoz, hogy nagyon komolyan vegyük őket, sőt, meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy **eleddig jellemzőbbek** voltak tőkeimportunkra, mint a gazdaság jövőbeni felemelkedését tényleg szolgáló próbálkozások. Továbbá: e súlyosan negatív jelenségekért nem a beáramló tőke hibáztatható: ő a beépített programjának engedelmeskedve tevékenykedik.¹¹ Az észlelt jelenségek azért nagyon

¹¹ Sőt nagyon is vigyázni kell arra, hogy ne kapjon lábra valamiféle "progromhangulat". Ostobaság volna elagyabugyalni a komondort, amelyet nem a nyáj mellett tartunk,

tanulságosak, mert félreérthetetlen **indikátorként** szolgálnak arra nézve, **mit ér az ország a mai állapotában a külföldi működőtőke számára.** Tegyük félre azt az ostoba önimádatot, amellyel kompenzálni szoktuk az ugyancsak ostoba, megalapozatlan nemzeti kisebbségi komplexusunkat, és állapítsuk meg - nem vidáman, de kétségbeesés nélkül - hogy az ország a jelenlegi zilált és degradált állapotában a külföldi befektetőknek nem ér sokkal többet, mint Mali vagy Burma. Egy **rendbehozott, a válságból kifelé tartó** Magyarország, objektív, távlati profit- és biztonságcentrikus megítélésében, ennél több nagyságrenddel többet érhet. Továbbá, **legyünk tudatában** annak is, hogy egy **stratégiai látószög nélküli** gazdaságpolitika képtelen kordában tartani a beáramló külföldi tőkét. Kis- és szerényen fejlett ország lévén egy ilyen politika nélkül óhatatlanul megfordul a hatásirány: a transzfertőke fog fűtyülni és mi fogunk táncolni - még akkor is, ha az egy főre eső GDP-nk Svájcéval lesz egyenlő.

1.4.2. - Az **európai integrációhoz** való csatlakozással kapcsolatos illúziók mintha lohadóban volnának. Pontosabban az egyik fajta illúzió: ti. az, hogy Magyarország, mint a szocialista blokk felbomlásában aktív szerepet játszott, jelenleg pedig polgárháború és **manifeszt állapotú gazdasági bomlás nélküli ország** bársony párnán kapja meg az EK-ba való bejárat kulcsait. Politikánknak már azt a keserű pirulát is le kellett nyelnie, hogy a "visegrádi" ál-közösség tagjaként sem számíthatunk a belátható időn belül felvételre; sőt azt is, hogy az EK-hoz való laza ("foméi"-típusú) csatlakozásunkat is elég nehezen fogadják el, és hogy ha apró darabjaira bontjuk ezt a társult viszonyt, kiderül, hogy alig származik valami **megfogható könnyebbég** a magyar gazdaság számára. Csaknem az a helyzet, hogy meg kell elégedni azon fórumok teljes jogú tagsági viszonyával, amelyeken az

hogy verekedjék a farkasokkal, hanem szájkosár nélkül sétáltatunk a Váci utcán és ő persze, hogy minden második járókelőből kiharap egy darabot.

európai rétorok mérik össze szakmai tudásukat.¹² A lábjegyzetben említett két tanulmányban végeredményben arra az eredményre jutottam, hogy az európai Centrumok semmiféle érdemleges érdeke nem fűződik ahhoz, hogy akár a volt "kis-KGST" szubrégiót, akár ezen belül a "visegrádi" csoportot, akár egyedül Magyarországot adaptálja: mégpedig nem pillanatnyilag van ellenérdekelve, hanem a belátható történelmi távlat egész hosszában, tehát jó néhány évtized távlatában. Főbb érvek:

- Nem érzékel olyan értékes termelési tényezőket, amelyek beintegrálása megkönnyítené fejlődését;
- Ezzel szemben ahhoz, hogy az itteni gazdasági folyamatok legalábbis ne zavarják a Közösség működését, akkora anyagi áldozatokat kellene - talán soha meg nem térülően - megelőlegezni, ami érezhetően fékezne a Közösség helytállását a másik két Centrummal folyó versenyben.¹³
- Az sem sarkallja az EK-t, hogy a csatlakozás lehetőséget nyújt e 60, illetve 100 millió lelket számláló szubrégió piacának elfoglalására: úgy vannak vele, mint a vőlegény-

¹² Az európai integrációhoz való csatlakozás buktatóinak közgazdaságtudományi okairól lásd. két tanulmányomat: A regionális integrációk mélyülése és bővülése (Statistikai Szemle 1992/2. 101-121 pp.) és Gondolatok Európáról és az európaiságról (Gazdaság és Társadalom 1992/1-2, 5-70 pp.)

¹³ "Pechünkre" van összehasonlítási alapjuk. A volt NDK adaptálási közösségei a Szövetségi Köztársaság nyugati tartományainak évi közel 200.10⁹ DM-be kerül. Ha e költségeknek csak 1/5-ét írjuk a gazdaság átépítésének számlájára (a többi a "szociális keszonkamra" fenntartására megy!) és ezt fajlagossá tesszük, az Magyarország esetében évi 25 milliárd DM (= 12-13 milliárd dollár) befektetést jelentene, vagyis végkimenetelében két év alatt az egész magyar bruttó adósság elengedését. "Visegrádi" méretekben ez mintegy 75-80 milliárd dollámi évi segílyt jelentene. Nem szorul magyarázatra, hogy ennek az összegnek még a tizedét sem tartják érdemesnek ránk szánni, holott a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a volt NDK átstrukturálása is túrhatalatlanul lassan megy, vagyis a teljes összeg sem sokkal lehet a hatásküszöb felett!

jelölt az adakozó természetű menyasszonyjelölttel, minek feleségül venni, ha anélkül is megkaphatja?

- Végül, a szovjet birodalom összeomlásával és az utódállamok mindegyikének - mindenekelőtt Oroszországnak - végzetes meggyengülésével megszűnt az az ösztöke, amely az EK-t, gazdasági érdekeinek félredobálására, s tagságának alacsony teljesítményű országok felvételével való felhígítására kényszerítette (Görögország, Portugália, Spanyolország).
- Ezzel szemben igen élesen vetődik fel a minőségi kényszer: az európai Centrum jelentős stratégiai versenyhátrányban van az amerikaival és a kelet-ázsiaival szemben, ami végzetessé válhat akkor, ha energiáit szétpazarolja fejletlen és labilis országok felfejlesztésére.

Tehát az adaptálással kapcsolatos illúziók mintha lohadnának. Csaknem változatlanul tartja magát azonban az az illúzió, miszerint az ország gazdasági bajai mintegy varázsszóra megoldódnának, ha felvételt nyernénk az EK-ba: csak állunk szomorúan az Édenkert lángpallossal őrzött kapujában, mint egy olyan Ádám és Éva, akiket nem kiűztek onnan, hanem nem engedtek be. Nehezen érthető ez az illúzió, de él és mérgez. Az ezt vallók figyelmét teljes egészében azok a vámfalak és egyéb protekcionista intézkedések kötik le, amelyek kétségtelenül megnehezítik és megdrágítják a magyar áruk megjelenését az összevont piacokon. Kevesen teszik csak fel a kérdést, ha EK-elbírálásban részesülnének áruink, vajon versenyképesek volnának-e? Birná-e a tönkrement, fél évszázadot éppen napjainkban visszacsúszó magyar mezőgazdaság a küzdelmet a francia és dán agrárszektorttal, a leromlott, szétvert magyar ipar a német, angol, francia, belga, holland ipar a szerényke magyar turizmus az olasz, spanyol, görög túrizmussal. Az az - önmagában egyébként nem jelentéktelen - exporttöblet ami lehetővé válik az EK behozatali szabályainak radikális enyhítése nyomán meghaladná-e azt a veszteséget, amelyet a hazai ipar és mezőgazdaság a hazai piacon volna kénytelen elszenvedni a szabályozás kölcsönös-

ségének jegyében? Egycsapásra megváltozna-e a nyugat-európai befektetők értékelése a magyar tőkepiac iránt? A high-tech áramlana-e ide, export-orientáltan és felértékelve a magyar munkaerőt? A befektetési lehetőségeknek ez a leértékeltsége egyedül, vagy legalábbis főként annak köszönhető, hogy Magyarország még nem tagja az EK-nak? - A fentebb említett, az EK-ba annak idején politikai-katonai megfontolások alapján "behadart" mediterrán országok példájának mélyebb (néhány siker-vállalat, vagy ágazat és az áruellátási színvonal szintjénél mélyebbre hatoló) elemzése figyelmeztető lehetne.

Lehet, hogy Magyarország számára nincs más elfogadható illeszkedési modell, mint az EK-hoz való csapódás: lehet, hogy ha ez nem megy, akkor a fentebb "neo-koloniális"-ként titulált modell, vagy az "elfelejtődés" között választhat. Ezért kénytelen keményen elhatározni, hogy "kitoporzékolja" magának a fentebb c/-vel jelölt "fél-szerencsés" megoldást. Csakhogy kettőn áll a vásár: ha közönyösen végighallgatja ajánlkkozásainkat, s időnként kifizet bennünket egy semmitmondó udvariassággal, úgy nem sok értelme van a toporzékolásnak. Más alternatíva után kell lesz nézni.

2. Az európai Centrum súlyos gondjai

Egy nagyobb lélekzetű tanulmányban érdemes volna mind a három világpólus teljesítményét meghatározó jelenbéli és prognosztizált összetevőket végigelemezni. Ez azonban szétfeszítené e tanulmány kereteit. Magyarország egyértelműen az európai Centrum mágneses terében foglal helyet. Néhány évig úgy látszott, mintha a távol-keleti Centrum érdeklődése Magyarország, mint együttműködési partner iránt egy hajszállal meghaladná az érzékelési küszöböt. Lehet, hogy ezt az állapotot fenn lehetett volna tartani, némileg el is mélyíteni egy intenzívebb és előrelátóbb külgazdaságpolitikával is és egy határozottabb arcélú hazai fejlesztési stratégiával is - ez azonban elmaradt. A volt KGST-régióban elképzelhető nálunk attraktívabb partner Japán,

vagy Dél-Korea számára, hogy csak Csehországot, vagy Lengyelországot említsem.¹⁴ Észak-Amerika számára kétszeresen is sokdrangú a kelet-európai régió - Lengyelországot és Oroszországot kivéve. Egyrészt - lehet, hogy éppen ebbéli mohóságából eredően, hogy hagyják nyugodtan kiépíteni kapcsolatait az említett két országban - a volt KGST-térség nagy részét "odadobta" európai szövetséges-ellenlábásának, mindenekelőtt a megnagyobbodott, így kvázi-nagyhatalomává avanszált Németországnak. Jaltai formaságok nélkül: lehet, hogy csak egy gentlemen's agreement keretében. Ezért az USA visszafogott - még gazdasági téren is - e térségben. Másfelől valószínűleg nem is lát különösebb fantáziát abban, hogy komolyabban megvesse a lábát a Kárpátoktól délre és keletre: számára ez a térség katonailag sem elsőrendű és gazdaságilag sem tud mit kezdeni vele.¹⁵

2.1 Nyugat-Európa sebezhetősége

Annak a civilizációnak, amely a XVI. sz.-től kezdve agresszív terjeszkedésbe kezdett a földkeregségen, és a XX. sz. második felére

¹⁴ Itt is azt a hazai "eredetű bűnt" követtük el, mint az utóbbi években sok más esetben, arra számítottunk, hogy egy "merész" diplomáciai gesztus hosszú távon és anyagi áldozatok erejéig lekötölezz nekünk országokat. Dél-Korea "szalonképessé tette" Kelet-Európában tényleg ügyes lépés volt - s ha kihasználjuk, a kapcsolatot lekötjük ténylegesen és mély tartalommal, lehet, hogy "be is jön". Így azonban elhalt. "Gátlás alá került". Dél-Korea számára végülis valószínűleg nem Magyarország lesz az európai ugródeszka - vagy legalábbis nem a legfontosabb.

¹⁵ Ne tévesszen meg bennünket az, hogy a magyar tőkeimport legnagyobb része az USA-ból származik. Egyrészt ez önmagában még magyar viszonylatban sem nagy összeg, az USA nézőszögéből pedig infinitezimális mennyiség. Másrészt a zöme kis tőke, amelyet az ottani magyarok hoztak ide. Az olyan látható "befektetések, mint a szentgotthárdi GMC beruházás az ő szemléletükben még nem "termelőtőke": expanziós nagyságrendűek, hanem a marketingpolitikájuk részét képezik: jelenlétüket jelzik csupán.

gyakorlatilag maga alá gyűrte az emberiség egészét, Nyugat-Európa volt a bölcsője. E civilizáció igen sok fajta elemből és rendszerből építkezik, ezek egymással szögesen ellentétesek is lehetnek és küzdelmük éppoly jellemző a civilizáció jellegére, mint az a domináns jelleg, amely végülis felül szokott kerekedni. Nagyon vázlatosan ez a domináns jelleg a következőkben foglalható össze:

- az individualizmus, vagyis egy olyan feltételes reflex, amely az egyén érdekeit, következményeit helyezi az értékrend tetejére, s minden egyebet - a természetet is és a társadalmat is (abban az értelemben is, hogy a "másik ember" és abban is, ahogy "a közösség"?) olyan akadályként értelmez, amelyet le kell küzdeni;
- a személyes szabadság, amelynek gyakorlati megvalósulási formája a gazdasági kényszer, mint az emberek és embercsoportok egymáshoz való alkalmazkodásának egyetlen civilizációsrendszer-konform formája;
- a világfelfogás és gondolkodásmód azon formája, amely a részletek megértését végső soron előnyben részesíti a jelenségek egészének megértésével szemben, s a rövid távú célokat hajlamos preferálni a távolabbi időben elérhető célokkal szemben.

E három alap-reflex gazdasági gravitációs tere a piac, amelynek természetes fejlődése során létrejött egy olyan gazdaság, amely (a) gyorsuló ütemben **tágul**; (b) gyorsuló ütemben válik **méret-igényessé**, különösen a műszaki fejlesztés és a tömeg-ellátás kulcsfontosságú területein; (c) mind türelmetlenebbé válik az azonnali, fajlagos **haszontermelő-képesség** iránt; (d) miközben teljes strukturája és infrastruktúrája mindinkább csak **stratégiai** megfontolások alapján építhető ki és működtethető gazdaságosan; és végül (e) képtelen mozogni, fejlődni decentralizált döntési/rendelkezési és érdekeltségi rendszer hiányában,

miközben rohamosan nő a rendszer **koordináció-igénye**.¹⁶ Minél szélesebb az a **mozgási tér**, amelyen ennek a gigászi feszültségnek "el kell férnie", illetve minél erősebbek a társadalom - prekapitalista korszakából valahogyan átmentett - **koordináció-igénylési, vagy túrés** ösztönei, annál nagyobb az esélye annak, hogy a feszültség nem tör ki robbanásban, vagy nem váj utat magának egy hosszú, kínos degradációs folyamatban. Fordítva: a szűk lehetőségek közé való beszorított-ság és/vagy a társadalom heves immunreakciói az individualista reflexek korlátozásával szemben megnöveli a térség esélyét a degradációra.

Nyugat-Európa handicap-je az **észak-amerikai centrummal** szemben - még most, az integráció három és fél évtizedes erőfeszítései után is - sok apró és közepes gazdasági térségre való széttagoaltsága, illetve az, hogy a nemzedéknyi időt igénybevevő integrációs folyamat még vajmi keveset tudta átstrukturálni azt, amit három évszázad fejlődése létrehozott. A **kelet-ázsiai centrummal** szembeni hátránya mindenképp az, hogy társadalmi jóval kevésbé tűrik a magántulajdon és a parciális érdekektől vezérelt tevékenységek magasabb szintről való koordinálását, mint a japán, vagy koreai társadalmak, s hogy minden ilyen törekvésre ilyen-olyan formában megnyilvánuló "lázadásokkal", kibújókkal, teljesítményvisszatartással reagálnak. Ez az alapvető oka, hogy az amerikai földrészre néhány évszázada átplántált európai civilizáció magasabb hatásfokkal működik, mint ott, ahol "öshonos", illetve, hogy a sajátos ázsiai termelési módba beültetett európai-amerikai eredetű technika és gazdaság olyan virulenciát mutat, amely a "donor" térségekbe úgyszólván ismeretlen.

Mozgásterének kibővítésére Nyugat-Európa történelme folyamán két hatalmas jelentőségű kísérletet tett. Az egyik a XIX. sz. nagy

¹⁶ Marx Károly ezt a feszültséget nevezte - némileg leegyszerűsítve a minden irányban komplex összefüggést - "a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás ellentmondásának".

gyarmati rendszereinek kiépítése volt, amely annak idején Európa egyes hatalmainak növekedési törekvéseit kiválóan kiszolgálta, viszont melegágyává lett számos európai és világméretű konfliktusnak, míg végülis a XX. sz. közepén - legalábbis eredeti formájában - fel kellett adni. A másik az európai fejlett maghoz tartozó nemzetgazdaságok közös piacának, majd fokozatosan mind erősebben szinkronizált gazdaságának létrehozása - vagyis az **integráció**. Ez érezhető mértékben enyhítette az európai Centrum fejlődési- és versenyhátrányait (elsősorban az észak-amerikaival szemben: ekkor a távol-keleti centrum még embrionális állapotban leledzett!), viszont több olyan tendencia felszínre bukkanásával járt, amelyekkel eredetileg kevésbé (illetve az első, eufóriás időszakban egyáltalán nem) számoltak. Ezek: (a) kiderült, hogy az európai ("közös piaci") integrálódás a **homogén fejlettségi szintű nemzetgazdaságok** képére és hasonlatosságára van teremtve; a súlyosan lemaradt országokkal, régiókkal ez a konstrukció nem tud mit kezdeni, vagy "elfelejti" őket, s ezzel magára veszi a súlyos társadalmi-politikai feszültségek ódiumát, vagy túlerőlteti magát felemelésük érdekében, s akkor frontálisan ütközik az integráció alapcéljával, ti. az amerikai hegemonia elleni munkálkodással. (b) az is kiderült, hogy az integráció megvalósulásában alapvető szerepet játszott egy, a II. világháborút követően kialakult nyugat-európai politikai egyensúly: ti. a német birodalom katonai megsemmisülése és a 2/3 német állam politikai függésbe kerülése volt háborús ellenfeleitől, akiből hidegháborús szövetségesei lettek. Az, hogy ez a két világpolitikai elem: ti. a két vilárendszer közötti feszültség és a német állam "politikai törpe"-mivolta az európai integráció alappillérei, csak azóta kezd kiderülni, hogy szétesett a "Második Világ", és megtörtént a német újraegyesítés. Persze az integráció egy emberöltőnyi idő alatt eléggé beivódott már a struktúrákba is és a tudatokba is ahhoz, hogy szétmálljon, miután e két alappillér a semmibe foszlott: az azonban várható, hogy további mélyülése lassul és ellentmondásosabbá válik, esetleg felerősödnek más irányú orientációs irányzatok ("atlantizálódás" az egyik oldalon, a "Drang nach Osten" a másikon - hogy csak egy lehetséges variánst említsek!); (c) végül kiderült az is,

hogy az integrációs folyamattal párhuzamosan meglóduló gazdasági fejlődés **elégtelen tökefelesleget** termelt csak ki ahhoz, hogy az európai Centrum minden, szükséges feladata finanszírozhatósság belőle: a **Mag gazdaságának gyorsuló intenzifikálása**, s egyben fokozatos (immár szinkronizált) **szerkezeti rekonvenziója**, az **elmaradott térségek fölemelése**, a **volt gyarmatbirodalmakban megmaradt pozíciók fenntartása**, a **nagyarányú behatolás az USA iparába** az ottani know-how folyamatos átszivattyúzása végett, valamint az **arányos teherviselés** az ilyen-olyan hőmérsékletű háborúban, ami NATO-kötelezettségvállalásból eredt.

Mindezek nem azért érdekesek, mert ismételten bebizonyították azt, hogy a valóság prózaibb és zűrösebb az álmoknál és az elméleteknél (ezt egyébként is, minden Goethét olvasó európainak illett tudni!), hanem azért, mert olyan nehézségeket dobtak felszínre, amelyekkel a két nagy riválisnak nem, vagy csak kevésbé kellett számolnia. Amerika egy nagy, többé-kevésbé homogén fejlettségű piac: csak most a XX. sz. utolsó éveiben kezd érezni a tágítás szükségét (NAFTA), Japán minden szempontból (abszolút és fajlagos értelemben) szűkebb piac, mint Nyugat-Európa, de **homogén** és igen szorsan **koordinálható** - mindkét tényező megsokszorozza attraktivitását. Ennek ellenére törekszik a tágulásra ("Kis Tigrisek"). Ennek sajátos formáját bontakoztatja ki: fajlagos teljesítményüket tekintve elmaradott, de mély kulturális hagyományokkal rendelkező térségeket "felkarol", perspektívkusan nem perifériaként, hanem a Centrum magjának kiterjesztéseként kezelve azokat. E tevékenységét egyelőre főként olyan területeken gyakorolja, amelyeken még hagyományokkal rendelkezik (mind Korea, mind Tajvan valamikor Japán uralmi körébe tartoztak!), de a későbbiekben nem lehetetlen az igen széles a körben való kitérítés (Mandzsúria, Kína partmenti tartományai, az orosz Primorje). Ezek, emberi tényezőiket tekintve mind igen értékes és emellett óriási tömegű területek. Amennyiben Japán bírja "szusszal" és lesz rá elég ideje - néhány évtizeden belül olyan Centrum alapjait vetheti meg, amelynek világgazdasági verseny-attraktivitásával Nyugat-

Európa nehezen fog megbirkózni. Lényegében ugyanez mondható el a NAFTA-magvú észak-amerikai integrációs lehetőségekről is. Itt azzal kell számolni, hogy e nagyrégió magva - az USA-Kanada "duó" - máris erősen integrálódott gazdasági szerkezettel rendelkezik. Kérdés, hogy ehhez az együtteshez Mexikó milyen minőségben csatlakoztatható: "kis tigrisként", vagy "Mezzogiorno"-ként? Kérdés továbbá, hogy megállhat-e a NAFTA terjeszkedése a Yucatán-félszigetnél: nem teremt-e Mexikó csatlakozása olyan precedenst, amely az adott amerika-közi politikai helyzetben egy az USA-Kanada együttes világcentrum-pozíciójára veszedelmes lácreakciót indít meg? Kikerülhet-e az a "duó" egy olyan helyzetet, mint amibe az EK kerülhetne akkor, ha - mondjuk - teljes jogú tagként adoptálnia kellene a "loémi" ország-csoportot (vagy: a volt KGST teljes egészét!)?

A másik nagy kérdőjel a tervezése. Amerikában - kivételesen rossz konjunkturális helyzet, vagy háború kivételével - erre eddig nem volt szükség: az immunreakciók is elég hevesek volnának, ha megkísérelnék bevezetni. Távol-Keleten a nemzetgazdasági tevékenység koordinációjának olyan hallatlanul hatékony metódusai alakultak ki, amelyek sokszorosára növelik az egyébként piacgazdaságra alapuló struktúrák működési hatékonyságát. Igaz, e modell sikeres működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges az a reflex-rendszer, amelyet a speciális ázsiai társadalom oltott bele az egyénekbe is és a szervezetekbe is. A II. világháború utáni nyugat-európai tervezési próbálkozások nem igazán voltak sikeresek: sem az angoloké, sem a franciáké. Ugyanakkor tanúi voltunk néhány olyan briliáns gazdaságstratégia megvalósulásának, amelynek tudatossága és célratörő mivolta felért egy explicit tervezési rendszerével (NSZK, Finnország stb.). Szó sincs tehát arról, hogy Nyugat-Európa - szemben a Távol-Kelettel - a manchesteri kapitalista anarchia mocsarában fetrengene. Ám világosan körvonalazódnak a korlátok is. A nyugat-európai tőke minden "harsányabb" állami beavatkozásra teljesítményvisszaszorítással, meneküléssel, sorvadással reagál. Márpedig azokat a handicap-eket,

amelyek kirajzolódnak a világversenytben Európa rovására, aligha lehet a klasszikus monetáris és fiskális eszköztárral felmorzsolni.

Mindezen felsorolt, vázolt problémákhoz képest szinte eltörpülni látszik Nyugat-Európa **energetikai** (és részben, egyéb nyersanyagokban való) **import-függése**, valamint az az ugyancsak nem elhanyagolható körülmény, hogy a szubkontinens **élelmiszer-önellátása** kegyetlenül drága: aránytalanul és improduktív módon emeli a munkaerő újratermelési költségét. Nem kiélezett versenyhelyzetben ez áthidalható. Ha Európának sikerül egy stabil "holdudvart" kiépítenie maga köré fejletlen, tőke függő régiókból, akkor is megoldható. Egy, a három Centrum kiélezett tusakodásának körülményei között manőverező Nyugat-Európa azonban nem fogja megúszni azt sem, hogy az energia-, nyersanyag- és élelmiszerinputjának **biztonsága és költsége** e verseny egyik fegyverévé válják. Erre vonatkozóan már 1973-ban és 1979-ben kapott megszívlelendő leckéket.

Utoljára hagytam a legnagyobb potenciális veszélyt: azt ti., hogy Európa elveszíti **intellektuális fölényét** a másik két Centrummal szemben. Eleddig a gigantikus méretű brain-drain ellenére is megtartott valamit - érezhető mértékűt - ebből a fölényből Amerikával szemben is. Ez nem annyira a Nobel-díjak számában vagy a bejelentett korszakalkotó szabadalmak mennyiségében volt mérhető: e tekintetben az USA már a század közepén lekörözte Európát - nagyrészt az átcsábított szakembereknek köszönhetően. Európa a minőség, gondosság, műszaki kultúra, és a szükségletekhez való hajlékony alkalmazkodás tekintetében volt verhetetlen. Különösen ott jelentkezett, ahol a versenyképesség fő összetevője nem a tömegtermelés költségcsökkentő hatása volt, hanem az áru különleges használati értéke. Európa a gondolkodó, döntésképes, gondos, magas képzettségű és munkamorálú szakemberek tömeges alkalmazója - ez a fő erénye. Az európai haszon jelentős hányada "agyjáradék". Furcsa módon fő potenciális ellenfele e téren nem Amerika, hanem a Távol-Kelet. A XXI. sz. első fele e minőségi küzdelem kiéleződésének jegyében látszik kibontakozni.

2.2. Közép-Kelet-Európa lehetséges helye az európai Centrum érdek- és cselekvési rendszerében

Az alfejezet címét nehéz ennél pontosabban megfogalmazni, noha három hiányossága azonnal szembetűnő: (a) "Közép-Kelet-Európa" valószínűleg nem sokkal több, mint napi politikai, netán zsumnalisztikai kategória, ha mélyebbre akarunk ásni ennél a néhány év múlva már elhalványuló körülménynél, miszerint ez az országcsoport a XX. sz. folyamán végigcsinált egy sikertelen perifériából való kitörési kísérletet, amelyet történetesen összekötött egy szocialisztikus társadalmi berendezkedési kísérlettel. Ettől a fontos, de nem mindent meghatározó körülménytől eltekintve a térség nemzetgazdaságainak helyzetében és lehetőségeiben nem sok közös vonás található. Éppen ezért nem valószínű, hogy potenciális lehetőségeik az európai Centrum vonatkozásában egyetlen modellel leírhatók volnának; (b) az "európai Centrum" - mint fentebb vázoltam - ugyancsak nem tekinthető monolitikus képződménynek. Az a bizonyos "Közép-Kelet-Európa" olyan különböző helyet foglal el Nagy-Britannia és Németország, Norvégia és Ausztria, Spanyolország és Olaszország mai érdekszerében, csakúgy, mint jövő terveiben, hogy keresve sem lehet valami pregnánsan közöset találni bennük. Megalapozottabb volna az európai Centrum Közép-Kelet-i elképzeléseiről értekezni, mint a Közép-Kelet-európairól; és végül (c) bennünket e közép-kelet-európai tervek csak annyiban érdekelnek igazán, amennyiben ránk - Magyarországra - vonatkoznak. A térség többi állama csak annyiban jöhet szóba, amennyiben konkurrens, vagy potenciális kooperáló társ. Ennélfogva az alábbi eszmefuttatást erősen szelektíven igyekszem elvégezni: az egyik oldalon a Centrum azon szegmensére állítom a mélységelességet, amelytől tényleg várhatunk "viszonyulást", a másik oldalon pedig Magyarországra.

Elvileg négy szerep osztható ki e szubrégióra - ezen körben Magyarországira is:

- Nyugat-Európa (illetve az érdekelt szegmens, tehát lényegében Németország, Ausztria, Olaszország, a Balti Tenger térségében még a skandináv államok is) olyasforma **kiegészítő potenciáljává** válás, mint amilyen Japán számára a "kis tigrisek" családja. Elvileg ebben volna ráció. A térség országainak egy része (elsősorban Csehország és Szlovénia, másodsorban a balti országok, Lengyelország, Szlovákia, **Magyarország**, Horvátország és Ukrajna - vagyis egy több mint 100 millió lelket számláló tömb!) alkalmas is volna ilyen fejlődési pálya befutására. A szűkebben értelmezett Balkánon Bulgária európai integrálódásának esélyei nem kedvezőbbek, mint amilyenek Görögországé voltak annak idején.

Mégis, a ma érzékelhető tendenciák alapján bizvást állítható, hogy e térség "kis tigrisekké" - legyünk stílusosak: "farkaskölykökké" - válásának igen kevés az esélye a második lépcsőé úgyszólván semmi. Egyfelől az európai Centrumnak nem attól borul el a kedélye, hogy lélekszámát, termelési potenciálját tekintve kicsi lenne a másik kettőhöz képest. Nincs momentán **szüksége arra, hogy a Centrum "kemény magját" kiterjessze.** Ellenkezőleg, az így-úgy odakeveredett fejletlen körzetekkel sem tud mit kezdeni. Dél-Olaszország problémáját sem sikerült dűlőre vinnie, a hajdan politikai indítékok alapján EK-taggá avasztált mediterrán országok is púp a Centrum vállán, és ehhez jött a "feneketlen papzsáknak" bizonyuló volt NDK. Mintegy 70 millió lelket számláló, fejlődésben visszamaradt tömb mindösszesen az EK-n belül. Ha rákényszerülne, hogy "farkaskölyköket" produkáljon - talán jelölteket a karámon belül is. Másfelől az európai Centrum **egyik** fele semmi tradícióval nem rendelkezik e térségben. Amennyi-

ben felemelendő partnereket keresnének, biztosabban találnának ilyeneket az általuk jobban átlátható mediterrán világban, vagy akár a volt gyarmatbirodalmak fejlettebb tagjai körében (ez nem is olyan vad ötlet, mint amilyennek első hallásra látszik: gondoljunk a Dél-Afrikára, Zimbabwéra, Tunéziára stb. A földrajzi távolság másodrendű szempont!) A németek és osztrákok tradicionális mozgása e térségben nem a farkaskölyök-alom kialakítása, hanem az érdekeltségükbe került országok meglévő termelési tényezőire való rátelepedés és azok "leszívása". Ráadásul a németeknek ott van a keleti országrész, az olaszoknak a déli - határokon belüli perifériák, amelyekkel valamit csak kell kezdeni, ha nem akarják egyrészt fejlődésüket lebéntani: minél inkább előre haladunk a XXI. sz. felé, ez annál nagyobb veszély. Egyáltalán nem véletlen, hogy az északolasz szeparatista mozgalom éppen napjainkban kezd erővé válni. Vagyis a "farkaskölyök"-jelenségre itt, a Kárpát-medence környékén semmi remény. Talán a balti államok (különösen Észt- és Lettország) szóba jöhetnek egy skandináv expanzió tartalékaiként, és talán Csehország és Szlovénia számíthat - valamikor a XXI. század második évtizedében - EK-tagságára, s ezen belül mi felzárkózási lehetősége.

- A másik lehetőség a Centrum "segédcsapatába" való bejutás. Ennek igényesebb esete az, amikor a periférikus gazdaság a Centrum életgörbe-delelőjükön túljutott technológiáit és termékeit veszi át és gyártja (olcsó termelési tényezők felhasználásával) a kevésbé igényes piac számára. Vagyis az felszabadítja a Centrum értékes (azaz drága) termelőerőit az igényes tevékenységek számára, s egyben megnyújtja a halódó életgörbét. Erre a szerepre mindenké előtt a fentebb "első lépcsőként" aposztrofált gazdaságok számíthatnak, amennyiben - bárki érdektelenségéből ki-

folyólag - nem sikerül a "farkaskölyök"-akció. A "második lépcső" gazdaságai - tehát Magyarország is - számára ez a modell a szerencsésebbik jövőképnek tűnik. Csak akkor van rá reményünk, ha a Centrum mai, recessziókkal tarkított bizonytalan és lassú fejlődését egy stabil konjunktúra váltja fel.¹⁷

A kevésbé igényes eset az, amikor a "segéd-gazdaság" olyan profilt vesz fel, amelynek költség-szerkezetében túlteng a segédmunka aránya, a termékek piaci kereslete nem dinamikus: zömében a Centrum olcsó ellátóbázisaként működik. Erre a szerepre a XX. sz. végi Közép-Kelet-Európa már nem alkalmas - hacsak nem a nagy bányászati körzetek (Lengyel-Szilézia, Ploesti, Donyec-medence), vagy a jelentősebb gabonatermelő körzetek (Magyarország, Románia, Ukrajna, Lengyelország). Várható, hogy a nyugat-európai Centrum érdekltségében ez a motívum erősen fog megjelenni: amennyiben kivédhetetlen lesz, úgy az erősebben érintett gazdaságokban évszázados jelentőségű degradációt hozhat magával.

Külön érdemes megemlíteni Oroszország kapcsolódási alternatíváit. Valószínű, hogy ez a szubkontinensnyi ország egy teljesen integrálódott Európa számára is emészthetetlen falat volna - és az is valószínű, hogy a szocialista kísérlet romjainak a Centrumok közötti felosztása során ez a falat nem is Európának jut(-ott). Ugyanakkor kitapintható egy

¹⁷ Jellemző, hogy Görögország EK-ba való adoptálásának első éveiben egy ilyen tendencia kezdett kibontakozni: aztán, Nyugat-Európa gazdasági bajainak felgyülemelésének függvényében ez a tendencia elhalt. Spanyolország hasonló konjunktúrája az utóbbi néhány évben kezdett el ugyancsak kifulladásni. A jelenség elvileg azonos azzal, amit az első fejezetben "csúcs-kapacitás"-ként említettem. De úgy is lehet fogalmazni, hogy a süllyedő léghajóról először a ballasztként magukkal vitt homokzsákokat dobálják ki.

hármas amerikai érdekeltség Oroszország saját gravitációs terébe vonását illetően: (a) az atom-erőmű ellenőrzése; (b) a szibériai olaj megtakarítása, ami függetlenné teheti az Államokat az OPEC-től és a Közép-Keletől; (c) a szovjet évtizedekben kiépített, gigászi méretű alapanyag- és nehézipari kapacitások feletti ellenőrzés megszerzése, ami egy modernizálási aktust követően - lehetővé tenné azt, hogy az amerikai ipart erősen koncentrálni lehessen a legdinamikusabb és legszofisztikusabb szegmensekre, s így csaknem behozhatatlan versenyelőnyre szert tenni Európával és (mindinkább) a Távolság-Kelettel szemben. Az orosz illeszkedés tehát elsősorban Amerikához várható és "igényességi fokozatát" illetően vegyes lesz. Ami a hatalmas alap- és alkalmazott kutatási bázisokat illeti, azok legértékesebb részét a brain-drain segítségével fogják hasznosítani. Mindez persze csak akkor bontakozhat ki, ha Oroszország nem tud lábraállni, mint önálló hatalom: erre azonban kevés esélye van.

- A harmadik lehetőség az európai "hátsó udvarrá" válás: aminek megint két fokozata bontakozhat ki. A szerencsésebb (?) fokozat az, ha a térség visszasüllyed az outsideri szerepkörbe: Nyugat-Európa nem vállalja a térség integrálását **semmilyen szerves formájában**. Ez nem jelenti az akár élénk kereskedelem feladását, netán a mérsékelt tőkeáramlás elmaradását. Belefér egy (a Centrum oldaláról inkább "távolságtartó" jellegű) szerződéses viszony is az EK-val, vagy teljes jogú tagság az összes politikai és kulturális szervezetekben: csak éppen tartózkodni fognak az anyagi összefonódástól és a közép-kelet-európai gazdaságokkal kapcsolatos kötelezettségvállalásoktól. Nagyjából a mai szituáció kifejeződéséről van tehát szó.

Amennyiben az európai konjunktúra hosszabban elmarad, vagy az európai Centrum keményebben meg lesz szorongatva a világgpiacon, a Balkánra biztosan ez a sors vár, de nagy a valószínűsége annak, hogy ebben a sorsban Románia, Bulgária és a fejletlen jugoszláv utódállamok osztozni fognak a fentebb második csoportba soroltakkal, tehát **Magyarországgal** is.

A leginkább kedvezőtlen scenario az, ha a térségben állandósulnak a politikai-katonai konfliktusok, a lakosság nagy tömegei migrálnak a csendesebb és gazdagabb helyek felé, az országok gazdasági-pénzügyi helyzetét a permanens válság és bizonytalanság jellemzi - ebben az esetben ui. a Centrum **"karanténba"** zárja térségünket. Óvakodni fog attól, hogy "hullafertőzést" kapjon. Sajnos azt kell mondani, hogy ennek a forgatókönyvnek is van realitása. Egyfelől a mai közép-kelet-európai "levegő" tele van e helyzet miazmáival. Bármikor, bárhol bármilyen megeshet. Másfelől, ha a világpolitika valamelyik potens erőközpontja számára olyan fontossá válik az európai konkurens Centrum gyors és tökéletes kivéreztetése, hogy alkalmazhatónak ítéli a kevésbé fair eszközöket is, úgy keresve sem találhat erre alkalmasabbat egy olyan Közép-Kelet-Európánál, amely a nyugat-európai Centrum közvetlen szomszédságában lánghol, rothad, robban - igénybevéve akkora emberi és anyagi energiákat az átterjedés pusztá tényének megakadályozása céljából, amekkorák elegendők a világversenyben való sikeres helytállás füstbement tervvé tételéhez.¹⁸

18 A nyugati stratégia ilyen eszközöket bőven igénybevett a szocialista kísérlet "halálba táncoltatásakor". A metodikát tehát nem kell kitalálni és a hatékonyságot illetően is van precedens. Ha nagy a tét, végképpen igaz az, hogy a politikát rózsavízzel csinálják.

3. Összefoglalás: mire számíthatunk?

Mindenekelőtt arra, hogy egy erősen szorongatott Nyugat-Európa perifériájaként sorolhatunk be a nemzetközi gazdasági hálózatba, hogy Európát is csak mérsékelten fogjuk érdekelni, és hogy senki sem fog erőfeszítéseket tenni azért, hogy kiragadhasson bennünket ebből a zsákutcából. Ez igaz az egész volt "kis-KGST"-térségre és Magyarországra is: élesebben, mint Csehországra és Szlovéniára és valamivel enyhébben, mint a Balkánra.

Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy semmiféle komoly Centrum-erő nem érdekelt **aktívan** abban, hogy az országot kirángassa a mai gazdasági válsághelyzetéből. Ha **önmagától** kimászik, úgy egy fokozattal kedvezőbb kapcsolódási folyamatok megindulásában lesz némi esélye. Virágzás esetén a "segédműhelyi" fokozat igényesebb scenariója nyílik meg, lanyha üzletmenet esetén az igénytelenebb. Ha nem sikerül túljutnia a krízisen, akkor a "hátsó udvar" szerepének "szerencsésebb" árnyalata az, amit meg lehet célozni: persze, ha olyan fordulatot vesz az ország sorsa, hogy belekeveredik - **akárcsak a szakadék szélén táncolás erejéig is** a térség politikai és katonai konfliktusaiba, vagy szélsőséges erők kerülnek uralomra - akkor karanténba leszünk zárva: elszigeteltségünk keservesebb lesz, mint az 1950-es években, mert semelyik irányban sem fogjuk tudni ezt áttörni.

A **Centrum felénk sugárzott hatása** mindenekelőtt a piacaink megszerzését célozza. Ebben az irányban található az egyetlen kézzelfogható, aktivizált érdekeltség. ennek kétféleképpen lehet (és kell) ellenállnunk: egyrészt egy alaposan átgondolt gazdaságvédelmi rendszerrel, másrészt egy tudatos, szelektív fejlesztéssel. Ez utóbbi területén még külföldi partnereket is lehet találni, még az európai Centrum területéről is (amerikait és távol-keletit is!) abban az esetben, ha az elképzelések valóban életrevalók, s a magyar hozzájárulás értékes. Valószínű, hogy külföldi partnerek nélkül ez az export-orientált szelektív fejlesztés az esetek többségében nem is lesz

megvalósítható. Vagyis a belpiac "visszafoglalását" és az exportorientált szelektív fejlesztést egy, s ugyanazon programcsomag részeként kell kezelni. Ebbe a fő vonalba illeszkedhet be a tőkeimport-politika és az adósságkezelés is.

Számítani kell arra, hogy az IMF és egyéb szervezetek a magyar gazdaságpolitikával kapcsolatos elképzelései és nyomásai nem fognak - legalábbis kezdetben - egybeesni a törekvésekkel. Ez a nemzetközi szervezetekben való magyar szereplés stratégiájának módosítását fogja szükségessé tenni: határozott és **nagy érv-erejű** ellenjavaslatokkal kell fellépni ezeken a fórumokon és szövetségeseket kell keresni.

Célszerű volna az elkövetkező évtizedben "**letompítani**" az **európai integrációhoz** való csatlakozással kapcsolatos ajánlközásaink hangerejét, s a külgazdasági diplomácia súlypontját áttenni a **közép-kelet-európai** gazdaságokkal való kereskedelem és érdekegyeztetés területére: **mindenekelőtt** azokkal volna célszerű az együttműködési kapcsolatot szorosabbra fűzni, amelyek nagy piacot, vagy technológiatranszfer-lehetőséget nyújthatnak: elsősorban **Ukrajnára, Oroszországra, Csehországra és Szlovéniára** gondolok, esetleg **Lengyelországra**.

Nagy erőket célszerű fordítani arra, hogy a magyar **exporttermékeknek bővíthető, dinamikus piacokat** találjunk: **mindenekelőtt** a gép-, elektromos- és műszeripar számára, valamint az agrár-felszerelések és know-how számára. Ilyen értelemben szükséges komplex piacfeltáró és nyitó munkát végezni **Kínában, illetve egyéb kelet-ázsiai országokban (Vietnam, Kambodzsa, Laosz, Burma stb.)**.

A nálunk fejlettebb és tőkeerősebb országokkal való kapcsolatok alakítása területén a nagy erőfeszítéseket a **diverzifikálisra** volna célszerű fordítani: elsősorban a kelet-ázsiai Centrum országaival érdemes mélyíteni a kapcsolatokat. Arra persze nem lehet reálisan számítani, hogy Magyarország elsőrendű tényezővé válik e térség

európai külgazdaságpolitikájában, annyit azonban talán még el lehet érni, hogy jelenlétük sikerrel enyhítse az ország túlzott Európa (német) függőségét.

Az ajánlott hármass viszonylati súlypontképzés tehát egy alagondolat részeként értelmezendő: a fejlett kelet-ázsiai orientáció az európai Centrummal szembeni mozgástér egyik oldalát célozza: a tőkeimport és technológia-transzfer oldalát. Az új, nagy piacok hódítása, illetve visszaszerzése (Kína, Oroszország) a gazdaság dinamizmusának növelését, amely elengedhetetlen a "roboráláshoz": e nélkül a magyar gazdaság akarattalan játékszerré válik bármelyik Centrum bármelyik, e térségben gazdasági (vagy egyéb) hatalmi aspirációval rendelkező ország számára. A közép-kelet-európai térség országai-val való minél szorosabb összefogás pedig megnövelné mindegyikük ellenállóképességét az európai Centrum (egésze, vagy "német szárnya") felénk irányuló nyomásával szemben, javítaná a vele való gazdasági kapcsolatok kondícióit és strukturáját. Mindehhez nem szabad azt az illúziót kapcsolni, miszerint akár Magyarország, akár az egész volt "kis-KGST" csoport kiszakadhatna az európai Centrum mágneses teréből, az egyoldalú kiszolgáltatottságot azonban enyhítheti és ez nem lebecsülendő pótlólagos forrás egy olyan ország számára, mint amilyen hazánk is.

Mindez persze nem sokkal többet ér, mint halottnak a szenteltvíz, ha az ország nem rendelkezik alaposan átgondolt és a megvalósítási realitások kibontásáig operacionalizált fejlesztési politikával. Vagyis: (a) válság- és adósságkezelési programmal; (b) a nemzetgazdaság szétesését és a lakosság elnyomorodását megállító, illetve e tendenciákat megfordító (válságkezelés utáni!) programmal; (c) közép- és hosszú távú fejlesztési szelekciós elképzelésekkel; (d) forrásbiztosítási elképzeléssel a szelektív fejlődés finanszírozásához; (e) belső piac védelmi, rekonstrukciós és fejlesztési koncepcióval, beleértve ebbe a

jóléti és szociális politika alapvonalait is; **(f) gazdaságirányítási és befolyásolási filozófiával**, amely szorosan követi az elérendő célokat (vagyis nem "iskola"-, vagy "modell"-centrikus, hanem egyedül a megvalósítandó **reálgazdasági** célrendszert és eredményszintet tartja szem előtt: ilyen minőségében valószínűleg **első** volna a magyar gazdaságtörténelemben!).

A **külgazdaságpolitika** kettős iteráció folyamatában formálódhatna ki: **(a)** a fejlesztési lehetőségek és tartalékok, valamint a nemzetgazdaság külkapcsolatok által megcélzott **nyereség-elvárásai** sűrűlődnének a **nemzetközi piaci folyamatok** várható hatásaival; **(b)** a nemzetgazdaság **saját érdekei** által vezérelt, prognosztizált, illetve lehetségesnek ítélt nemzetközi mozgásai sűrűlődnének a **világgazdasági erőközpontok** várható hatásaival.

A gondolatmenet célja egy mozgási feltételrendszer és térhálózat legfontosabb elemeinek felvázolása volt. Sajnos nem adatott meg az az öröm, hogy a realitások lelkiismeretes átgondolásának végére a magyar gazdaság számára egy, az elérhető jövőben megnyíló kedvező lehetőség vázoltassék fel. Az **egyoldalú függőség, kiszolgáltatottság**, a hazai termelési tényezők **lehetőségeit messze ki nem használó** nemzetközi kapcsolódás, a hazai munka **leértékelődésének** fokozódása, a gazdaságpolitika **döntési és mozgási játékterének** erős megnyírbálódása - ezek azok a komponensek, amelyek még akkor is több-kevesebb erővel érvényesülnének - annak a világ-erőviszony hálózatnak a reánk sugárzó hatásaképpen - ha a magyar gazdaságpolitika "kihívása magaslatán állna" - azaz kizárólag arra összpontosítaná tevékenységét, hogy túljuttassa az országot a válság-helyzeten, s nem fecsérelné el energiáinak javát a hatalmi harcok, torzszalkodások gazdaságpolitikai eszközökkel való megvívására. Minthogy azonban a történelmi jelenkorban nem túl sok a remény arra, hogy a gazdaságpolitikában az ország **valódi és távlatilag** is alapvető érdekei kapjanak

prioritást, stratégiai szemlélet érvényesüljön a fejlesztésben, a külgazdasági kapcsolatrendszer alakításában, a munkaerő újratermelési feltételeinek biztosításában, az értékes hazai termelőerők lepusztulásának megakadályozása területén, **ezért a nemzetközi piaci illeszkedés kilátásai igencsak rosszak.**

Mégsem érdektelen a helyzetelemzés és a **maradék** mozgási-fejlesztési lehetőségek számbavétele: készen kell ui. lenni arra, hogy ha a hazai feltételrendszer **mégis** javulna, a munkálatok ne nullpontról induljanak.

A magyar mezőgazdaság

Közismert, hogy a magyar mezőgazdaság még néhány évvel ezelőtt idehaza és külföldön sikeráztatnak számított. A termelés színvonala nyugat-európai volt, mely a lakosságnak kimagaslóan jó élelmiszer ellátást és a külpiacon mintegy két- két és fél milliárd dollár értékű exportot produkált. Ma minden területen visszaesés tapasztalható és joggal vetődik fel a kérdés, mivel magyarázhatóak ezek a körülmények.

Mint köztudott a mezőgazdasági termelés alakulását számos tényező befolyásolja. Ezek között vannak olyanok, amelyek országunk fekvéséből adódóan szinte állandónak nevezhetők. Ilyenek az **ökológiai tényezők**. Ez mint a mezőgazdaság természetes termelési potenciálját meghatározó körülmény, rövid távon egyáltalán nem változik. Hosszabb távon 10-20 év alatt azonban e téren minimális elmozdulás lehetséges.

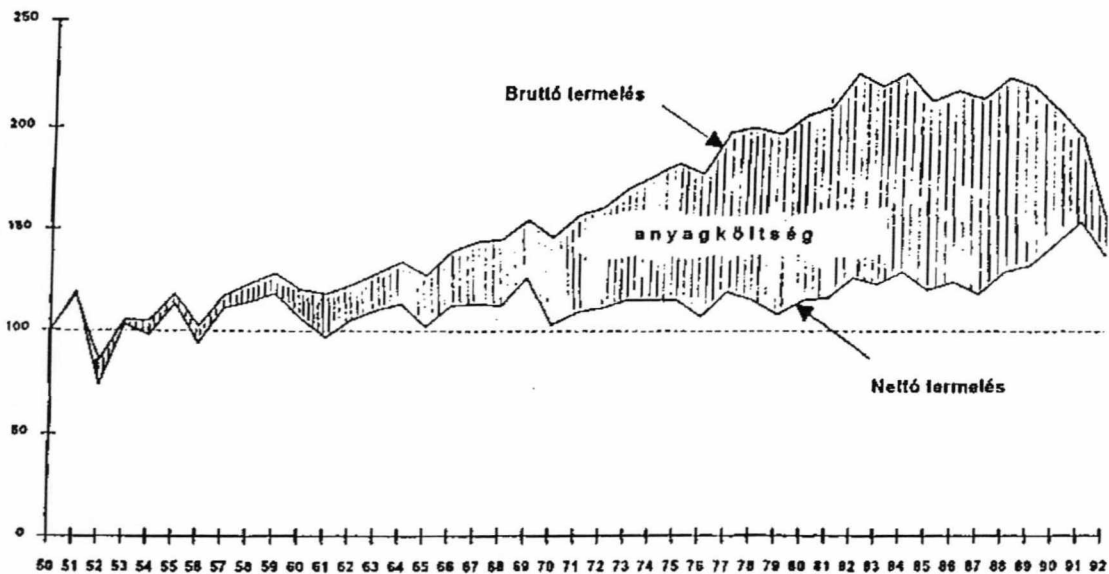
Ugyancsak a mezőgazdasági termelés alakulására jelentős hatással van a **mezőgazdaságban dolgozók szakmai színvonala**. Az ő hozzáértésük határozza meg, hogy a föld természetes termőképessége, ökológiai adottságai milyen mértékben hasznosulnak. A munkaerő színvonalától függ, hogy a technikai, biológiai kiegészítésekkel a természetes termőképességet hogyan tudják fokozni; 45 ezer felsőfokú, 30 ezer középfokú végzettségű és több mint 100 ezer szakmunkás. A felsorolt szakember gárda már bizonyított. Nem rajtuk múlt az, hogy az elmúlt néhány évben a termelés visszaesett, még akkor sem, ha a szakmai képzés területén az elmúlt idők gyakorlatát az új követelményekhez kell igazítani. Egy szakmérnöknek nemcsak azt kell tudni, hogy hogyan hajtsa végre feladatát, hanem ismereteinek arra is ki kell terjedni, hogy amit csinál, annak mennyire van értelme. Olyan tudással kell rendelkeznie, amely a vállalkozó típusú emberre jellemző.

Mindezen fogyatékoságok ellenére a mezőgazdasági termelésben bekövetkezett visszaesés nem a szakmai képzés és a hozzáértés hiányán múlt.

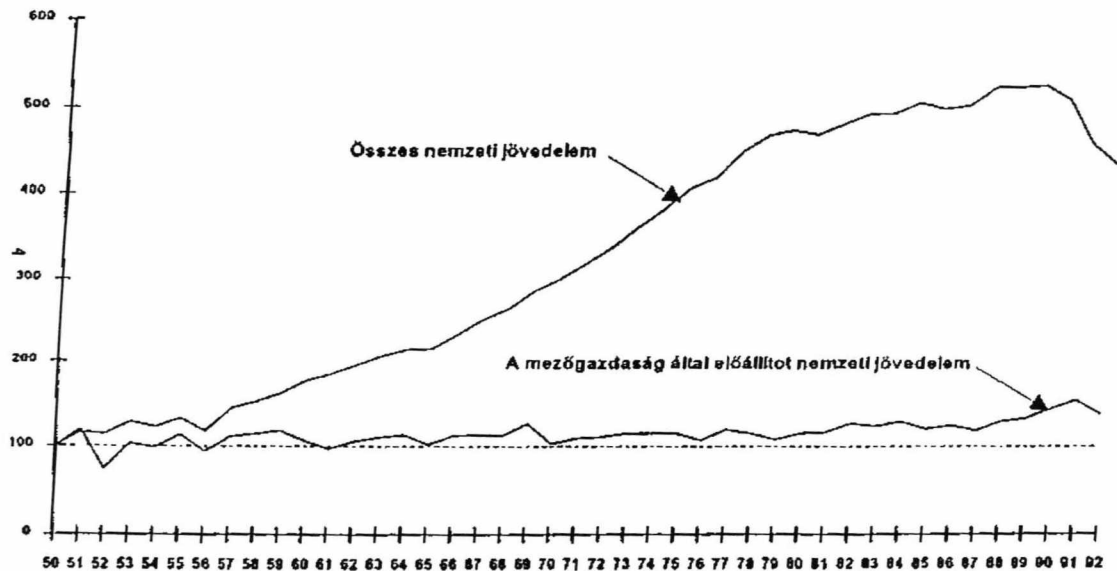
A mezőgazdasági termelés változásában a tapasztalatok azt mutatják, hogy **meghatározó jelentősége a ráfordításoknak van.** Az utóbbi években e téren viszont igen jelentős változás következett be. Tudományos körökben megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy ez a folyamat mennyire volt szükségszerű és a jövőt illetően mennyire lesz meghatározó a magyar mezőgazdaságban. Ha több évtizedre visszamenőleg áttekintjük a magyar mezőgazdaság helyzetét, akkor azt kell látni, hogy a termelés volumene szoros kapcsolatot mutat a ráfordításokkal, a technológiai színvonallal. Minél több technikai, vegyi, vagy egyéb anyagi ráfordítás történt a mezőgazdaságban, azzal arányosan emelkedett a termelés volumene. Amikor a ráfordítások növelése megtorpant, a mezőgazdasági termelés átmeneti stagnálás után rohamosan csökkent. Ezt az összefüggést a következő ábrák jól mutatják.

A jelenségre, a tudomány és a politika eddig nem figyelt fel kellően és az ágazatnak ezt a sajátosságát az ország gazdasági helyzetében való integrálásánál nem is igen mérlegelték. Nem is igen volt érdeke senkinek, hogy fény derüljön arra, milyen anyagi ráfordításokból és milyen áldozatok árán született az a látványos mezőgazdasági termelés, ami nemzetközileg és idehaza elkápráztatta a világot.

A mezőgazdasági termelés alakulása
1950 = 100%

A nemzeti jövedelem alakulása
1950 = 100 %

A sikerágazat árnyéka eltakart egy sereg problémát, amelyek a következőkben foglalhatók össze:

- Évtizedek alatt nagyfokú uniformizáltság alakult ki a termelési struktúrában, a technikában, amely az ökológiai adottságokat kevésbé vette figyelembe. (Lásd magyar tarka marha stb.)
- A hús-gabona program, mint a legnagyobb támogatást igénylő koncepció meghatározóvá vált a termelésben és az exportban is. A két termékcsoport ugyanakkor a legsebezhetőbb a világversenyben és ezeknek az előállítási költsége nálunk a világszintű áraknál magasabb.
- Sem a hazai fogyasztás, sem a nagy tömegű keleti export nem kényszerítette az ágazatot a világversenyben is helytálló termékek előállítására. A minőségi követelmények háttérbe szorultak.
- A termelői, a fogyasztói árak nem voltak értékarányosak, és a szociálpolitikai feladatok jelentős részét az agrárágazatban vezették le. (Olcsó élelmiszer árak, amelyeket áttekinthetetlen támogatási rendszerrel kompenzáltak. Ez a tisztánlátást teljesen elhomályosította).
- Az ágazatban dolgozók magatartásában hiányzott a tulajdonosi hozzáállás, amely az élő anyagokkal foglalkozó területeken meghatározóak.
- A mezőgazdaságban a termelési volumeneknek és a rekordoknak nagyobb volt a jelentősége, mint a gazdaságosságának. Olyan területen is folytattak agrár tevékenységet, ahol az gazdaságilag indokolatlan volt.

- A vertikumok közötti kapcsolatot tudatosan szétszakították, hogy az ágazat politikai kézbentartása egyszerűbb legyen, és a támogatások eltüntetése követhetlenné váljon.
- A felgyülemlett problémák, előtérbe állították a közgazdasági szempontokat, ezek hatásai jelennek meg abban, hogy a mezőgazdaságra történt ráfordítások a 80-as évek közepétől csökkentek.

A feltárt összefüggések tükrében érdemes átgondolni, hogy **mi lett volna, ha nincs rendszerváltozás?** A megindult átalakulási folyamatok miben jelentkeznek.

- A többszöri energia és nyersanyag áremelkedések előtérbe állították a világpiaci hatásokat, amelyektől a keleti országok egymás között alkalmazott értékrendje jelentősen eltért, amelyet nem lehetett figyelmen kívül hagyni.
- A fegyverkezés irreális mértéke és az ezzel járó terhek előrevetítették a keleti blokk várható válságát (szétesését) és a világpiaci értékrend mellőzhetetlenségét.
- Az adósságteher növekedésével kapcsolatos kilátások meggyorsították a hatékonysági követelmények rendezését. Az ideológiai alapokra épített támogatások fokozatosan csökkentek.
- A világgazdasági recesszió és az EK rendtartásának korlátai az átlagosnál súlyosabban érintette a magyar agrárgazdaságot. A kiviteli árak csökkenését az export fokozásával ellensúlyozták, ami a hatékonyság szempontjából előnytelen volt.
- A felsorolt problémák hatása a nyolcvanas évek elején a termelés stagnálásában (1982-84), majd gyorsuló csökkenésben mutatkozott meg. A nagyüzemek nagy része defici-

tessé vált. A korábban hallgatólagosan tudomásul vett kapun belüli munkanélküliség tényét sem lehetett tovább lépni, ami előrevetítette a foglalkoztatási gondok árnyékát. Egyre világosabbá vált, hogy a szántóföldi művelésből jelentős terület a megváltozott körülmények mellett tovább nem művelhető. Ezeken a területeken művelési ág változtatás (rét, legelő, vagy erdő telepítés) szükséges.

- Felerősödtek a magántulajdont pótló megoldások (részben művelés, bérbeadás, háztáji művelés stb.) és a vezetés "alkalmazotti státusából" adódó fogyatékoságok és nem sikerült a hatékonyság olyan tartalékait felszínre hozni, amelyek csak a magántulajdonra alapozott rendszerben működnek.
- Az értékzavarok tisztulása kapcsán kiderült, hogy a magyar támogatási rendszer (amelynek mértéke nyugati szintű) sem tartalmában, sem rendeltetésében nem azonos a nyugatival. (Szociálpolitikai és egyéb politikai töltete miatt) és mértéke nem is tartható. Ennek súlyos következményei először a beruházásokban, a talajerő visszapótlásában, majd a termés volumenében jelent meg elsősorban. Ez egyben az ágazat romló jövedelmi helyzetet jól visszatükrözte. A beruházások 1992 évben az 1980 évnek a negyedére a virágzás idejére jellemző, a műtrágya felhasználás a hetedére, az üzemanyag-felhasználás a harmadára esett vissza.

A rendszerváltozás megjelenése, (lefolyása) az agrár-ágazatban az alábbiakban tömöríthető.

- Az évek óta tartó recesszió robbanásszerű hatásként jelenik meg az ágazatban, ami a múlt rendszer politikájától támogatott vezetést teljesen elbizonytalanította.

- Az átmeneti állapot meggyorsította a problémák felszínre kerülését és a rendezetlen jogi viszonyok között etikailag kifogásolható jelenségek ütötték fel a fejüket. (Egyes gazdaságokban a vezetés meglehetősen előnyös áron elkezdte kivásárolni az értékes termőföldeket, megszerezni a jobb üzemrészeket stb.) és voltak olyanok, akik megfutamodtak és a tagságot magára hagyták.
- Egyre több helyen a jövő teljes elbizonytalanodása miatt általánossá vált a félelem, amely a legtöbb esetben a korábbi helyzet változatlansága mellé állította a tagságot.
- A keleti piacokon a konvertibilis elszámolásra való áttéréssel majdnem teljes piacvesztés következett be, ami fokozta a bizonytalanságot.
- Az egyébként sem egészséges vertikális kapcsolatok teljesen szétestek. A privatizáció első fázisában azok a területek keltek el, amelyeket az alapanyag termelők kezébe kellett volna adni, és az alapanyag termelő mezőgazdaság sorsát hosszú időre ezzel megpecsételték.
- A kilátástalan jövő, a rejtett munkanélküliséget felszínre dobta és megtoldotta a szétesett üzemekben korábban dolgozókkal. Így egyes régiókban 30-40, vagy ezt meghaladó agrár munkanélküliség alakult ki.
- A szociálpolitikai célokat szolgáló azon élelmiszer ártámogatások, amelyeket a mezőgazdaságban vezettek le, fokozatosan megszűntek, ezzel egyidejűleg az eredeti célú támogatások is gyorsuló ütemben fogyatkoztak. Így az agrár ágazat támasz nélkül maradt.

- A felsorolt tényezők egyenes következménye - hogy ha a némi fáziskéséssel - mindezen hatás az export visszaesésében is bekövetkezett volna.

Mi jellemzi a mai agrárszektor?

- Nincs tisztázva az ágazat szerepe a nemzetgazdaságon belül. A politikai szlogenek mögött nincs tudományos megalapozottság (húzóágazat, meghatározó szerep stb.)
- A fejlett európai országokban az agrárszektor eltartott és nem eltartó ágazat. (Lásd a jelentős támogatásokat: a környezetvédelmi, foglalkoztatáspolitikai, szociális és egyéb szempontokat figyelembe véve), a termelő jelleg jelenleg ott másodlagos. Nálunk a termelőjelleg meghatározó. Ebből következik, hogy a mezőgazdaság akkorára zsugorodik össze, amely támogatás nélkül is életképesen meg tud élni.
- A tisztánlátás hiánya egyértelműen érződik az agrárágazat kezelésében. (Privatizáció, intézményi rendszer, munkanélküliség kezelésének fogyatékosága stb.). A stratégia hiánya táptalajává válik az elégedetlenségnek, a szélsőségek kibontakozásának.
- A mezőgazdasági üzemek száma, gyorsan növekszik. Jól látható, hogy ezek többsége életképtelenül kicsi. Fokozatosan elszakad a tulajdonos, a tulajdontól és nő a mezőgazdasági bér munkások (zsellérek) száma.
- Nem alakult ki az agrártermelést szolgáló vidéki bankhálózat, ami a méretében életképesnek mondható középbiratokok működését is megbénítja. Nincs elfogadható feltételekkel nyújtott hitel.

- A vertikumok integrációja helyett folytatódik azok szétszabdálása. Így az egyébként is nehéz helyzetben lévő alapanyag termelő mezőgazdaság kiszolgáltatottsága csak fokozódik.
- A piacvesztés mértéke akkorára nőtt, hogy ez önmagában képes lett volna az egész ágazatot teljesen visszavetni.
- A mezőgazdasági üzemek feldarabolásával felgyorsult az egyébként is eszközigényes ágazat kifosztása. A minimális beruházások mellett fokozódott az agrárágazatból a más ágazatokba való eszközök átcsoportosítása.

Milyen körvonalak rajzolódnak ki a jövő agrárgazdasága körül

- Az ma már világosan látható, hogy a csúcsevekben elért produktumnak a felét sem képes megtermelni a mezőgazdaság. Ehhez sem a megfelelő eszköz, sem a szükséges piaci igény nincs meg.
- A korábbi évekhez képest felére zsugorodó termeléshez, a korábbinak felénél kevesebb hányadának tud munkát biztosítani.
- A múlthoz képest kisebb termelési volument, struktúrájában alapvetően át kell alakítani. Csak olyan cikkek termelésének van értelme, amelyek maximálisan illeszkednek a táj ökológiai adottságaihoz, és a komparatív előnyök érvényesítésével támogatás nélkül megállják a helyüket a világversenyben.
- Minden eddiginél nagyobb jelentősége lesz a minőségi termékek előállításának, amelyben az előbbieken említett ökológiai sajátosságok is megjelennek. Ennek kapcsán

néhány feledésbe ment, vagy háttérbe szorított hagyományunkat fel kell éleszteni.

- A világméretűvé vált versenyben az életben maradáshoz a nagyobb szervezetek jobb eséllyel indulnak, mint a kicsik. Ennek figyelembe vételével a termékstruktúra kialakításánál az üzemméretekből adódó előnyöket és hátrányokat figyelembe kell venni.
- Meg kell állítani az egymásra épülő vertikumok szétszabdálását. Az agrárágazat életképessége csak akkor biztosítható, ha az alapanyagtermelő, a feldolgozó, a forgalmazó ugyanaz, vagy résztulajdonosi arányban meghatározó. Így minden fázis minden irányú érintettsége (haszna, gondja, információi stb.) azonnal és az ágazat egészében hatásosan harmonizálható.
- A közvélemény előtt világossá kell tenni, hogy a múlt élelmiszer árai között egy hibás és igazságtalan szociálpolitikai mechanizmus húzódott meg. Nemcsak a szegényeknek, hanem a gazdagoknak és a külföldieknek is áron alul adta az élelmiszert, és ezzel olyanokat dotált, akiket adóztatni kellett volna. Az élelmiszerek fogyasztói árának további emelkedése elkerülhetetlen. Ezt a termelési költségek (ráfordítások) világpiaci szintje indokolja, amelytől kb. 50-60%-kal elmaradnak a kibocsátási (output) árak. A szociálpolitika helyére tétele az értékrendek tisztázása enélkül lehetetlen. A Nyugat-Európához való közeledés valós értékek kialakítása csak ezen az úton járható. Ezzel egyidejűleg gondoskodni kell arról, hogy az értékrendek helyreállítása ne rontsa, hanem javítsa azok helyzetét, akik arra valóban rászorulnak.
- A támogatásban még hosszú ideig hiányozni fog a háttér, amelyet Nyugat-Európa a mezőgazdaság részére biztosítani

tud. Nálunk az évtizedek alatt kialakult árrendszer korrekciójához szükséges fedezet sem áll rendelkezésre. Ezért gyors és látványos felemelkedés nem várható. Reális célként a romlás megállítását a zavaros körülmények tisztázását, az ágazat stabilitását szabad kitűzni.

- Az ágazat "húzójellegének" eltűzött illúzióit el kell oszlatni. (Lásd. nemzeti jövedelem termelés) A hazai élelmiszer szükséglet megtermelése minden körülmények között ugyanakkor indokolt. Az exportra termelés pedig csak olyan mértékben, amíg az a jelen körülmények mellett adható támogatással még előnyösebb, mint más termék külpiacra vitele.
- A mezőgazdaság átalakulása során fel kell készülni arra, hogy a kisüzemek egyrésze nem bírja a versenyt (sem a hazait, még kevésbé a világversenyt). Ez a történelmi és nemzetközi tapasztalatok szerint várható. A kritikus helyzetbe kerülő kis egységek integrálációjához meg kell adni "az újrálesztés" lehetőségét. Ehhez a megfelelő állami támogatás (adórendszer, kedvező pénzügyi források megteremtésének lehetősége stb.) nélkülözhetetlen.
- Az állam szerepe a megfelelő agrárrendtartás kiépítésében és a magyar mezőgazdasági termékek védelmében ugyancsak nélkülözhetetlen.
- A magyar paraszt tulajdonképpen falusi vállalkozó lesz, márcsak azért is, mert a mezőgazdaság köztudottan csak olyan idénymunkát tud biztosítani, amelyek mellett a falusi vállalkozó idejét az agrárszektorban nem tudja teljesen lekötöni.
- Az elmúlt évtizedekben az átalakuló falu ismét átalakulás előtt áll, ami elsősorban nem a települések szerkezetét,

hanem a mezőgazdaságból élő emberek munkáját érinti. A történelmi példák azt mutatják, hogy a magyar mezőgazdaságot általában a nagyüzemi forma uralta. A második világháború után a nagyüzemek átmenetileg megszűntek, de a kisüzemi korszak nem tartott sokáig. Tanulni kell abból a történelmi példából, hogy az elmúlt rendszer a nagyüzemei mindig magukon viselték azokat a politikai sebeket, amelyek a "születésük" során keletkeztek.

Az ágazat jövőjének megítélésénél nagyon fontos szempont lehet az ágazatnak az **exportból való szerepvállalása**. Vannak olyan agrártermékek, amelyek különleges komparatív előnyöket és olyan magyar sajátosságokat hordoznak, amelyeket a világpiac jól megfizet. Ezeknek a termelése nem is képezheti vitatárgyát. Probléma elsősorban olyan termékek esetében áll fenn, amelyek már nem specialitások körébe tartoznak és esetleg olyan határértékekhez közelítenek, amellyel szemben egy más cikk versenyképesebb. Az agrártermékek közül egyre több lesz olyan, amely a későbbiek során jobbnak bizonyul, mint sok iparcikk. A magyar ipar nem bírja úgy a versenyt, mint ahogy ez a mezőgazdasági termékek esetében látszik. Az agrártermékek támogatása nyugaton várhatóan csökkenni fog. Ennek következtében gazdasági szempontból ma a határértéket közelítő élelmiszereink rövid időn belül előnyösebbek lehetnek a külkereskedelmi forgalomban, mint amit a jelenlegi gazdaságossági számítások mutatnak.

A korábban nagy volument adó exporttermékeink közül a hússal a ganonával alig tudunk versenyben maradni. Ezek piacát a nagy támogatást biztosítani tudó, vagy zömében külterjesen termelő országok uralják. Kertészeti termékeink nagyrésznél is hasonlóak a kilátások. Ezekből a cikkekből a hazai piacot kell alapul venni.

Milyen lesz 10-20 év múlva a magyar mezőgazdaság? Az úgynevezett meghatározó szerep erősen csökken. Magyarázata az, hogy a termelés volumene belátható időn belül gyorsan nem képes emelkedni.

A mezőgazdasági termelésből kiesik az, az a rész, amelynek első-sorban azokra a területekre vonatkozik, amelyeknek művelése soha sem volt gazdaságos. Ezekben a területeken teljes struktúraátalakításra lesz szükség. Itt a mezőgazdasági lakosság egy részének életét az új művelési ághoz (rét, legelő, illetve erdőgazdálkodáshoz) kell igazítani. Megélhetési forrásuknál és a támogatások nyújtásánál azokat a tevékenységeket kell preferálni, amelyek ilyen körülmények között is hatékonyan művelhetők. (állattenyésztés, erdőgazdálkodás stb.)

A **technikai szintet** illetően kétféle véglet az, aminek körvonalai ma már kirajzolódnak. A kis- és szegény üzemekben, - ahol a tulajdonos tőkeereje minimális -, természetesen alacsony technikával dolgoznak. Ezekben elsősorban az emberi erővel állítják elő termékeiket. A másik oldalon a legfejlettebb technika alkalmazásával a hatékonyan működő gazdag üzemek profitot termelnek. Az első esetben nyilván a kényszer és a választási lehetőségének hiánya fogja az alacsony technikai szintet meghatározni, az utóbbinál viszont a profitszerzés fogja ezt kikényszeríteni. A mai falvak jövőjét az határozza meg, hogy melyik forma alakul ki. A mezőgazdaság eltartó képességének visszaesése azt eredményezi, hogy a falusi ember az elért jólétet csak nagyon kemény megpróbáltatások árán tudja megtartani és még nehezebben tudja fokozni. Igen erős és nagyfokú polarizáció várható a vidék, a falu képének kialakulásában, amelyen csak egy igen erős vidéki szolgáltatási tevékenység megszületése tud enyhíteni.

Teljesen egyértelmű, hogy a nyugati színvonalú ráfordítások, előbb-utóbb **nyugati színvonalú fogyasztói árakat** kényszerítenek ki. Ez azt jelenti, hogy az elkövetkezendő években az árindexen belül az átlagot meghaladóan nő az élelmiszerek ára, egész addig, amíg a ráfordítás és a kibocsátás közötti aránytalanság ki nem egyenlítődik. Több területen várhatóan a külterjes jelleg is előtérbe kerül. Ahol a műtrágya felhasználás nem hozza meg a ráfordítási többletet, ott nem is fogják alkalmazni. A vegyszer felhasználás csökken és nagyobb szerepet kap a biotermelés, amely a jövő piacán egyre keresettebb termék lesz.

Nagyon fontos, hogy a termelési szerkezetek az ökológiai adottságoknak megfelelően alakuljanak. A gyakorlati megvalósítás céljából érdemes tanulmányozni a 30-as évek mezőgazdaságának strukturális sajátosságait. A piaci körülmények ebben az időben jól mutatták, hogy mely területen, mely termék volt az, amellyel a magyar parasztság a maximumot tudta elérni, még akkor is, hogyha ez a maximum az élet-nívójában csak legfeljebb minimum szintet produkálta. Ilyen és hasonló kezdeményezésekkel lehet elérni, hogy az adottságokhoz igazodó termelés alakuljon ki, amelyben a versenyképes termékek a hazai és a külfiacon egyaránt jövedelmezően megállják a helyüket és el tudják tartani az ezzel foglalkozó lakosságot.

A települések szerkezetében nem várható a régi paraszti porta visszaállítása, ami a termelési szerkezet és az üzemformák kialakulására meghatározó jelentőséggel bír. A települési formák a hagyományos állattartásban korlátokat jelentenek. A falvak mai elrendezése legfeljebb a kisállat (nyúl, prémes állatok, baromfifélék) és korlátozott számban a sertés és juhtartásnak biztosítanak lehetőséget. Kevés olyan hely lesz, ahol a szarvasmarhatartás és nagyobb méretű sertés tenyésztés lehetséges. A települések sok esetben még a mezőgazdasági gépek tartásának is elég szűk korlátokat szabnak. Itt egyfajta specializálódás várható. Lesznek gazdák akik a gabona, mások az ún. őszi kapások művelésének technikai igényeire rendezkednek be és lesznek olyanok is, akik a rét-legelő gazdálkodás gépeivel foglalkoznak.

Külön érdemes szólni az új foglalkozási ág a környezet-gazdálkodás kifejlődéséről, melynek szoros kiegészítője a falusi turizmus és vendéglátás. A fejlődő új ág kedvező jövőt ígér. A szántóföldi művelésre alkalmatlan területeken érdemes ilyen gondolatokat dédelgetni. Sportpályák lovas szórakoztatás, téli sportokra való berendezkedés mellett a pihenni vágyók igényére kell odafigyelni. A szomszédos országokban megindult polarizáció is egyre inkább arra utal, hogy a tömegturizmuson belül fokozódik az 1-2 csillagos szállók és a falusi vendéglátás

felé fordulás. Több olyan háborítatlan vidékünk van, amelyek különösen kínálják az ilyen lehetőségeket.

A jövő magyar falujában igen fontos szerep vár a valós érdekképviselőket (kamarák, gazdakörök, értékesítő és beszerző szövetkezetek és más még ki sem talált) szervezeti formák kialakulásának. Ezek fogják az új és megváltozott igényeket a falu felé továbbítani és ezek segítségével lehet az új ismereteket is megszerezni. Fontos szempont a jövő agrártermelői számára, hogy alapanyagaikat lehetőleg helyben is dolgozzák fel és minél nagyobb részben értékesítsék is (Ehhez a falusi vendéglátás kiépítése és működtetése igen jó lehetőségeket kínál).

Az még nagy kérdőjel, annak kivédése, hogy a jövő faluja ne kerüljön a bankok, a hitelezők befolyása alá. (Itt a sikertelen gazdaságok tönkremenetelét kell kivédeni). Egy ilyen helyzet minden vonatkozásban visszavetné a falu fejlődésének egészséges irányba való haladását és a régmúlt szomorú tapasztalatait keltené életre.

A **jövő faluképének** formálásában tanulni kell abból a történelmi tapasztalatból is, ami a II. világháború utáni földosztás során a korábbi nagybirtokok szétbontásánál történt. Mint ismeretes ebben akkor a nagybirtokok használható ingatlanait zömmel lebontották, egyrészt építőanyagként, - legtöbb esetben családi házak, vagy más melléképületek előállítására - használták fel. Később a legtöbb szétvert épületet, drága pénzen - nagy állami támogatással - ismét felépítették. A nagyüzemesítéskor hasonló dolog történt a kisüzemi termelőeszközökkel. Ilyen módon rendkívül nagy nemzeti vagyon pocsékolódott el.

A technikai eszközök zömének is hasonló sorsa lett. Mai nagyüzemeink kilátásai veszélyesen hasonlítanak a régi földbirtokokat szolgáló épületek, tenyészállatok, gépek sorsához, amelyeknek értéke több tízmilliárdokban mérhető. A tulajdonformák átalakulása során ezeknek a nagyértékű ingatlanoknak nincs igazi "közösségi felelőse". A gazdátlanná vált ingatlanok napról-napra pusztulnak, az állatállomány is a háború utáni mélypontra süllyedt. A technikai eszközök zöme már

az ügyeskedők tulajdonába került (igen alacsony áron), vagy hasonló sors vár rájuk, mint a gazdátlan ingatlanokra.

Ezek a veszteségek mind a mezőgazdaság negatív szaldóját növelik, amelyet az elmúlt fél évszázad alatt már több ízben kifosztattak. (begyűjtési rendszer, iparosítás, kollektivizálás). Az állam felelőssége a privatizáció tisztességes kivitelezésében elvitathatatlan, csak a felelős megnevezése és főleg elszámoltatása nem történik meg.

Az agrárágazat jövője legalább 3 millió ember sorsát közvetlenül érinti. Ehhez hozzá kell számítani azokat is, akik közvetetten (származásuk, családi kapcsolatok, tulajdonosi mivoltuk stb miatt vannak kapcsolatban) az ágazat helyzetének alakulásával. Minden döntésnél tehát mérlegelni kell a következményeket, hogy a lakosságnak milyen nagy része és hogyan reagál az agrárágazat helyzetét javító vagy nehezítő változtatásokra.

Az előzőekben elsősorban közgazdasági, gazdaságtörténeti, nemzetközi összefüggések tükrében tekintettük át az agrárágazat sorsát. Ezeknek az összefüggéseknek a bemutatása azt a célt szolgálta, hogy az ágazatot a nemzetgazdaság fő összefüggéseinek figyelembevételével az ország alapvető képét alkotó a koordináta rendszerben, ("a nemzetgazdasági terepasztalon") a torzításoktól megtisztítva helyére tegyük. Nincs a világnak azonban olyan modellrendszere, amely az elméletileg felállított módon "sterilen" működne. Az életben számos eltérítő hatás következményével számolni kell, és ez igaz a jövő magyar mezőgazdasága helyzetének kijelölésénél is. A múltban a mezőgazdaság szerepe, helye egészen más volt, mint a mai körülményeink között. Más erővonalak, más elképzelések határozták meg fejlődésének irányát, más nemzetközi körülmények és tömörülések formálták jövőjét, helyzetét.

A magyar mezőgazdaság a régi úton és régi módon számos megváltozott körülmény miatt nem haladhat tovább, mert az út végét ért és a gazdálkodás régi formájában nem maradna életben. Elért fej-

lődését azonban meg kell őrizni és becsülni, egy új környezetbe "áttelepíteni". Ha nem akarjuk elveszíteni az eddigi fejlődést, akkor "a támasztékra" még sokáig szükség lesz. Nem lehet az agrárgazdaságunkra a világpiac tengerének kegyetlen hatásait "hullámtörők nélkül" ráereszteni. A világ minden piacgazdasága ettől mezőgazdaságát - eltérő mértékben - védi. A világpiac értékrendjétől azonban nem lehet elrugaszkodni, mert akkor a segítség szükségének és mértékének nagyságát sem tudjuk kiszámítani, és nem lesz fogalmunk annak méreteiről. Az egyik oldalon tehát nélkülözhetetlen a világpiacon áthatások felmérése és annak az értékrendjének elfogadása, a másik oldalon viszont olyan mértékben van szükség az ágazat fölé a védőernyőt felhúzni, amekkorára futja jelenlegi erőnkéből. Tévedés abban a hamis illúzióban élni, hogy az agrárágazatunk teljes önfenntartóként meg tud élni. Tévedés az is, hogy a piac majd mindent megold. Ezt a gyakorlatot még a legliberálisabb piacgazdaságban élő országban sem alkalmazzák. Most az értékeink sorba rendezése néhány olyan lépést kíván meg, amelynek során minden hatás eredőjét kell kiszámítani (a termés méretét, a piac jövőjét, a föld értéket, a kívánt struktúrát, foglalkoztatási lehetőségeket, a feldolgozás, a külkereskedelem sorsát stb). Ha az alapvető gondjainkat a helyére tettük, elindulhatunk egy olyan úton, amelyen hosszú távot belátunk, és biztonsággal tudjuk indítani az agrárágazatot a felemelkedés felé.

Biotechnológia az Egyesült Államokban

A biotechnológia fejlesztésében az Egyesült Államok immár két évtizede vezető szerepet tölt be, a biotechnológiai alap- és alkalmazott kutatások spektruma, a biotechnológiára fordított eszközök volumene, a kutatásban foglalkoztatottak létszáma, valamint a biotechnológia üzleti hasznosításában elért eredmények alapján foglal el első helyet a világon.

1. A kormány biotechnológiai gazdaságpolitikája

Az Egyesült Államokban a kilencvenes évtized kezdetéig nem dolgoztak ki átfogó, országos biotechnológiai fejlesztési stratégiát. A kormány ugyanakkor célul tűzte ki a biotechnológia fejlődésében rejlő lehetőségek kiaknázását és az ország vezető szerepének biztosítását a nemzetközi versenyben. A nemzeti biotechnológiai gazdaságpolitika az alábbi pilléreken alapult:

- az alapkutatások erőteljes állami támogatása;
- adókedvezmények az alkalmazott kutatásokat folytató szervezetek és a magánszektor számára;
- a biotechnológia fejlődését ösztönző és a kockázatokat minimalizáló szabályozás;
- szakemberállomány biztosítása.

A biotechnológiai gazdaságpolitika kidolgozása és megvalósítása az egyes részterületekért felelős kormányzati szervek hatáskörébe tartozott. A nyolcvanas évtized közepén a biotechnológia fejlődésének nemzetközi irányáiból eredően azonban erősödött a különböző kormányzati szervek tevékenységének összehangolása iránti igény és 1985-ben létrehozták a Biotechnológiai Tudományos Koordináló Bizottságot (BSCC). A BSCC feladata a kutatások terén tapasztalható

elmaradás feltárása, a különböző kormányzati intézmények együttműködésének ösztönzése (konzisztencia biztosítása a termékekkel kapcsolatos szabályozás terén stb.), tudományos problémák megoldásának koordinálása, információcsere [Biotechnology Worldwide, 1991]. Az állami biotechnológiai politika összehangolásában újabb előrelépés 1992-ben valósult meg. Ekkor hozták nyilvánosságra az úgynevezett Biotechnológiai Kutatási Kezdeményezést (BRI), az első olyan nemzeti biotechnológiai fejlesztési elképzelést, melyet a kormányzati szervek közötti koordináció bázisán dolgoztak ki. A Biotechnológiai Kutatási Kezdeményezés fő célkitűzései a következők: a biotechnológiai kutatás és fejlesztés bázisának erősítése, a kormány, a kutatói és vállalkozói szféra közötti együttműködés ösztönzése, az ország vezető pozíciójának biztosítása, az új technológiák és termékek fejlesztési ütemének gyorsítása [Biotechnology for ..., 1992]. A biotechnológia fejlesztésének állami finanszírozásában 12 kormányzati szerv vesz részt (lásd az 1. táblázatot). Minden biotechnológiai kutatási területet legalább négy kormányzati szerv támogat (környezetvédelmi biotechnológiai kutatási programokat például 9 állami szerv léptetett életbe, jelenleg összesen 240 biotechnológiai program van érvényben). A biotechnológia fejlődésének jelenlegi szakaszában jelentkező igényekkel összhangban a kutatási kezdeményezés három fő területet ölel fel: a természettudományos kutatásokat, a társadalmi hatások kutatását, valamint az infrastruktúra fejlesztését (lásd a 2. táblázatot). Bár a biotechnológia fejlesztését célzó állami támogatásokból a társadalmi, etikai, jogi és gazdasági kutatások kis mértékben részesednek, ezek a területek a biotechnológiai kutatások fontos részét képezik és a biotechnológia üzleti hasznosulásával párhuzamosan állami támogatásuk bővül (1991 és 1992 között 38%-kal emelkedett). [Fox: More for ..., 1991; Biotechnology for ..., 1992]

A szövetségi kormány már 1978 óta erőteljesen támogatta a biotechnológia körébe tartozó tevékenységeket. (A biotechnológiai alapkutatások állami támogatása csak 1980 és 1985 között 60%-kal nőtt; [Bencze, 1989]). A biotechnológiában betöltött vezető szerep megőr-

ése érdekében a szövetségi kormány az elmúlt két évben 18%-kal növelte a biotechnológia fejlesztését szolgáló állami erőforrások volumenét, 1993-ban pedig további 7 százalékos bővítésüket tervezi [Biotechnology for ..., 1992]. A vállalati szféra K+F tevékenységét a szövetségi kormány adókedvezmények révén ösztönzi. Az adókedvezmények jelentős mértékben hozzájárultak a specializált biotechnológiai vállalatok kialakulásához és fejlődéséhez, egyik legfontosabb finanszírozási forrásukat a nagyvállalatok tőkebefektetései jelentették. Amennyiben a nagyvállalatok úgynevezett korlátolt felelősségű K+F árságok tevékenységét finanszírozták, befektetéseik adókedvezményt élveztek. [Daly, 1985]

A biotechnológia fejlesztésének ösztönzésében a szövetségi államok részt vesznek. Így 1988-ban már egy kivétellel minden szövetségi állam kormánya deklarálta, hogy a biotechnológia a gazdasági fejlődés fontos tényezője és 51 százalékuk rendelkezett biotechnológiai fejlesztési célprogrammal. A szövetségi államok biotechnológiai programjai biotechnológia üzleti hasznosításának ösztönzésére helyezik a fő hangsúlyt, de a kutatások támogatására is kiterjednek. [Blakely-Nishi-awa, 1989]

A hazai technológia védelmét szolgáló exportkorlátozások szigorúbbak, mint más országokban, így nem csak a biológiai fegyverként használható anyagok kivitelét szabályozzák, hanem a gyógyszerkészítés és a mikrotenyésztékét is.

1. Technológiatranszfer

A kormány eddig közvetlenül biotechnológiai kutatóközpontok létesítése révén támogatta a biotechnológiai kutatási eredmények üzleti hasznosítását. Így a Nemzeti Egészségügyi Intézet (NIH) olyan központi fejlesztési programot léptetett életbe, melynek célja a technológiatranszfer megvalósítására specializált kutatóközpontok létrehozása. A szövetségi államokban regionális biotechnológiai központokat létesítettek, melyek fontos szerepet játszanak a biotechnológiai kutatási eredmények

alkalmazásának elősegítésében, egyik fő feladatuk a vállalatok termékfejlesztési és termelési tevékenységének ösztönzése.

1. táblázat

**A biotechnológiai kormányzati támogatása
az Egyesült Államokban
(költésvetési év, millió dollár)**

	1991	1992	1993
Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (AID)	19,0	21,5 ¹	30,7
Egészségügyi és Humán Szolgáltatási Minisztérium (DHHS)	2662,7	2963,0	3125,0
Kereskedelmi Minisztérium (DOC)	12,7	13,0	13,0
Hadügyminisztérium (DOD)	79,6	81,0	86,6
Energetikai Minisztérium (DOE)	152,7	181,9	242,7
Belügyminisztérium (DOI)	5,9	5,2	5,0
Igazságügyminisztérium (DOJ)	1,8	2,2	2,3
Veterán Ügyek Minisztériuma (DVA)	80,6	85,6	88,4
Környezetvédelmi Ügynökség (EPA)	14,3	15,9	18,3
Nemzeti Repülési és Űrkutatási Hivatal (NASA)	26,5	36,6	44,7
Nemzeti Tudományos Alap (NSF)	162,0	174,0	206,0
Mezőgazdasági Minisztérium (USDA)	161,6	179,4	167,7 ²
Összesen:	3379,4	3759,3	4030,4
		(11%)	(7%)

1. Elnöki költségvetésből (nem végleges összeg)

2. Nem végleges összeg

Forrás: *Biotechnology for the 21st Century. A report by the FCCSET Committee on Life Sciences and Health. Washington, February 1992*

1991-ben 33 szövetségi államban 75 biotechnológiai központ működött átlagosan 2,4 millió dolláros költségvetéssel (az első regionális biotechnológiai központok 1981-ben létesültek North Carolina-ban és Michigan-ben). A biotechnológiai központok egyetemeken környezetében jöttek létre, fenntartásuk költségeit az állam, az egyetem és a biotechnológia üzleti hasznosításának ösztönzése céljából alapított non-profit szervezetek finanszírozzák. (A technológiatranszferrel kapcsolatos szolgáltatások mellett a biotechnológiai központok oktatással, informatikai tevékenységgel, a közvélemény tájékoztatásával is foglalkoznak.) [Dibner, 1987; *Biotechnology Worldwide*, 1991]

A biotechnológia fejlesztését célzó állami támogatások tevékenységi területek szerinti megoszlása (kölségvetési év)

	1991		1992		1993	
	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%
Mezőgazdaság	174,2	5	190,5	5	207,5	5
Energetika	65,5	2	80,4	2	106,9	3
Környezetvédelem	62,3	2	68,6	2	83,3	2
Általános Alapok	1259,5	37	1417,5	38	1499,7	37
Egészségügy	1421,3	42	1593,8	42	1680,4	42
Feldolgozóipar/ Bioprocessing	88,9	3	98,8	3	123,8	3
Társadalmi hatások kutatása	6,5	0	9,0	0	9,2	0
Infrastruktúra	301,2	8	300,7	8	319,6	8
Kutatási kapacitások	35,0	1	37,2	1	30,4	1
Oktatás	139,3	4	145,0	4	161,4	4
Észközállomány	80,2	2	66,5	2	74,0	2
Letéti gyűjtemények	16,5	0	18,0	0	19,1	0
Adatbank	30,2	1	34,0	1	34,7	1
Összesen:	3379,4	100	3759,0	100	4030,4	100

Forrás: Biotechnology for the 21st Century. A Report by the FCCSET Committee on Life Sciences and Health. Washington, February, 1992

A hetvenes évek második felétől - részben állami ösztönzés hatására - az egyetemi kutatóhelyek egyre szorosabb kapcsolatokat létesítettek biotechnológiai vállalatokkal, sőt sok esetben maguk a kutatók alapítottak biotechnológiai vállalatokat. Az egyetemi-vállalati együttműködés terén az Egyesült Államok az összes többi országot megelőzte. A nyolcvanas évtized közepén a vállalatoktól az egyetemi biotechnológiai kutatások költségeinek 20%-a származott (miközben a teljes egyetemi kutatási tevékenység finanszírozásából a vállalatok csak 3%-kal részesedtek). 1984-ben a biotechnológiai vállalatok 46 százaléka támogatott egyetemi kutatásokat [Blumenthal, 1986; Raines, 1991].

Annak ellenére, hogy az egyetemi-vállalati együttműködés a technológiatranszferben hatékony eszköznek bizonyult, élénk vitákat vál-

tott ki, hiszen rontotta az alapkutatások feltételeit. A gyakorlati célokat szolgáló konkrét fejlesztésekhez kapcsolódó kutatások esetében ugyanis az egyetemek függetlensége általában csorbát szenved és a kutatóhelyek közötti szabad információáramlást sem biztosítják (a vállalatok sok esetben megtiltják az információközlést). Az a veszély is fenyegetett, hogy megszűnik a pártatlan tudósközösség (a vállalkozásokban érdekelt egyetemi szakemberek nem tekinthetők független szakértőnek), illetve az egyetemek nem a szakmai hírnévért, hanem a jövedelmező kutatási témákért versenyeznek egymással, ami az egyetemek elsődleges funkciójának, az oktatásnak az eltorzulásához vezet. A viták következményeként sikerült elérni, hogy csökkenjen az egyetemek közvetlen részvétele a vállalati fejlesztésekben. A vállalatok azonban továbbra is együttműködésre törekednek az egyetemekkel. [Kenney, 1986; Knight: Conflict of ..., 1991]

1.2. Szabadalmi oltalom

A világ országai közül az Egyesült Államok törvényei biztosítják a legszélesebb körű szabadalmi oltalmat a biotechnológiai találmányoknak. Más országoktól eltérően a törvény semmilyen objektumot nem zár ki a szabadalmi oltalom köréből. Az élő szervezetek szabadalmaztatására azonban az Egyesült Államokban is csak 1980-ban nyílt lehetőség, ekkor született meg a Legfelsőbb Bíróság (Supreme Court) döntése a Diamond c/a Chakrabarty ügyben, mely szerint az élő szervezetek szabadalmaztathatók. 1986-tól a mikroorganizmusok szabadalmi oltalmát már jogszabályok is garantálják. [Gyllenberg, 1986; Parragh, 1988]. A biotechnológiai szabadalmi kérelmek elbírálása ugyanakkor lassú. Bár az elmúlt két évben javultak a szabadalmi ügyintézés feltételei, a biotechnológiai szabadalmak elbírálása jelenleg is hosszabb ideig tart, mint más technológiák esetében (36 hónapig az átlagos 21 hónappal szemben). Ennek okai a következők: a biotechnológia újdonságából és gyors fejlődéséből eredően a szabadalmaztatással kapcsolatos vizsgálatok hosszabb időt vesznek igénybe, mint a

technológiák döntő többségének esetében; a szabadalmi vizsgálatokat végző szakemberek körében a magánszektor kedvezőbb jövedelmi feltételeinek vonzása következtében nagy a fluktuáció. [Biotechnology in a ..., 1991; Decisions pose ..., 1991]. A szabadalmak elbírálásának lassúsága akadályozza a biotechnológia üzleti hasznosulását. Először, a késelem pótlólagos terheket ró a vállalatokra, ami különösen a kezdő vállalkozásokat sújtja. Ezeknél a vállalatoknál ugyanis a szabadalmak a vagyon fontos összetevői, amennyiben nem sikerül megfelelő időben szert tenniük a szabadalmi oltalomra, nehéz pénzügyi helyzetbe kerülhetnek. Másodszor, a függőben levő szabadalmi kérelmek titkot képeznek. Ez megnehezíti a feltalálók tájékozódását, hiszen találmányuk újdonságáról csak a tudományos és kereskedelmi publikációk alapján szerezhetnek információt (az Egyesült Államokban a tudományos eredmények publikációját követő egy éven belül még be lehet nyújtani a szabadalmi kérelmet). [Biotechnology in a ..., 1991]

A szabadalmi rendszerben ugyanakkor bizonytalanságok tapasztalhatók, melyek amellet, hogy akadályozzák a biotechnológiai vállalatok fejlődését, jelentős konfliktusok forrásai is. Például a tissue plazminogen activator-on (TPA) alapuló termék (Activase) kifejlesztésében 24 társulás működött együtt, előállításában pedig kezdetben 42 vállalat volt érdekelt. A szabadalom odaitélésének kérdése a TPA esetében a következőképpen vetődött fel: ha a termék szabadalmi oltalmát egy vállalat birtokolja, a többi vállalat fenn tud-e maradni, amennyiben túl sok vállalat osztozik rajta, az egyes vállalatok bevételeiből megtérülnek-e a termék kifejlesztésének ráfordításai? Az Activase szabadalmának tulajdonjoga végül egy vállalat a Genentech birtokába került. A szabadalmi oltalom terén lezajlott események azt igazolják, hogy a konkurens vállalatok konfliktusainak megoldásában egészséges folyamatok is jelen vannak. Az Amgen és a Cetus például megegyezésre jutott a rekombináns interleukin-2 (IL-2) szabadalmi vitájában, pereskedésüket követően 1988 áprilisában megállapodást kötöttek, mely szerint a Cetus birtokolja az IL-2 szabadalmi jogát

belföldön és külföldön egyaránt, ugyanakkor mindkét vállalat önállóan gyártja és forgalmazza a gyógyszert. Az Amgen és a Cetus megállapodása kölcsönös előnyök alapján született. A vállalatok megszabadultak a további pereskedés várhatóan tetemes költségeitől, és ami még ennél is fontosabb, üzleti szempontból a döntés szintén igen ésszerűnek tekinthető. A Cetus IL-2 terméke fele annyi idő alatt piacra kerülhet, mint az Amgené. Az Amgen ugyanakkor az üzleti sikereket ígéro termékek fejlesztésére/forgalmazására több erőforrást fordíthat.

1.3. A biotechnológiai tevékenységek biztonsága

A biotechnológiai tevékenységek jogi szabályozásának felelőssége több kormányzati szerv között oszlik meg, tevékenységük összehangolása érdekében 1987 júniusában jóváhagyták a biotechnológia szabályozásának koordinált rendszerét (Coordinated Framework for Regulation of Biotechnology), mely azt a célt szolgálta, hogy a biotechnológiai tevékenységek jogi szabályozására hivatott kormányzati szervek azonos terminológiát és kritériumokat alkalmazzanak. Ennek ellenére a különböző kormányzati szervek hatásköre között átfedések tapasztalhatók, ami gyakran konfliktusokhoz vezet. A Genentech-nek például egy éves idővesztést és jelentős költségtöbbletet okozott az USDA és az FDA "vitája": a két szervezet nem tudott megegyezni abban, hogy a szarvasmarha interferon állategészségügyi készítmény-e vagy új állatgyógyszer. [Csorba, 1990] Mindezidáig a szabályozásért felelős kormányzati szervek közül az FDA játszotta a legnagyobb szerepet a biotechnológia üzleti hasznosulásában, mivel az Egyesült Államokban forgalomba hozott termékek közül a legtöbb humán egészségügyi termék (a kilencvenes évtized elején már több mint 200 biotechnológiai humán diagnosztikai eszköz volt forgalomban). [Biotechnology Worldwide, 1991] A szabályozás bizonytalanságaiból eredő veszteségek erőteljesen sújtják a biotechnológiai vállalatokat, főként a kisvállalatok fennmaradását veszélyeztetik. [Decisions pose ..., 1991]

A ritkán előforduló (kevesebb mint 200 ezer főt érintő) betegségek gyógyítását szolgáló készítmények K+F költségeinek megtérüléséhez a szövetségi kormány kedvező feltételeket biztosított: 1983-ban léptették életbe a Ritka Gyógyszer Törvényt (Orphan Drug Act), mely szerint az ilyen készítményeket elsőként előállító vállalatok 7 éven keresztül monopóliumot élveznek a hazai piacon. A törvény hatásosnak bizonyult, az életbelépését megelőző 10 év alatt mindössze tíz, míg 1983 és 1991 között 41 olyan gyógyszer forgalmazását engedélyezte az FDA, mely ritka betegségek gyógyítását szolgálja és 1991-ben több mint 370 hasonló gyógyszer engedélyezése várt elbírálásra (lásd a 3. táblázatot). [Biotechnology in a ..., 1991]

3. táblázat

A ritka betegségek gyógyítását szolgáló szerek (darab)

	Engedélyezve (1983-1991)	Fejlesztés szakaszában
Biológiai szerek	9	71
Gyógyszerek	33	230
Összesen:	42	301

Forrás: The Robert Wood Johnson Foundation, Princetown, New Jersey (in.: Biotech '92: Promise to Reality. (Burrill, G.S.; Lee, Jr.K.B.) Ernst & Young, 1992)

2. Oktatás, szakemberállomány

Az Egyesült Államokban nagy hangsúlyt helyeznek a biotechnológia oktatására. A kormány jelentős anyagi eszközökkel támogatja az oktatási intézményeket. A biotechnológia oktatásának finanszírozásában ugyanakkor a vállalatok is fontos szerepet játszanak. 1986-ban a biotechnológiai vállalatok mintegy 30 százaléka támogatta ösztöndíjak adományozása útján a posztgraduális képzést. A vállalatok csak a diákok egyharmadával szemben támasztottak olyan követelményt, hogy az általuk meghatározott kutatási témában dolgozzanak,

illetve tanulmányaik befejezése után az ösztöndíjat adományozó vállalatnál helyezkedjenek el [Blumenthal, 1986]. A biotechnológiai szakképzésben (az egyetemek programjainak megvalósításában és a technikusképzésben) a biotechnológiai központok is részt vesznek. A biotechnológia középiskolai oktatását célzó programokat már a nyolcvanas évtizedben kidolgozták. (A North Carolina Biotechnology Center és a Biológia Tanárok Nemzeti Szövetsége (NABT) együttműködésének keretében 1991-ig 400 középiskolai tanár szerzett biotechnológiai ismereteket és 115 ezer középiskolai tanuló vett részt biotechnológiai tanfolyamokon és laboratóriumi gyakorlatokon.) [Biotechnology Worldwide, 1991]

A fejlett biotechnológiai oktatási rendszer azonban nem képes minden területen megfelelni a szakemberek iránti keresletnek, így az igényekhez mérten kevés a mikrobiológus, a növényi molekuláris biológus és a művelettani szakember. A biotechnológiai szellemi potenciál bővítése érdekében az állam ösztönzi a külföldi szakemberek foglalkoztatását (és letelepedését). [Biotechnology for ..., 1991] A biotechnológiát alkalmazó ágazatokban 1991-ben körülbelül 60 ezer főt foglalkoztattak. A biotechnológiai vállalatok alkalmazottainak képzettségi szintje magas: 77 százalékuk egyetemi végzettséggel, 21 százalékuk PhD fokozattal rendelkezik. [Dibner-Bruce, 1987; Dibner, 1988; Biotechnology Worldwide, 1991]

3. Biotechnológiai kutatások

A biotechnológiai alapkutatások terén az ország nagy előnyöket szerzett a világ többi fejlett ipari országával szemben. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a biotechnológiai alapkutatások céljaira jelentős pénzügyi erőforrások álltak rendelkezésre. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben az egyetemek finanszírozásában nőtt a vállalatok szerepe, a biotechnológiai alapkutatások legfontosabb pénzügyi forrása az állami költségvetés maradt. A biotechnológia ál-

lami fejlesztési erőforrásainak döntő hányadát az alap kutatásokra fordítják. (1986-ban a kormányzati szervek a biotechnológiai támogatásainak 98 %-át költötték alap kutatásokra. Ugyanebben az évben a NIH összesen 500 millió dollárt fordított a biotechnológia támogatására és ebből mindössze 3,5 millió dollárt juttatott az alkalmazott kutatások céljaira.) A biotechnológia fejlődésében mérföldkövet jelentő tudományos eredmények jelentős hányada kormányzati támogatást élvező intézményekben született meg. [Bencze, 1989] A kormányzat a teljes biotechnológiai kutatási szféra finanszírozásában is nagyobb szerepet játszik, mint a vállalatok. 1987-ben például a kormány a biotechnológiai kutatás és fejlesztés céljaira 2,7 milliárd dollárt fordított, míg a vállalatok biotechnológiai kutatási és fejlesztési költségvetése 1,5-2,0 milliárd dollárt tett ki [Fox, 1988].

Biotechnológiai kutatások - az ország méreteiből adódóan is - széles spektrumban folynak. Valószínűsíthető, hogy a kutatóintézetekben és vállalatoknál összességében a biotechnológia csaknem valamennyi ágával foglalkoznak [Biotechnology Worldwide, 1991].

4. A biotechnológia üzleti hasznosításának fő jellegzetességei

A fejlett kutatási bázis és a kedvező finanszírozási lehetőségek az Egyesült Államokban egyedülállóan kedvező feltételeket biztosítottak a biotechnológia üzleti hasznosulásához.

4.1. A biotechnológiai vállalati szektor sajátosságai

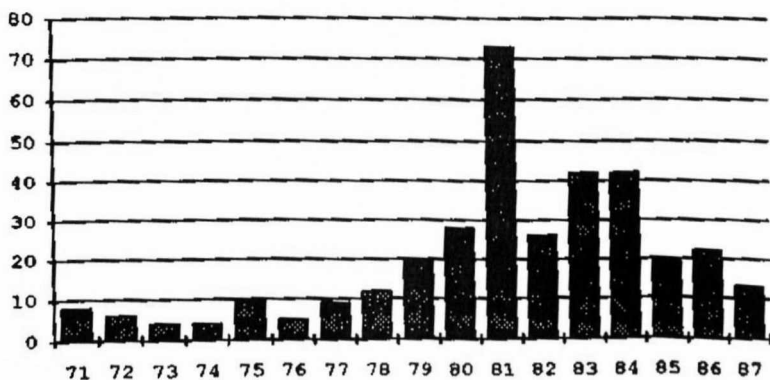
Az Egyesült Államokban az új biotechnológiai ipar fejlődése az 1970-es évek elején, a rekombináns DNS és sejtmanipulációs kutatások korszakos jelentőségű eredményeinek megszületését követően kezdődött meg. Az első specializált biotechnológiai vállalatot (Cetus) 1971-ben hozták létre. A génmanipulációs technikák hasznosítására az első vállalatot (Genetech) 1976-ban alapították (ezt az évet tartják szá-

mon a modern biotechnológiai ipar megszületésének időpontjaként). Mint az 1. ábrából kitűnik, az új biotechnológiai vállalatok száma 1980 és 1984 között gyarapodott a leggyorsabb ütemben (ebben az időszakban alapították a ma is működő specializált biotechnológiai vállalkozások 60%-át). Az országban működik a legtöbb új, specializált biotechnológiai vállalkozás. [Biotechnology in a ..., 1991; Biotech '92 ..., 1992].

Az új biotechnológiai vállalatok többségét kutatók és vállalkozói tőkések együttműködésével alapították. A kutatók kutatási eredményeikkel, a vállalkozói tőkések a szükséges pénzeszközökkel és menedzseri szakértelmükkel járultak hozzá a vállalatok működéséhez. A biotechnológiai vállalatok tevékenységének finanszírozásába később hagyományos vállalatok és bankok is bekapcsolódtak. A fejlődés újabb szakaszát a tőzsdei megjelenés jelentette (a Genentech például az alapítását követő negyedik, a Cetus a kilencedik évben bocsátott ki részvényeket). [Sasson, 1984; Kenney: Schumpeterian ..., 1986]

1. ábra

Biotechnológiai vállalatok alapítása az Egyesült Államokban

Forrás: Dibner, M. D.: The Us Biotechnology Industry: An Analysis of Trends. Australian Journal of Biotechnology September, 1988

A hagyományos gyógyszer-, vegy-, élelmiszeripari és energetikai vállalatok többsége csak a nyolcvanas évtized közepétől kezdett aktívan bekapcsolódni a biotechnológiai üzletbe. 1991-ben már több mint 50 hagyományos nagyvállalat biotechnológiai fejlesztési programmal is rendelkezett. [Biotechnology Worldwide, 1991] Számos multinacionális cég székhelye található az Egyesült Államokban, európai és japán cégek is működtetnek biotechnológiai profilú leányvállalatokat az országban. A biotechnológiai üzletben részt vevő vállalatok száma jelenleg összesen körülbelül 1100-ra tehető, ezek többsége kisvállalkozás (lásd a 4. táblázatot). A legtöbb vállalat az egészségügy (a diagnosztika és a humán gyógyászat) területén működik (lásd az 5. táblázatot). Az új biotechnológiai vállalkozások többsége is egészségüggyel kapcsolatos tevékenységet folytat, mivel ezen a területen a befektetések kedvezőbb és gyorsabb megtérülést ígérnek. [Biotech '92, 1992; Biotechnology in a ..., 1991].

4.2. Az üzleti várakozások ingadozása

Az új biotechnológiai termékek ígéretségébe vetett hit a nyolcvanas évtized második felében megrendült, miután kiderült, hogy a TPA nem hatékonyabb, mint a hagyományos technológiával, lényegesen olcsóbban előállított sztreptokináz.

A közelmúltban több olyan változás következett be a biotechnológia fejlődésében, amelyek egyrészt a biotechnológiai üzleti hasznosulásának előrehaladásáról tanúskodnak, másrészt újra bizalmat keltenek a biotechnológiai termékek piacán.

Az új biotechnológiai vállalatok tevékenységében a marketing került előtérbe, ráfordításaikban a K+F súlya 1987 és 1992 között 53 százalékról 30 százalékra csökkent, míg működésük kezdeti szakaszában csak kutatással és fejlesztéssel foglalkoztak, 1991-ben már több mint kétharmaduk rendelkezett termelőkapacitásokkal. Az előrejelzések szerint a 90-es évek első felében a termelésben és mar-

ketingben foglalkoztatottak száma megháromszorozódik, míg a K+F személyzet létszáma csak 50%-kal nő. [Biotechnology Worldwide, 1991; Biotech '92..., 1992]

4. táblázat

A biotechnológiai vállalatok megoszlása a foglalkoztatottak létszáma szerint az Egyesült Államokban (1991)

Foglalkoztatottak száma	Százalék
1-50	76
51-135	15
136-299	6
300 felett	3
Összesen:	100

Forrás: Biotech '92: Promise to Reality. (Burrill, G.S.; Lee, Jr.K.B.). Ernst & Young, 1992

A biotechnológia üzleti hasznosulását kedvező irányban befolyásolják az új biotechnológiai vállalatok és a hagyományos nagyvállalatok közötti együttműködések bővülése és az egyesülések. A vállalatfelvásárlások/egyesülések javítják a biotechnológiai vállalkozások pénzügyi helyzetét, jelentős volumenű tőkenövekedést biztosítanak számukra. A kilencvenes években megvalósult legjelentősebb vállalatfelvásárlások/egyesülések a következők: a Hoffmann-LaRoche 2,1 milliárd dollárért megvásárolta a Genentech tulajdonának 60 %-át; az American Home Products a Genentech Institute 60 %-ának tulajdonjogát szerezte meg 1,1 milliárd dollárért; a Cetus egyesült a Chironnal, ez 600 millió dolláros tőkeinfúziót jelentett a Cetus számára; a Sandos 400 millió dollárért felvásárolta a Systemix-et. [Cetus ..., 1990; Gilbert, 1992; Spalding: Sandos buys ..., 1992].

A biotechnológiai vállalatok megoszlása ágazatok szerint 1990-ben

	Százalék
Gyógyászat	35
Diagnosztika	28
Mezőgazdaság	8
Háttéripár	18
Egyéb	11
Összesen:	100

Forrás: Biotech '92: Promise to Reality. (Burrill, G.S.; Lee, Jr.K.B.). Ernst & Young, 1992

Az üzleti kilátások javulásában a hosszan elhúzódó szabadalmi perek lezárása, valamint az engedélyeztetés, illetve a klinikai vizsgálatok szakaszában található termékek számának gyarapodása és az engedélyezés gyakoriságának növekedése is fontos szerepet játszott. Az Amgen és a Genentech Institute EPO-szabadalom peréből, mely 3,5 évig tartott, az Amgen került ki győztesen és a termék kizárólagos forgalmazójává vált az Egyesült Államokban. A Cetus és a DuPont közötti polimeráz láncreakció szabadalom vitát a Cetus nyerte meg. [Gershon: Markets heats ..., 1991]. 1992 elején 132 biotechnológiai termék várt engedélyezésre az FDA-nál, illetve állt klinikai vizsgálatok alatt. A kifejlesztett biotechnológiai termékek száma 1988 óta 63%-kal emelkedett [Biotechnology Bulletin, January 1992]. 1982 és 1991 között csak 14 biotechnológiai termék forgalmazását hagyta jóvá az FDA, ezek közül 5 termék 1991-ben kerülhetett a piacra. 1992-ben már az év elején 7 biotechnológiai termék forgalmazásának engedélyezését javasolta az FDA tanácsadó bizottsága. [Approvals still ..., 1991; Gilbert, 1992].

A biotechnológiai termékek iránti bizalom megerősödéséhez néhány új termék piaci sikere is hozzájárult. Így a vörösvérsejtek szaporodását serkentő Epogent ritka betegségek kezelésére szolgáló szernek

nyilvánították, ami 7 éves monopóliumot biztosít termelője, az Amgen számára a hazai piacon. Az Epogen eddig is jelentős bevételeket biztosított a vállalatnak, forgalma 1991-ben elérte a 630 millió dollárt. A gyógyszer piaca várhatóan tovább bővül, a kutatók ugyanis több olyan új területet tártak fel, ahol alkalmazható. Számos vállalat (Biogen, Chiron, Immunex, Genzyme) szintén olyan új biotechnológiai termékekkel jelent meg a piacon, melyek üzleti sikert ígérnek. A biotechnológiai vállalatok többsége kedvezően itéli meg jövőjét, a vállalatvezetők szerint értékesítésük öt éven belül tízszeresére, tíz éven belül huszonötszörösére nő. [More problems ..., 1991; Gershon: Amgen scores ..., 1991; Gershon: Markets heats ..., 1991; Spalding: 39 IPOS ..., 1992]

4.3. A biotechnológiai vállalkozások finanszírozása

Az új biotechnológiai vállalkozások többségének jövedelmezősége ma még kedvezőtlenül alakul (1991-ben mindössze 20 százalékuk ért el nyereséget). A háttérpari és a diagnosztikai vállalatok jövedelmezősége a legkedvezőbb (a háttérpari vállalatoknak több mint a fele, a diagnosztikai vállalatoknak mintegy 30 százaléka működik nyereségesen). [Biotechnology in ..., 1991; Biotechnology Worldwide, 1991; More problems ..., 1991; Biotech '92 ..., 1992].

Az új biotechnológiai vállalatok működésük kezdeti szakaszában semmilyen jövedelemre nem tettek szert, finanszírozásuk teljes mértékben a kockázati tőkebefektető cégek befektetési hajlandóságától, a részvénykibocsátás eredményességétől függött. [Biotechnology in a ..., 1991].

Az üzleti várakozások romlásával párhuzamosan, az 1980-as évek második felétől a biotechnológia veszített vonzásából a tőkebefektetők körében. A tőkebefektetők érdeklődése különösen az 1987. évi tőzsdei összeomlást követően csökkent. Az értékpapírpiacon gyenge üzletmenete legerőteljesebben az új részvények kibocsátásának lehetőségét kor-

látozta (egy időre teljesen megszüntette). A biotechnológiai vállalatok ezért a finanszírozás egyéb formáit igyekeztek kiaknázni, előtérbe kerültek a vállalati együttműködések és a hitelek. [Burrill: The biotechnology industry ..., 1988] A biotechnológiai vállalatok finanszírozási forrásainak átalakulásáról a 6. táblázat ad áttekintést.

A specializált biotechnológiai vállalatok és a hagyományos nagyvállalatok együttműködése sajátos kölcsönös érdekeltségen alapul. A nagyvállalatok know-how-ért fordulnak a specializált biotechnológiai vállalatokhoz. A specializált biotechnológiai vállalatok ugyanakkor a jövedelemszerzés kényszere miatt technológiát értékesítenek. A kétoldalú érdekeltség révén sok száz úgynevezett stratégiai szövetség (strategic alliance) jött létre: közös vállalkozások, piaci együttműködési megállapodások, licenc-szerződések, kutatási-szerződések, stb. (lásd a 2. ábrát). A biotechnológiával foglalkozó nagyvállalatok többsége kapcsolatban áll specializált biotechnológiai vállalatokkal. A stratégiai szövetségek kialakítását a specializált biotechnológiai vállalatok körében napjainkban már nem csupán a pénzügyi erőforrások biztosítása, hanem az értékesítési lehetőségek javítása (a nagyvállalatok értékesítési hálózatának felhasználása, termelési és marketing tapasztalatok átvétele stb.) is motiválja. A biotechnológiai vállalkozások finanszírozási nehézségeit a nyolcvanas évtized második felében az is fokozta, hogy a kockázati tőkebefektető vállalkozások magatartása konzervatívabbá vált (biotechnológiai tőkebefektetések 1989 és 1990 között 39%-kal csökkentek, 251 millió dollárról 152 millió dollárra estek vissza). [Biotech '92 ..., 1992]

A biotechnológiai vállalatok finanszírozási forrásainak megoszlása az Egyesült Államokban (százalék)

	1986	1988
Kutatási és fejlesztési társulás	3	10
Magán részvények	24	24
Közületi részvények	49	10
Adósság	10	19
Stratégiai szövetség	9	19
Egyéb források	5	18
Összes forrás	100	100

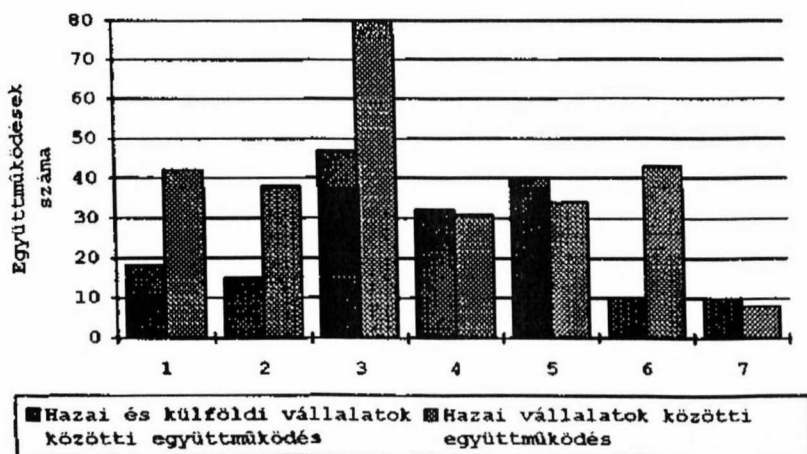
Forrás: Biotech 88: Into the Marketplace. Published by Arthur Young High Technology Group. San Francisco, 1987.; Biotech 89: Commercialization (G.S.Burrill with the Arthur Young High Technology Group). Mary Ann Liebert, Inc., Publishers. New York, 1989

Az üzleti kilátások javulásának eredményeként 1991-ben (öt év után) újra áttörés következett be a biotechnológiai részvénypiacon. A biotechnológiai vállalatok részvénykibocsátásból származó tőkenövekedése rekordot ért el: 87 vállalat összesen 3,7 milliárd dollár tőkére tett szert. A biotechnológiai vállalatok 35 milliárd dolláros tőkenövekedéséből a részvények 11%-kal részesedtek. (A korábbi rekordévben, 1986-ban a részvénykibocsátásból származó tőkebevonás 900 millió dollárt tett ki, ami az összes tőkenövekmény 12 %-át jelentette.) A biotechnológiai vállalatok finanszírozásának szempontjából az 1991-es esztendő azért is kiemelkedő, mert a tőzsdén először megjelenő vállalkozások 1,2 milliárd dollár értékű tőkét "vonzottak". [Spalding: 39 IPOS ..., 1992] A biotechnológiai tőkebefektetések növekedését a kedvezőbbé vált üzleti várakozások mellett a pénzpiacokon zajló folyamatok is elősegítették. A recesszió és az Öböl Háború a nem ciklikus ágazatok felé terelte a tőkét és ezen ágazatok között az egészségügy különösen kedvező befektetési lehetőségeket kínált. [Biotech '92 ..., 1992] A biotechnológiai vállalatok

tőkeerejének növekedése várhatóan a verseny éleződését eredményezi, mivel több vállalat számára válik lehetővé, hogy termékét saját maga hozza forgalomba.

2. ábra

Az egyesült államokbeli biotechnológiai vállalatok együttműködése hazai és külföldi vállalatokkal 1986-1987 között

1. Vállalatok felvásárlása
2. Részvénytársaság
3. Közelebről meg nem jelölt közös tevékenység
4. Licenc-átadás
5. Marketing
6. Közös kutatás
7. Közös vállalkozások alapítása

Forrás: Dibner, M. D.: The US Biotechnology Industry: An Analysis of Trends. Australian Journal of Biotechnology, September, 1988

4.4. A biotechnológiai piac

1990-ben a biotechnológiai termékek piaci forgalma meghaladta a 8 milliárd dollárt (lásd a 7.táblázatot). A piaci forgalomból az egészségügyben tevékenykedő vállalatok részesedtek a legnagyobb mértékben (1990-ben a diagnosztikai és a humán gyógyászati termékek együttes részesedése 77 százalékot tett ki). A legtöbb biotechnológiai szabadalmat (átlagosan 25-öt) a gyógyászat területén működő vállalkozások birtokolják. [Biotechnology Worldwide, 1991] Az évtized végén a biotechnológiai termékek piaci forgalma a szerényebb becslések szerint megközelíti a 38 milliárd dollárt, a legderülátóbb előrejelzések 50 milliárd dolláros forgalomra számítanak [Biotechnology Bulletin, January 1992; Biotechnology Bulletin, March 1992.]

7. táblázat

A biotechnológiai piac az Egyesült Államokban (millió dollár)

	Év			Átlagos növekedési ütem
	1990	1995	2000	1990-2000%
Humán diagnosztika (analitikai reagensek és eszközök)	5660	9980	18310	12,5
Humán bioterápia	1100	5000	10380	25,0
Környezetvédelem/tengeri biotechnológia	1287	2186	4695	14,0
Mezőgazdaság/ipar	623	1498	4490	21,8
Összesen:	8670	18664	37875	15,9

Forrás: Biotechnology in the 1990s: Taking Stock. Business Communications Co., Norwalk, USA 1991. (in.: Biotechnology Bulletin, January 1992)

A legjelentősebb forgalomművekedés a humán terápia területén várható. A diagnosztikai és gyógyászati termékek a teljes biotechnológiai forgalomból az előrejelzések szerint az évtized végén is több mint 75%-kal részesednek [Biotechnology in the 1990s..., 1991]

Az új biotechnológiai termékek legnagyobb piacát jelentő egészségügy finanszírozása a figyelem középpontjában áll. Az egészségügyi kiadások 1990-ben elérték a 650 milliárd dollárt (a GDP 12 %-át tették ki), a gyógyszerköltségek ezen kiadásokból 7%-kal részesedtek. A gyógyszerköltségek finanszírozásában egyre jelentősebb szerep hárul a biztosítótársaságokra. A biztosítótársaságok 1990-ben a kiskereskedelemben forgalmazott gyógyszerek költségeinek 39 %-át fedezték, 1995-re részesedésük várhatóan 66 százalékra nő, ezért jelentős nyomást gyakorolnak a gyógyszergyárakra az árak növekedésének mérséklése érdekében. A gyógyszerárak ellenőrzését, növekedésének korlátozását célozza az 1991 januárjában életbe léptetett törvény (Medical Prudent Pharmaceutical Law). [Spalding: Payer pressure ..., 1991] A biotechnológiai vállalatok értékesítési nehézségeit fokozza, hogy készítményeik ára általában jóval magasabb, mint a hagyományos gyógyszereké, ezért a piaci feltételekkel összhangban az alábbi stratégiákat követik:

- olyan gyógyszerek kifejlesztésére összpontosítanak, melyek alkalmazásának pótlólagos költségei jóval jelentősebb kórházi költségmegtakarítást tesznek lehetővé;
- életmentő gyógyszereket fejlesztenek ki és gyártanak;
- alternatívákkal nem rendelkező szerek előállítására összpontosítanak;
- hatékony termelési eljárásokat dolgoznak ki, melyek révén a korábbiaknál alacsonyabb ráfordításokkal képesek gyógyszereket előállítani, és ily módon a gyógyszerárakat alacsonyan tartani.

A gyógyszergyártó vállalatok között a termelési volumen alapján az első helyen a neurológiai betegségek kezelését szolgáló gyógyszerek

gyártói állnak. Ezek a vállalatok azt az előnyt aknázzák ki, melyet a kezelésben nem részesülő betegek nagy száma és az új tudományos eredmények biztosítanak. A második legjelentősebb vállalati csoport szintén az alternatívákkal nem rendelkező, autoimmun betegségek gyógyítását célzó gyógyszerek kifejlesztésével/előállításával foglalkozik. [Gilbert, 1992; Spalding: Neuroscience ..., 1992; Spalding: Sandoz buys ..., 1992] Biotechnológiai gyógyszereket egyre szélesebb körben alkalmaznak. Az FDA gyógyszervizsgálataira vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy az új gyógyszerek között a biotechnológiai készítmények részesedése 1987 óta minden évben nagyobb volt, mint a hagyományos gyógyszereké (lásd a 4. ábrát). Az előrejelzések szerint a biotechnológiai készítmények már a 90-es évtized első felében 20 százalékos részesedést érnek el a gyógyszerpiacon [Biotechnology Worldwide, 1991].

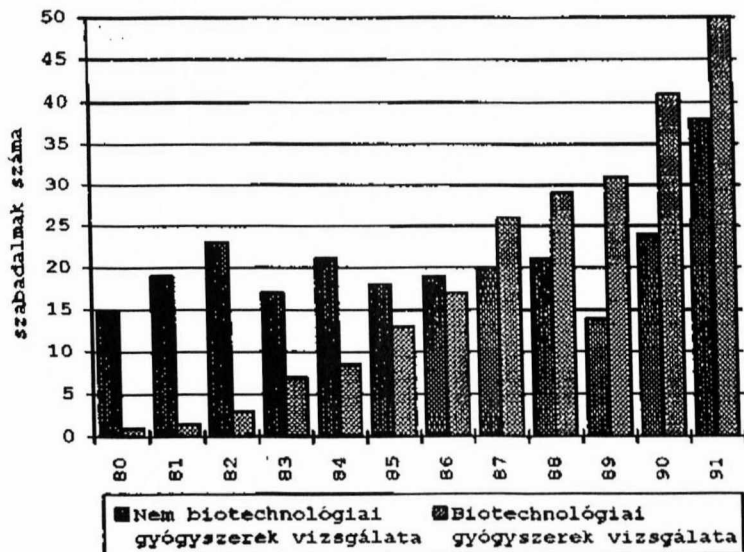
5. A biotechnológia nemzetközi versenyképessége

Az Egyesült Államok vezető szerepét a nemzetközi versenyben elsősorban az alábbi tényezők alapozták meg:

- a biotechnológiai alap kutatások élenjáró fejlődése;
- a biotechnológiai kutatás és fejlesztés erőteljes kormányzati támogatása;
- a nagyszámú biotechnológiai kisvállalat létrejötte;
- a fejlett termelői háttér;
- az élénk vállalkozói szellem;
- a kiváló felsőoktatási intézmények.

Bár jelenleg a biotechnológiában mind az alap kutatások, mind az alkalmazott kutatások terén az Egyesült Államok tölti be a vezető szerepet a világon, az új biotechnológiában kialakuló üzletben az amerikai vállalatok a jövőben nem biztos, hogy az első helyen állnak majd, a külföldi vállalatok versenypozíciójának javulása a közelmúltban már megkezdődött.

Az FDA gyógyszervizsgálatainak alakulása (a vizsgálatok száma alapján)

Forrás: Biotechnology for the 21st Century, A Report by the FCCSET Committee on Life Sciences and Health. Washington, February 1992

IRODALOM

1. Approvals still slow, but pipeline full. *Nature*, 17 October 1991
2. Bencze Gábor: Állami ösztönzés a biotechnológiában. Kézirat. Biotechnika Rt. Budapest, 1989
3. *Biotech '92: Promise to Reality*. (Burrill, G.S.; Lee, Jr.K.B.); Ernst & Young, 1992
4. *Biotechnology Bulletin*. Bio Industry Association, London, January, May 1992
5. *Biotechnology for the 21st century. A Report by the FCCSET Committee on Life Sciences and Health*. Washington, February 1992
6. *Biotechnology in a Global Economy*. U.S. Congress, Office of Technology Assessment. Washington, October 1991
7. *Biotechnology Worldwide*. CPL Press, Newbury, Berkshire, 1991
8. Blakely, E.J.; Nishikawa, N.: US state competitive strategies for the biotechnology industry. *Trends in Biotechnology*, September 1989
9. Blumenthal, D.: Industrial support of university research in biotechnology. *Science*, January 1986
10. Burrill, G.S.: *The Biotechnology Industry: A Midyear Snapshot*. Bioharm Manufacturing, July/August 1988
11. Cetus and to dream? *Biotechnology Bulletin*, 1990, 11
12. Csorba József: A biotechnológiai szabályozás politikával és biztonsággal kapcsolatos tapasztalatok (biohazard 2). *OMIKK. Napjaink biotechnológiája*, 23.sz. (1990)
13. Daly, P.: *The biotechnology business. A strategic analysis*. Frances Pinter Publishers, London, 1985
14. Decisions pose greatest barriers to bio-success. *Biotechnology Bulletin*, 1991, 4
15. Dibner, M.D.: *The US Biotechnology Industry: An Analysis of Trends*. *Australian Journal of Biotechnology*, September 1988
16. Dibner, M.D.; Bruce, N.G.: The greening of biotechnology: the growth of the US biotech industry. *Trends in Biotechnology*, October 1987

17. Fox, J.L.: High marks for US biotechnology investment. *Chemistry and Industry*, 15 August 1988
18. Fox, J.L.: More for research but also FDA user fees. *Bio/Technology*, March 1991
19. Gershon, D.: Market heats up for US Biotech companies. *Nature*, 9 May 1991
20. Gilbert, D.: Biotechnology: what now? *Bio/Technology*, March 1992
21. Gyllenberg, H.G.: National biotechnology development programmes and strategies. *Economic Bulletin for Europe*, March 1986
22. Kenney, M.: Schumpeterian innovation and entrepreneurs in capitalism: A case study of the US biotechnology industry. *Research Policy*, February 1986
23. Knight, P.: Conflict of interest: round two. *Bio/Technology*, January 1991
24. More problems than products. *Nature*, January 1991
25. Parragh Gáborné: Gondolatok a mikrobiológiai tárgyú találmányok magyarországi oltalmával kapcsolatban. Kézirat. OTH, 1988
26. Raines, L.J.: What the US. Biopharmaceutical Industry Wants? *Bio/Technology*, March 1991
27. Spalding, B.J.: Neuroscience wins big. *Bio/Technology*, March 1992
28. Spalding, B.J.: Payer pressure: the emerging force in drug Development. *Bio/Technology*, May 1991
29. Spalding, B.J.: Sandos buys into Systemix. *Bio/Technology*, February 1992
30. Spalding, B.J.: 39 IPOs raise \$ 1,2 billion. *Bio/Technology*, March 1992

Dr. Mátés Károly

1956 tegnap, ma és holnap¹

Az igazat megvallva rendkívül kényes és nehéz feladat még napjainkban is, hogy elfogulatlanul elemezzük a Nagy Októberi Forradalom legkülönfélébb összefüggéseit. Nem annyira a kimerítő eseménytörténeti leírásokkal van a baj, hiszen ma már - hála a hozzáférhető bőséges forrásoknak - nem találni olyan alapvető fontosságú magyar vagy nemzetközi 56-os vonatkozást, amelyet föl ne tártak volna. A problémát az értékelés okozza, mint oly sokszor a történelemben. Mindenekelőtt nagyon közel vagyunk még az időben az eseményekhez, s főként túl sok érdeket érintünk még ma is, ezért a valódi tárgyilagosság szinte teljességgel kizárt. Nehézségeink vannak 56-tal kapcsolatosan a történések rövidsége miatt is, ami által csak föltételes módon elemezhetjük a több szálon bonyolódó, ám kibontakozás nélküli eseményeket. Végül pedig rendkívül megnehezíti feladatunkat az a körülmény, hogy nem volt a világtörténelemben még egy olyan elemi erejű társadalmi és nemzeti robbanás, ahol a fennálló rendszerre egyszerre három oldalról rontottak volna rá. Ez utóbbit alapul véve, a továbbiakban a "három forradalom"-nak is nevezhető 1956 történelmi tanulságait vizsgáljuk.

1. Szocializmusból szocializmusba

Magyar nemzeti elkötelezettséggel lehetetlenség felindultság nélkül a kommunisták vezette "első" forradalmat fölidézni. Egy minden elemében rusnya és kegyetlen, embermilliókat szemrebbenés nélkül

¹ Ez a tanulmány részlet a szerzőnek "A magyar nemzeti állameszme. Politika, vallás, gazdaság." c. kiadásra váró kötetéből.

tegyilkoló, gátlástalanul kifosztó és elnyomó ideológia haszonélvezői, válogatói vagy inkább bűnrészesei más hangot kezdtek megütni. Egy részük megriadt a sztálinizmus külországi és hazai omladozásától: túl jól játszották addig a hűséges cseléd szerepét, hogy a megváltozott körülmények között biztonságban érezhessék magukat. Más részük saját félrevezettségüktől, korábbi vakságuktól riadtak meg, s kezdték a szocializmust úgymond építőleg bírálni. Nem lévén más hitük, mint a polgári társadalom gyűlölete és más tapasztalatuk, mint az ember kollektivista rabszolgaságba süllyesztése, felvilágosult reformkommunista körökbe tömörültek, emberibb arculatot ígérve egy olyan esztelenségnek, amely csak egy hatalmas máglya tüzeiben tisztulhat meg. Ma már tudjuk, mert hiszen egyszer, s mindenkorra megtanulhatunk, hogy a kör marxista négyesítésére - hívják azt akár dubceki kezdeményezésnek, akár gorbacsovi átszervezésnek, vagy magyar vonatkozásban Nyers-Pozsgay-Németh-féle megújulásnak - szánalmas és hiábavaló próbálkozás. A maga idejében azonban óriási jelentősége volt, mert reménységet adott az elcsigázott embereknek közvetlenül a forradalom kitörése előtt, de azután is. Ennyiben az orosz gyarmati hódítás szemérmetlen magyarországi kiszolgálói viszonylagos hőstetűkkel "megdolgoztak" a magyarság kegyelméért, jóvátéve valamicskét abból a mérhetetlenül sok kárból, amit a már elmenekült idegen nemzetiségű főnökeikkel és a gyáván, de bosszúra szomjasan elbújt ÁVÓ-sokkal okoztak nekünk. Ezzel együtt bizonyosra vehető, hogy a győzelmet lezáró békekötés után társadalmunk levonta volna a kellő következtetéseket a szocializmus borzalmaiból, s a politikai-gazdasági pluralizmus, azaz a polgári szabadság visszatérével a revizionistáknak semmi maradásuk nem lehetett volna az ország vezetésében. "a mór megtette a kötelességét, a mór mehet" alapon. Maga Lukács György is csak 5%-ra becsülte a választók azon részét, amely a demokratikus rend helyreállításával hűségesen megmaradt volna a reformkommunisták mögött.

Nagy Imre volt ennek az "első" forradalomnak a valóságos megzemélyesítője idehaza és külföldön egyaránt, s mint túlerővel szem-

ben elbukott magyar nemzet vértanúja vonult be a történelmi köztudatba. A bolsevista gyarmatosítók gyalázkodásai miatt a szenvedő magyarság kegyelettel arra emlékszik vissza csupán - s a legtöbbször még ma is -, hogy Nagy Imre az emberek reménységéként, követelésükre került a kormány élére az 1956-os esztendő sorsdöntő őszi napjaiban. Ez a tény, s a mártíromság szépít meg mindent vele kapcsolatosan. Az igazság ugyanakkor ennél prózaibb. Az orosz megszállást követően két-három év leforgása alatt Magyarország elveszítette természetes elitjét: a legtöbben emigrációba kényszerültek, sokan börtönbe kerültek, mások meg az üldöztetések halálos áldozatai lettek. Az ország élére egy idegenből importált gyarmati kollaboráns réteg került, benne egy megalkuvó, a sztálinizmus rémtetteit szolgálóan eltűrő és megértő Nagy Imrével, akit kommunista taktikából a tömegek félrevezetésére neveztek ki reform-miniszterelnöknek még 1953-ban. Hátha tiszta magyar fajú, bizalmat keltő személye, mosolygós paraszti ábrázata és ízes beszéde lehiggasztja a kedélyeket. Valóképpen ez a pártcinizmus volt Nagy Imre sikerének kulcsa, amelyet az érintett még ráadásul komolyan is vett, de ezt már az eredeti forgatókönyv ellenére. Pusztán félrevezetés volt a forradalom kormányfőjének demokráciát ígérő nyilatkozata is - ezt ma már biztosan tudjuk: a Moszkvából küldött két megbízott utasítására tette ezt, mintegy a forradalmárokat leszerelendő, időnyerés végett. Különben is nem valódi polgári demokráciára gondolt ő, hanem csak a korábbi, kommunisták uralta, vérszegény négypárti koalíciós kormányzásra. November 4-i segélykiáltásával valószínűleg összeomlott benne egy világ, mindenestre az orosz elvtársakba vetett hite, s győzött benne a magyar hazafi. Ha nem bukik el a szabadságharc, nagyon hamar kiderült volna nézeteinek és magatartásának elmaradottsága, s szinte napok alatt eltűnt volna kormányával együtt, mint egy teljességgel tarthatatlan világnézeti csődtömeg. Halála sokakat megrendített, ám ez is csak egy óriási ideológiai tévedés következménye volt. Nagy Imre csacska naivitással a balkáni vörös útonálló követségén kért bebocsátást, holott éppen ezt nem lett volna szabad tennie. Túl azon, hogy bolsevizált déli szomszédunknak létérdeke volt a magyar forradalom vérbefojtása, a

kezdetleges titói diplomácia soha nem tudta volna elérni Nagy Imre és kísérete sértetlenségét és szabad elvonulását, szemben akármelyik nyugati országgal, amennyiben a magyar miniszterelnök annak követésén keres menedéket magának és társainak. Mellesleg szólva, Maléter Pál, az 56-os forradalom második kommunista félhőse is ugyanilyen értetlenül halt meg: túlságosan megbízott elvtársaiban (különös módon Bercsényi soha nem ment el Savoyai Jenő főhadiszállására, mint ahogyan Görgey sem fogadta el Windischgrätz meghívását - mert ugyebár háborúzni tudni illik).

2. Polgári restauráció

A szerencsétlen, meggyötört magyar nép követelései alkották a "második" forradalmat: nemzeti függetlenség, semlegesség, polgári szabadságjogok, szociális juttatások, egyházi oktatás. Míg az "első" egy eleve halva született, értelmetlen elgondolás volt, addig ez a "második" egy természetes visszarendeződés keretében a magyar jogfolytonosság helyreállítását jelentette, legalábbis a törekvések szintjén. Minden kétséget kizáróan ez volt 1956 valóságos és többségi forradalma, ennek célkitűzése miatt ragadtak fegyvert az emberek, s a bukás után ezért hagyta el az országot több, mint 200.000 személy. A bolsevik bosszú ellenforradalomról beszélt, amit hazafias szemszögből pimasz sértésnek ítélnék, hiszen az orosz gyarmati betolakodás és a segítségével megszervezett moszkvai államcsíny nem nevezhető forradalomnak. Ha azonban az 1918/19-es liberális anarchiát és vörös rémuralmat követő győztes Horthy-ellenforradalom nemzeti újjáépítése a kiindulópontunk, büszkén nevezhetjük 1956-ot ellenforradalminak, amely hősiességével - mint a szocialista téveszme elleni küzdelem nemes példája - mindenképpen örök dicsősége marad történelmünknek. S most is egy kiváló hazafi, egy sokat megért, megfontolt idős ember volt, illetve lett volna az események főszereplője. A megújulás vezéralakja: az élete alkonya felé járó, de bebörtönöztetése ellenére még mindig friss és dinamikus Mindszenty hercegprímás. Mint közjogi méltóság, történelemadta joga volt szükség esetén

az állam és a kormány fejét helyettesíteni. De különben is a magyar katolikus egyházfő ország-világ előtt bebizonyította politikusi rátermettségét a második világháború utáni néhány esztendőben, míg fogásra nem vette az ellenség: a modernkori magyar történelemben neki sikerült elsőnek milliókat megmozgatnia - különösképpen a Mária-évben -, hogy megvédje országa számára a vallást a marxista tatárdúlással szemben. 1956 után, győzelem és béke esetén ő a társadalmi visszarendeződés értelmi szerzője, talán még lebonyolítója is (mindenesetre a kezdetekben), függetlenül attól, hogy milyen összetételű polgári kormány alakul. Azonban mint tudjuk, csupán egy rádiószózatig jutott el.

Mégis ki kell térnünk az újjáépítésre, még ha elméletében is, mert számos tanulsággal szolgálhat a ma emberének. Miután a helyzet kísértetiesen hasonlít az 1990-es rendszerváltására, már ami a teendőket illeti, többször is egy rövid megjegyzés: a megmaradt kommunisták számára tehát ma Magyarországon burzsoá ellenforradalom van folyamatban, amely rohamléptekkel számolja föl a munkás-paraszt szövetség szocialista államát a kárpótlásokkal, a privatizációval és a demokratikus társadalmi intézmények kiépítésével, s nem utolsó sorban az egyházi javak legalább részleges visszaszolgáltatásával. 1956-ban - leszámítva a külpolitikai természetű követeléseket - a közvélemény nem a gazdasági átszervezésre helyezte a hangsúlyt, hanem a politikaira, mindenekelőtt a polgári viszonyok restaurálására, valamint az egyházi oktatás, egyáltalán az egyházak széleskörű társadalmi szerepének újbóli megteremtésére. A mindössze nyolc-tíz éve bolsevizált lakosság számára a természetes állapotokat a német megszállás előtti békevilág, közelebről az 1938-as jogrend jelentette minden tekintetben. S ennek újraalkotásához állt a nemzet - megfogyva bár, de törve nem - szinte ugrásra készen a vártán, hiszen éltek még a régi vágású, nemzeti érzelmű politikusok, a papok és a szerzetesek ezrei, a kismizett, de hozzáértő vállalkozók, kereskedők, kis- és nagygazdák, a becsületben, hazaszeretben és vallásos érzületben nevelkedett emberek milliói. Nyilvánvaló, hogy szó sem lehetett volna

a háború előtti társadalmi és gazdasági viszonyok automatikus visszaállításáról, mert a megpróbáltatások - az iszonyú rombolások és szenvedések - közelebb hozták egymáshoz a megalázott osztályokat és rétegeket. Végleg kimaradt volna a magyar történelemből az úri világ, s vele együtt a kiszolgáltatottság számos kirívó jelensége; amit a Horthy-rendszer nem tudott megoldani közmegegyezéssel, vagy a háború miatt, az itt most a győztes 56 után rendeztetett volna. Végeredményben pedig - ha nem is lennének olyan fejlettek még ma sem, mint Ausztria, vagy Finnország - egy biztos: nem létezne hússzoros életszínvonal-különbség Európa és hazánk között.

De 1956 elbukott, s hosszú időre elvesztettük a fölzárkózás lehetőségét, hogy azután 1990-től mindent előlről kezdjünk. A kényszerű várakozás egyharmad évszázada ugyanakkor nem csak nemzeti kibontakozásunkat fagyasztotta be, elszenvedtük egyben az évezred vereségét is. Tudniillik a szabadságharcot követő kommunista bosszúhadjárattal az idegenek újból ránkerőszakolták ostoba bolsevista önkényuralmi rendszerüket. S hiába voltak kénytelenek a Berlini Fal leomlása után lelépni a Történelem színpadáról, igazából győztesekként távoztak: népünk vallásossága, Isten iránti hűsége a töredéke a múltbelinek, a nemzeti öntudat már csak egy maroknyi magyar sajátja, az általános züllés következtében közismerten vadkeleti erkölcsök dívnek országunkban (amiért is a "balkáni" jelző már udvariaskodó túlzás lett), s a siralmas lelkületű emberek között dühöng a szeretetlenség. Nagyon fájó emellett a nép teljes közéleti érdektelensége, ami már-már kollektív öngyilkosság határát súrolja, hiszen egy öntudatos közvélemény például gond nélkül megakadályozhatta volna a rendszerváltás idején, hogy a kommunisták látványosan kirabolják a vállalatokat, vagy rászoríthatta volna a tétovázó új kormányt, hogy ne vállalja magára a bukott bolsevizmus sok milliárd dolláros nyugati adósságát, amelyet valójában orosz gyarmati uraink csináltak nekünk Moszkvában. A mai magyarság csupán halovány ámyéka az 56-osnak, vezetőiket is beleértve. Az elmúlt évtizedekben nemzetünk legjobbjai külföldre kényszerültek: nem abban az értelemben, hogy okvetlenül ők voltak a leg-

kiválóbbak, hanem úgy, hogy a Szabad Világban kibontakoztathatták képességeiket, míg az itthon maradottak - közülük talán a legjobbak - elsüllyedtek a párt-állami zsarnokság tehetségipró mocsarában. A rendszerváltáskor is soraikból választhattunk új kormányzatot, s jöttek a múzeumőrök, a zugírók a jelentéktelen kishivatalnokok siserehadával, köztük számos kommunista ügynökkel és jellemtelen köpönyegforgatóval. Gyáva kompromisszumaik és elképesztő diletantizmusuk mellett elkövettek egy végzetes hibát is: ízléstelen sértetésekkel elidegenítették maguktól a nemzeti emigrációt, kizárva azt a lehetőséget, hogy annak nagy tapasztalatokkal rendelkező, tettekész része hazatelepüljön és segítsen az ország talpraállításában, rettegtek - tulajdonképpen nem is alaptalanul -, hogy a tehetségesebb nyugati magyar diplomaták, politikusok, gazdasági szakértők, újságírók és mások kiszorítják őket a nemrég megszerzett hatalomból; pedig nagyszerű adu lett volna az emigráció az egész magyarság számára. 1956-ban Mindszenty bíboros vezetésével a nemzeti visszarendeződés viszonylag hamar megtörtént volna. Ma ugyanez képtelenségnek tűnik egyszerű politikai és gazdasági átszervezések révén, mert látjuk, s tapasztaljuk mindennap, hogy nem megy. Rendkívüli eszközök bevetésével, rendkívüli emberek vezetésével, rendkívüli változtatásokra van szükségünk, hogy megújulhasson a magyar társadalom.

3. Egy új világ felé

Jellemző a Nyugatra, s benne az igazán csekélyke tárgyilagosságot ismerő mai Magyarországra, hogy 1956-ból éppen azt igyekszik agyonhallgatni még a legnevezetesebb évfordulókon is, ami abból a legizgalmasabb, mert korát messze meghaladóan jövőbemutató volt. Ez a "harmadik" vagy más néven a munkástanácsok forradalma, amely azonban a maga idejében éppenúgy nem illett bele a magyarság többségi törekvéseibe, mint ahogyan más okokból kifolyólag a reformkommunistáké sem. Pedig a nagy-budapesti és a különböző vidéki munkástanácsok kiállták a történelmi próbát: mindvégig hatékony és merész hatalmi központokként, a helyi - városi és megyei -

tanácsok közigazgatási funkcióit is ellátva működtek a leggyakrabban, tehát jóval messzebb mentek az egyszerű munkásérdekek képviselőiténél; a legtovább is ők álltak ellen a túlerőnek, a kommunista pribékeknek úgy kellett szétverni őket, hogy végre meghódoljanak az ismét hatalomra kerülő vörös zsarnokság előtt. A munkástanácsok mellett jóval több nemzeti bizottság is működött még, de ezek alapvetően a "második" forradalom intézményei voltak, s a korábbi, XX. századi zűrzavaros idők hasonló nevű intézményeinek másaként alakultak meg, hogy áthidalják az átmeneti közhatalmi nehézségeket, úgyhogy a két egymáshoz közel álló forradalmi szervezetet nem szabad egy kalap alá vennünk. Ha 56 győz, a munkástanácsok törvényszerűen elsorvadnak, hiszen az újjászerveződő polgári világ nemigen tudta volna hová illeszteni ezeket a különös társadalmi képződményeket. Történelmi jelentőségük azonban így is nagy. Nemcsak azért, mert a magyar munkásosztály - egy kicsit talán romantikusan, komolyan véve a bolsevista ideológiát - megteremtette saját hatalmát, mindennemű felülről jövő pártbábáskodás nélkül. Hanem azért is, mert egy igen rövid időre kiderült, hogy a nép egyszerűen létre tud hozni, illetve fenn képes tartani egy olyan társadalmi rendszert, amely gyökeresen különbözik minden eddig ismert feudális, kapitalista és szocialista rendszertől. Már közvetlenül 56 bukása után néhány nyugati megfigyelő, többek között egy híres német filozófus is rájött erre, megjegyezvén, hogy hasonló tendenciák nyilvánultak meg az 1905-ös orosz tanácsai, azaz szovjet forradalom idején is, amitől köztudottan Lenint a frász törte ki félelmében. S ettől riadtak meg a magyar forradalom alatt a Hruscsov vezette béketábor vezetői is: ha a nép maga szervezi meg a társadalmat, vélték, akkor minek oda egy pártapparátus, amely csakis egy elenséges, idegen test lehet az alulról építkező új viszonyok számára (vélelmezhetően hasonló félelmei lehettek egy polgári politikusnak, mert a többpártrendszer, a maga bonyolultságával, még inkább útjában állt ennek a társadalmi önszerveződésnek) - tehát a magyar forradalomnak pusztulnia kellett.

Amit azonban Hanna Arendt és a munkástanácsokról, hozzá hasonlóan, elismerőleg nyilatkozók nem tudhattak, mert teljesen járatlanok voltak nemzetük történelmében, az a magyar újítás döbbenetes hasonlósága egy másik magyar politikai mechanizmushoz, amely hivatalosan ugyan megszűnt 1848 tavaszán, ám az évszázados hagyományok miatt a kiegyezés évtizedeiben is továbbélt. Röviden és tömören ezt vármegyei alkotmányosságnak nevezhetjük, amelynek lényege az, hogy az ország különböző, jelentős helyi önállósággal rendelkező közigazgatási egységei - a mi esetünkben a vármegyék - jelentik a politikai élet valóságos színterét. (A reformkorban ez, a két országgyűlést alapul véve, közel hetven vármegyéből tevődött össze.) Minden törvényjavaslat a megyegyűléseken születik meg, vagy legalábbis a helyi képviselők ott vitatkoznak fölötte, akik aztán a kész határozatot elküldik az országgyűlésnek. Ez utóbbi azonban, mint legfelsőbb döntési szint, a megyegyűlések küldötteiből áll (vármegyénként kettőtől), akiket eskü kötelez a helyi határozatok kellő képviselésére, s akik természetesen bármikor visszahívhatók, amennyiben nem teljesítik megfelelően vármegyei küldetésüket. Ily módon az országgyűlési vita lényegében nem más, mint az egyes vármegyék közötti egyezkedés, illetve az általuk képviselt álláspontok egyeztetése, amelynek végeredménye lesz maga a törvény. Hazánkban az 1840-es években ez a rendszer a hagyományos nemesi előjogok alapján működött, rányomva bélyegét a reform országgyűlések munkájára is. A hátrányt nemcsak a polgárosodó rétegek feudális kizárása okozta, hanem - magyar különlegességként - a primitív parasztnemesek zavaró jelenléte is (azok állandó vármegyei randalírozása révén). A kézenfekvő megoldás a nyugati demokráciában már meghonosodott eljárás magyarországi bevezetése lett volna, nevezetesen a tulajdonhoz kötött közéleti részvételi jog törvénybeiktatása. Ezzel egy csapásra kiszorultak volna az egyre terhesebb hétszilvafások a politikából, viszont komoly szerephez jutottak volna a vagyonos polgári és paraszti rétegek. Csakhogy időközben más is történt, ami sajnálatos módon egészen más irányba terelte a magyar társadalom politikai fejlődését már közvetlenül 1848 márciusa után: az országgyűlésben, ugyancsak nyugati mintára, létre-

jött a konzervatívok, a centristák és a liberálisok alkotta többpártrendszer (igaz egyelőre csak csírájában), amiből aztán nagyon hamar a vármegyei alkotmányosság még évtizedekig tartotta magát, a pártkeretekben való politizálás a század végére visszavonhatatlanul följülré kerekedett. Kár, hogy mindezidáig még senki sem tárgyalta akár vázlatosan is ezt az átalakulási folyamatot, ahol a magyarság - a Nyugatot bután majmolva - letért sokévszázados külön politikai útjáról. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemesi előjogok helyébe lépő vagyoni kikötéseket előbb-utóbb szép lassan fölváltotta volna - esetleg több fokozat után - az általános választójog, ahogyan az másutt is történt, tehát az eredeti vármegyei alkotmányosság rendszere mindenkor működőképes maradt volna belső átalakulásai ellenére, azaz semmi nem igazolta fölszámolását. De képzeljük el ennek a nyugati mintára korszerűsödő magyar vármegyei parlamentarizmusnak a világtörténelmi hatását! Mindenütt Európában és Észak-Amerikában magyar módon szervezték volna meg a társadalmi berendezkedést, vagyis a tömegektől elszakadt pártkeretek helyett a területi öngazgatás elve alapján, egyre demokratikusabban, egyre szélesebb néprétegekre támaszkodva, úgy működtetve a parlamentarizmust, ahogy az 1848 előtt nálunk történt kezdetlegesebben. Nem olcsó föltételezés azt a következtetést levonni, hogy egy ilyen nyugati fejlődés egészen más irányt adott volna az emberiség történelmének, elejét véve minden bizonytalanságnak az imperialista gyarmatosításoknak, de a fasizmus és a bolsevizmus megszületésének is. Nyugati magyar fordulat helyett azonban magyarországi nyugati fordulat történt, a következmények ismereteseik.

1956 "harmadik" forradalma - ha ösztönösen és csupán egyetlen pillanatra is - mindenképpen visszatérést jelentett történelmi hagyományainkhoz. Az egybeesés, pontosabban az 1848-ban abbamaradt fejlődés folytatása és betetőzése olyannyira váratlanul történt, hogy azt senki sem vette észre, legkevesébé lehetett tisztában a dolgok mibenlétével az események által előtérbe helyezett munkásvezető, az alig huszonéves, tanulatlan Rácz Sándor, aki talán maga sem hitte

volna el az 56-os magyar munkástanácsok ilyen hihetetlenül nagy távlatokat nyitó jelentőségét.

A bolsevizmusról ne beszéljünk többé, maradjon csak rossz emlék! Elszámolnivalónk egyedül a demokráciával van ezentúl. Az 1990-ben lóhalálában megrendezett választásokon átmeneti erők kerültek hatalomra a volt párt-állami vezetőkkel kötött megállapodás értelmében. Az így korábban tartott rendszerváltással elkerülhetővé vált a bukott szocializmus gyors felszámolása, valamint egy időre kivédhető lett a kommunisták utólagos ellenőrzése alól kibújó politikai irányzatok megjelenése, s nem utolsósorban a letaglózott magyar nemzet föléledése és öntudatra ébredése. Ellentmondásokkal véstesen megterhelve és tapasztalatlanul tehát, de megindult a magyar társadalom demokratizálódása. Ennek eredendő hátulütője azonban - a többpártrendszer azon kiküszöbölhetetlen visszássága, amelyet a filozófiában a múlt század óta hatalmi elidegenedésnek nevezünk - kezdettől fogva súlyosan nehezedik a demokratikus átalakulásra. Az állampolgárok igazából csak a választások során nyilváníthatnak véleményt: ilyenkor szankcionálják például a hatalomgyakorlásban leszerepelt pártokat és segítik kormányra a legtöbbit ígérő politikai ellenfeleket. De ezzel be is fejeződik nagyjából az érintkezés vezetők és vezetettek között, a hatalom elidegenedik a társadalomtól. Jóllehet a demokrácia intézményrendszere sokat fejlődött ezt ellensúlyozandó, különösen a második világháború óta, mégis a mindenkori kormányok - kényelmes parlamenti többségük ányékában - majdnem azt csinálnak, amit akarnak. Magyarországon, mindez már önmagában véve óriási csalódást okozott (ideértve a demokráciában természetes - de minálunk túl nagy luxusnak számító, mert időtrabló - politikai csatározásokat és taktikázásokat). Figyelembe véve az összes többi káros jelenséget, negatív hatást is, mint például a kártérítési bohóckodás, a félkommunista állapotok, az országot kizsigerelő elviselhetetlen árak, kamatok és adók, rá kell döbbernünk, hogy egy közeli katasztrófa küszöbén állunk. Mindenekelőtt politikai ellehetetlenülés fenyegeti nemzetünket: a jelenlegi kormányzópárt már most - megbízatásának félidejében -

halálra van ítélve, a helyébe számításba jöhető liberálisok maguktól omlottak össze, maradtak tehát az átmázolt bolsevisták, akikből meg senki sem kér. Azután itt van a teljes gazdasági csőd rémképe: minden reménykeltő híresztelés ellenére, gazdasági helyzetünk egyre rosszabbodik, eddig még semmilyen átalakítási kísérlet nem járt sikerrel, s ha ez a kudarc sorozat így folytatódik, az országnak rövidesen nem lesz meg a mindennapi betevő falatja sem. Ráadásként mindehhez, külpolitikailag úgyszintén vészjóslóan alakulnak a dolgok, s elsősorban körülöttünk, a trianoni bonyodalmakból kifolyólag, szinte már csodával határos, hogy egyáltalán béke van még nálunk, 1992 őszén.

Az embernek óhatatlanul végzetszerű előérzete van: a kommunizmus csupán azért bukott meg, hogy a rövid átmeneti demokratikus próbálkozás még nagyobbat bukjon, maga alá temetve mindent, azt is, amit a kommunizmus nem tudott lerombolni, meg azt is, amit maga hagyományozott (esetleg) elfogadható vívmányként a rendszerváltás utáni világra. Ilyen mélyre mi is süllyedtünk már, meg más nép is. A válság időnként váratlanul csapott át összeomlásba, fölkészületlenül érve az adott társadalmat, időnként pedig egy-egy forradalmi változást hosszú, tudatos fölkészülés, mindenre kiterjedő reformfolyamat előzött meg. Mostani helyzetünk e két eset közül sem egyikhez, sem másikhoz nem hasonlít igazán. Össze fogunk rogni, mint egy kártyavár, de nincs se forradalmi agitáció, se egy valóságos jövőbemutató reformpolitika, s mégis van valami, amibe belekapaszkodhatunk - noha kényszerülte körülmények közt - s ami miatt összeomlásunk láttán mégsem leszünk kénytelenek tanácstalanul és tehetetlenül a pusztulásba belerohanni. Természetesen a vármegyei alkotmányosság a mentőövünk, amely hasonlóan az 56-os munkástanácsokhoz, nem csak arra képes, hogy erőteljes helyi - ma úgy mondjuk - önkormányzati hatalmat teremtsen meg, hanem ezenfelül automatikusan országos méretekben is tud építkezni, ellátva az országgyűlés feladatkörét (úgy, mint ahogyan az 1848 előtt történt.)

Belesodródhatunk önhibánkon kívül egy háborúba, ami esetleg lerombolja a központi kormányzatot, s vele jelenlegi parlamentarizmusunkat. Itt állhatunk megfűrödve a demokratikus átalakulásunkkal, mert minden párt lejáratta magát, új erők nincsenek a láthatáron, a nép pedig bojkottálja a választásokat. Kitorhethet egész egyszerűen egy felkelés (erre volna bőven ok), amelyen a tétovázó hatalom nem tud úrrá lenni. Kiút a leküzdhetetlennek tűnő nehézségekből azonnal van, nevezetesen a vármegyei alkotmányosság gyors megszervezése, áthidaló megoldásként. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a fentiekben említett tragikus politikai mozgalom, vagy csak eszmeáramlat, amely kellőképpen antikommunista, azaz nem akarja sem az egypártrendszer, sem a tervgazdálkodás visszaállítását, de nem óhajtja elemi magyarságunkat odadobni a nyugati liberalizmus - anyagi és szellemi viszonyainkat lealacsonyító - gyarmatosító törekvéseinek. A polgári elégedetlenségi mozgalom megteremtésének legkézenfekvőbb módja ezúttal is a vármegyei alkotmányosság útnak indítása, amellyel a társadalmi önszerveződés nem felváltja ebben az esetben, hanem leváltja a mostani országgyűlést. Pontosabban szólva, a polgári demokrácia hagyományos játékszabályai szerint megválasztott parlament helyébe egy felsőbbrendű elv alapján szerveződő új lép. Technikailag csupán arra kell ügyelni, hogy a közlekedés, a távközlés és az adatfeldolgozás mai fejlettsége miatt fölösleges a jelenlegi megyei fölosztást követve a helyi közgyűléseket - vagy ha úgy tetszik kis parlamenteket - létrehozni: ajánlatosabb vagy az ország hat gazdasági körzetét alapul venni vagy a nyolc részre osztott köztársasági megbízotti rendszert. A lényeg azonban mindegyik esetben az, hogy a falvak és a városok küldöttei helyi közgyűlésekbe tömörüljenek, hogy ez utóbbiaknak mindenütt legyen vezérkara, főleg pedig alispánja, aki, mint a helyi ügyek irányítója, a főispán - mai nevén köztársasági megbízott - közvetítésével állandó kapcsolatban áll a kormánnyal.

Akár egy kényszerhelyzet, akár egy előre megfontolt politikai szándék a vármegyei alkotmányosság kiindulópontja, lehetetlenség nem észrevenni egy visszafordíthatatlan folyamat kezdetét, amely

együttal egy - remélhetőleg vérnélküli - forradalmi átalakulás első állomása is. Azáltal ugyanis, hogy értelmüket veszítik a politikai pártok, mert a különböző érdekek és irányzatok alapvetően helyi szinten kénytelenek kifejezésre jutni, illetve itt tudnak csak egymással megmérkőzni (s ehhez egy országos hálózat vagy csúciszerv nemigen adhat segítséget), fölszámolható a társadalmi méretű hatalmi elidegenedés, s vele politikai értelemben mindennemű monopolhelyzet. A lakosság az ország valamennyi területén - közigazgatási egységében - csak egy közönséges szakértői kormánnyal áll szemben, amelynek vezetője egyben államfő is. Magától értetődő, hogy a röviden fölvázolt változások a társadalmi viszonyok egészére döntő befolyást gyakorolnak, a gazdasági mechanizmustól és a tulajdon kérdésétől kezdve, a művelődésen át, az egyházak szervezeti fölépítéséig. Mindezek elemzése azonban már nem tartoznak e rövid tanulmány kereteibe. Amit mégis végkövetkeztetésként el kell mondanunk e helyütt az az, hogy egyedül a vármegyei alkotmányosság rendszere képes tiszteletben tartani nemzeti értékeinket, szemben a kapitalizmus és a szocializmus már megismert magyarságrombolásaival, nemzeti öntudatunk és már-már nemzeti létünk fönmaradását kizárólag ez az új megoldás biztosíthatja, ahol is a nép - a maga természetes ösztönével és közvetlen érdekelttségével - álljt tud parancsolni a legkülönfélébb kozmopolita vagy internacionalista nemzetbomlasztásnak. S ha pedig mégis megindulnának a lejtőn lefelé egy komoly külső vagy belső válság miatt, az a kínos kényszerintézkedések egész sorozatát vonja azonnal maga után; ebben a helyzetben egyáltalán nem mindegy a nemzeti önbecsülés szempontjából, hogy a korlátozások ellenére meg tudja-e őrizni szabadságát a nép akár egy hirtelen kiemelkedő zsarnok, akár egy erőszakoskodó demokratikus kormány ellenében. Az egyetlen védőpajzs a vármegyei alkotmányosság.

4. 1956 két tanulsága

Azért, mert egy történelmi esemény igen rövid idő alatt zajlik le, az még nem lehet akadálya annak, hogy észrevegyünk bizonyos rejtett vonásokat, amelyek a nyílt üzenet és szándék mellett úgyszintén okulásul szolgálhatnak számunkra. Az első ilyen rejtett vonás és egyben megszívlelendő tanulság az 56-os forradalom és szabadságharc spontán kirobbanásából és mindvégig ösztönös jellegéből adódik. 56-nak nem volt élcsapata és vezére vagy legalábbis egy kettő közül, amelyik ha nehezen és kezdetlegesen is, de céltudatosan valahogy irányt szabott volna a fejleményeknek. Mint tudjuk, ez nem a magyar nép hibája volt, mert a bolsevizmus dühöngése a szó szoros értelmében lefejezte társadalmunkat a negyvenes-ötvenes évek fordulóján: így a csonka nemzettest csak egy idő eltelte után tudott volna ismét egészként helytállni. Ezzel a fejetlenséggel magyarázható a harcban álló magyar nép azon felelőtlen és végzetes könnyelműsége is, amellyel nem ment végig a megkezdett úton. Ha ugyanis kitör egy fegyveres felkelés, hogy megdöntsék a gyűlölt idegenek uralmát, ott nem csupán szobrokat kell döntögetni, zászlókat széttépni, meg könyveket elégetni. Az egymással azonnal szövetkező diák-, munkás- és katonafelkelőknek már az első negyvennyolc óra leforgása alatt működésképtelenné kellett volna tenniük minden hatalmi központot - a minisztériumokat, párházakat, közigazgatási központokat, a postát, a telefont, a rádiót és a laktanyákat -, harcképtelenné téve vagy elkergetve a világtörténelem legszennyesebb rendszerének kommunista személyi állományát. A nép még ennek elmulasztásával is tömegesen jutott fegyverhez, a kommunisták pedig hanyatt-homlok menekültek. Mi lett volna, ha a felkelők valódi forradalmárokként viselkednek? A magyar nem vérengző, bosszúálló fajta, s igazából nem is volt szükség különösebb vérontásra. De óriási stratégiai hiba volt meghagyni - főként a fővárosban - az ellenség összes hadállását, összes gazdasági, politikai és egyéb erősségét, ahol sokan csak arra vártak megbújva és rettegve, hogy végre forduljon a kocka. November 4-e után ezért is tudott egy szempillantás alatt újjászerveződni a bolsevik

elnyomógépezet. A helyes hadi föllépés nemcsak az erőviszonyok tisztázása végett lett volna életbevágóan fontos, hanem időnyerés céljából is. Hiába volt a legyőzhetetlen orosz túlerő, a kezdeti amerikai érdekltség, s a szuezi válság, ha a magyarok még egy keveset tartani tudják magukat - például azáltal, hogy az ártalmatlanná tett főváros helyett vidéken szerveznek széles körű gerillaháborút - a világ a javunkra mozdult volna meg előbb-utóbb (persze nem két hét alatt). Mert soha nincs abszolút végzet, csak tudatlan és tehetetlen emberek vannak, mint a mieink is, akik hazafias hevületükkel együtt csak műkedvelő hadművelők voltak. A világ minden részében már lelkesen szervezték a szabadcsapatokat, még a távoli Dél-Amerikában is, Magyarországot megsegítendő, a korábbi hidegháborús feszültségek egy fényes antikommunista győzelem reménységévé lényegültek át. S ahogyan néhány évvel később a berlini és a kubai válság idején az orosz bumburnyák zsamok meghátrálására kényszerült (bárhogyan is csapkodta cipőjével az ENSZ asztalát), 56-ban sem lett volna ez másként, ha a kedvező nemzetközi hangulat mellett a magyar nép szabadságharcát valaki vezeti is egy szakképzett katonatiszt vagy egy leleményes kossuthi tehetség személyében. Így azonban csak két heti hősi ellenállásra futotta erőnkéből, másra nem, vezetetlenségünk, szervezetlenségünk, ösztönös védekezésünk a veszttünket okozta.

1956 másik lényeges tanulsága tökéletesen ellentmond az elsőnek. Tudniillik bolsevistaellenes háborunk vereséggel záruló kimenetele nemzeti szempontból üdvös és szerencsés volt olyannyira, hogy ha a Kádár-korszak alatt nem szenvedttünk volna el egy még nagyobb vereséget (ami miatt most majd szinte újra kell civilizálni és evangelizálni népünket), akkor még talán örülnünk is kéne. Ha kellő vezetés mellett kitartanak a felkelők, ügyesen harcolva, s jól taktikázva szerte az országban, a pillanatnyilag érdektelen nagyhatalmak mégis profitáltak volna a nem várt magyar fordulatból, hogy valamelyest átrendezzék saját javukra az erőviszonyokat Közép- és Kelet-Európában. Főleg, ha látják az egész világ egyöntetű erkölcsi támogatását. Voltak természetesen érvek a jaltai status quo fönttartása mellett, de egy ilyen lehe-

tőség elszalasztása - mint az 56-os megrázkódtatás - balgaság lett volna. Tegyük föl, hogy van tehát nyugati segítség, immáron valódi fölszabadulás, békekötés és európai mintájú magyar újrakezdés. Igen ám, de egy olyan barbár nagyhatalom, mint a bolsevik orosz akkoriban, legfeljebb egy vereséget tűrt volna el, többet semmiképpen. Ha kényszerűen is, de beleegyezik hazánk leválasztásába (tartózkodva ugyanakkor minden más természetű katonai akciótól a bennünket körülvevő orosz gyarmatokon), valamiképpen mégis igyekezett volna kiküszöbölni a tekintélyén esett csorbát. A legtökéletesebb, mert leg-sötétebb sátáni bosszú Magyarország teljes, vagy majdnem teljes összeroppanását okozta volna a szocializmus egyidejű megerősödésével és a béketábor még tökéletesebb egybeforrasztásával. Némi ideológiai engedmény kíséretében, s cserében a marxista-leninista rendszer iránti hűségért az oroszok elnézték volna, hogy a Kis-Antant országok hozzáállásnak a függőben maradt trianoni kérdés végső rendezéséhez, a náluk élő mintegy három milliós magyar kisebbség megsemmisítéséhez és elűldözéséhez. Egy ilyen méretű katasztrófa elhárítására, illetve vele kapcsolatosan véreink tömeges befogadására nyilván nem lettünk volna képesek. S tekintve, hogy a Nyugat amúgy is csak ímmel-ámmal segített volna rajtunk 56-ban, mert elvégre akkor még mi voltunk a zsidóüldöző, Horthy-fasiszta, utolsó náci csatlós a szemében, s csupán eszközként kellettünk volna nagyhatalmi egyensúly módosításához, nemzeti tragédiánkkal mindenképpen magunkra maradtunk volna. Továbbá, az oroszok fölbujtására végrehajtott etnikai tisztogatással a nagyhatalmak által kétszer is kimondott igazságtalan trianoni ítélet végre megfelelt volna a valóságnak, ha utólagosan is. Fájdalmas és kínos választás a két rossz közül tehát, de végkövetkeztetésként azt kell mondanunk, hogy 56 bukása volt a kisebbik és ezért elviselhetőbb csapás, mert körülbelül harmincöt évre befagyasztotta a trianoni kérdést. Ez is világosan mutatja, hogy a XX. századi történelmünkben minden belső és külső problémánk sorrendben csak a második lehet Trianon után.

Önszervező társadalom?

(Igazgatás és területi érdek)

1. Bevezető

Mind több vita indul az utóbbi időben arról, van-e nálunk civil társadalom, s ha van, milyen is az?

A társadalomkutató mindig gyanakvó lesz, ha új fogalmak lépik el a közbeszédet, vagy a politikai szakzsargont. A civil társadalom fogalma persze korántsem új, csupán a gyanakvás lehet új vele szemben: miért kell most ezt minékünk ugyanúgy importálni, mint annyi már, divatos nyugati tárgyat és szellemi tennéket?

Arról, hogy minálunk van-e egyáltalán civil társadalom, nem érdemes elmélkedni. Többek szerint nincs, mások szerint megkésett ugyan, de él és főleg túlélte a történelem viharait. Nem is azt érdemes kérdezni: van-e nálunk ilyesmi, hanem hogy mivégre van, s jó ez nekünk vagy sem?

Nem hiszem, hogy a magyar civil társadalom, vagyis a polgárisult, felvilágosult és önérdekét megfogalmazni képes népesség a társadalomkutatók igazolására vágyna. Sokkal inkább hiszem viszont azt, hogy aligha lehet ma már olyan politikai döntéseket hozni, amelyekhez a civil társadalom ne adta volna támogatását, ne emelné föl szavát akkor, ha sértik érdekeit, vagy ne fordulna a világ nyilvánosságához a maga érdekei védelmében. "Civilnek" ezért érdekesebb lenne azt nevezni, amely nem hagyja magát a politikai erők által intézményesíteni, hanem - bár fölhasználja a kialakult intézményrendszer eszközeit - mégis inkább arra törekszik, hogy a maga sajátos érdekeit kifejezze. S ebben az értékterben a meglehetősen sok tradicionálisan polgári érték-elem mellett egy poszt-totalitárius társadalom új értékei is szerepet kérnek.

2. Ki kormányoz?

A politikai uralom kisajátítása, és a kisvárosi "participációs legitímáció" erőszakolása (vagyis a városnagyság, a fejkvóta, az iparosodottsági mutatók stb.) valamiféle belterjes kapcsolatrendszert eredményeztek a pártállami hatalmi szférán belül. Olyannyira, hogy a "szerepköri funkcióhalmozás" a kisvárosokra nézve már teljessé vált. Ebben a milliőben azután egyszer a felelősségviszonyok, máskor a függelmi viszonyok, megint máskor a kompromisszumok, a vélt előnyök vagy a képzelt működés-zavarok kötötték meg a döntéshozók kezét. Hol rövid távú ágazati kapcsolatok belső erőegyensúlya vagy ezek megrendülése okozott szerepzavart, hol pedig a települési éretér kialakulása, falainak eltolódása, vagy kidőlése tette lehetetlenné a helyi kezdeményezések megfogalmazódását.

Ez a "fekete ökonómia!" melleleg nemcsak a helyi gazdaság és a helyi társadalom dezintegrálódását, nemcsak a térségi perspektívesztést okozta, hanem például az uralomgyakorlási szokások áttekinthetetlen összebonyolódását, a helyi értékrendszerek leomlását, a bürokratikus tekintélyelvek szétömlését is eredményezte. A politikai "tervező" és döntéshozó szervek végletes szereptévesztését, majd demoralizálódását és megfélemlést is elősegítette a politika formális központosítása. Márpedig az egycentrumú uralmi gyakorlat, amelyben a hatalmi kizárólagosság-igény azzal jár, hogy a politikai centrumba került erőcsoportok a "feladatvégrehajtási" centrumokba számúzik az igazgatási és érdekkifejezési feladatokat, már a pártállam végnapjaiban is drámai válságot okozott. Ennek illetően alakulása társadalmi jelenünk és jövőnk szempontjából szerencsés volt - de sokkal kevésbé biztató, hogy az igazgatási válság csak látszatra kötődött a pártirányítási rendszerhez, sokkal inkább a helyi társadalmi térben kialakult formációkba épült, egyszóval túlélte a rendszerváltást.

Az új rendszer legitim felállását és az önkormányzati választásokat követően a politikai irányítás a kisvárosokban is egyre vészesebben

érezkelte a döntésképtelenség helyzetét. A politikai magatartások "előírással", normatív szabályozásában a viszonylag nagy önállósággal rendelkező hatalmi intézményrendszer képtelenné vált önmaga legitimitását biztosítani, alárendelődött a helyi pártok erőfitogtatásainak és revansainak. Egyszerűen fokozatosan megszűnt az első demokratikusan választott Parlament és kormány hatalmi céljainak reprezentálójává lenni, és még kevésbé maradt alkalmas a helyi csoportérdekek valódi koordinálójává lenni. Minthogy pedig a hatalom számára az intézményes politikai uralom csupán lehetőség és nem adottság, a hatalmi döntésmechanizmus eddig rejtőzködő erői megjelentek a döntések és a döntésbefolyásoló alkuk színterein is. (Talán nem kell bővebben elemezni itt a helyi gazdálkodó intézmények politikai presszióját, a hirtelen meggazdagodott vállalkozók porondra lépésének következményeit, a volt párt-káderek szerepváltozásait.)

3. Kié a hatalom?

Az "anci en régime" idején elsősorban az MSZMP uralkodó szerepe miatt nem lehetett, (illetve nem volt érdemes)-arról beszélni, hogy a "kinek a kezében van a hatalom?". A hatalomgyakorlás napi ügymeneteiben nem a politikus tudás, vagy az uralmi kompetencia dominált, hanem a pozícionáltság, az erőforrások primér elosztásának és újraelosztásának társadalmi ellenőrzés nélküli gyakorlata, valamint a "mozgalmi tradíciók" alapján kiépített ügykezelési titkosság volt az uralmi racionalitás. A pártirányítás, mint vitathatatlan főhatalom, (a maga kizárólagosságát biztosítandó), könyörtelenül érvényesítette a bürokratikus koordináción alapuló elosztási elveket és gyakorlatot. Ez az egycentrumúság megváltozott a pártállam varázstanításával. De a civil beavatkozások kizárásának mechanizmusa, vagy az ezekre ráépült és velük megkérdőjelezhetetlenül összenőtt uralmi presztizs szinte ugyanolyan maradt, ha nem rosszabb lett éppen, tekintettel arra, hogy politikai jártasság nélküli állampolgárok lettek az új politikai rendszer legfőbb ügyintézői.

Érdekes módon az évtizedekkel korábban létrehozott politikai intézményrendszer továbbra is a hegemon szerep által "legitimált" viszonyok között működik még mindig. A döntéshozó szerepköröket decentralizálták ugyan, vagyis a döntés- és alkufolyamatok forma szerint (tehát engedélyezetten) többszereplőssé válhattak - mégis: a pártok által kitűzött célok, a meghirdetett értékek és a deklarált érdekek meglehetősen eltérnek a valóságos társadalmi képviseleti igényektől. Ma egy politikai párt ugyanolyan több félévnyi távolságban van már egy kisvárosi civil világ valóságától, mint a legbürokratikusabb pártállami érában. Egyre lehetetlenebbé válik a részérdekek össztársadalmi érdekként való "egybefoglalása", vagyis a politikai erők hegemonizálása, de éppoly lehetetlen ma már, hogy a nem homogén társadalmi képződmény érvényes, alulról jövő nyomást gyakoroljanak a fülébük nehezedő politikai szférára.

Az uralmi garanciát és a hatalmi integrációt veszélyeztető elbizonytalanodás nem csupán a gazdasági szférában, hanem markánsabb konfliktusok alakjában a társadalmi szférában is fölborulással fenyeget. Sőt: a politikai szféra történései egyre inkább a gazdaságon belüli történésektől válnak függővé. Elkezdődött egy hosszabb távra alkalmasnak látszó, legitimációs játszmaként a hatalomgyakorlók új stratégiakeresése. Megindult a gazdasági és politikai piacnélküliség pótlására kialakított "direktszabályozás" átalakítása sokpólusú szabályozatlansággá. És megkezdődött a "laissez faire" típusú kapitalista mintájú piacszervezés, amely elodázhathja ideig-óráig a hatalom kompetencia-hiányának kérdését.

Az időnyerést szolgáló "érdekkezelés", illetve az érdekkonfliktusok "racionalizálására" kialakított jogi szabályozás megtermette az eljogiasodás veszélyét: egy újfajta "energiakiszerelés" stratégiája alakult ki, amivel önmaguk nyakába zúditották a kormányzati és igazgatási apparátusok az uralmi viszályok sosem várt mennyiségét. A valódi érdekegyeztetés nyilvános és konszenzusos megoldásai azonban már nemcsak az érdekkezelés központi szervezői, hanem a politikai szabá-

lyozási szféra szereplői is tudomásul vették, hogy a társadalmi feszültségek növekedésével a központi politikai szféra megint elveszítette rálátását a látszólag demokratikusan kezelt társadalmi szférára. A mai társadalmi válságok esetében azonban nyugaton és keleten egyaránt olyan módon kell feladni a politikai irányítás jogszerű stratégiáját, hogy ez már nem tehermentesíti, hanem épp ellenkezőleg, drámaian túlterheli a döntésközpontokat, kitermeli az apparátusokon belüli lojalitáshiányt és a szolidaritás újramegfogalmazását a társadalom széles köreiben.

A hatalmi csoportérdekek legfőbb célja az volt a nyolcvanas évek harmadik harmadában, hogy a túlélésre berendezkedve az apparátus a lehető legtöbb "főlöslages" (vagyis nem elég hatékony, régen érvényét veszett) döntési ügykör "leadásával" és a megkérdőjelezhetetlen státusgaranciák ismételt kiküzdésével továbbra is reprezentálni próbálták az uralmieszköztár "változatlan" tulajdonjogát. A monopolisztikus pártpolitika elvileg bizonyos fokú autonómiát is föltételezett, amit azonban a hatalmi centrumok éppen a túlszabályozás és túlbiztosítás kényszeressége miatt elmulasztottak maguknak hosszú távra szavatolni. A rendszerváltozást kísérő látszólagos "nyitás" meglehetősen hosszú ideig csupán "jogpropagandisztikus" megoldás volt. De ma az uralom intézményesültsége egy kisvárosban még mindig nem több, mint fikció. Nincs, vagy aligha van kielégítően működő önkormányzat, nincsenek nyíltan küzdő érdekképviselő csoportok, szünetel a várospolitikai, folyamatos buzavona van a települési önállóságok és a finansziális függések témakörében is.

Viszont az új tervet kereső ágazati érdekek és vállalkozási szabadságigények, a társadalom legkülönbözőbb apró csoportjaiban meglévő érdekkifejezési törekvések egyre kényesebben jelentkeznek. Ezek intézményes és informális megfogalmazásába nem játszik bele különösképpen a kisvárosok saját települési érdeke. Vagyis a centrum-periféria problémák egy-egy adott térségben vagy régióon belül is kiáltoan zavaró jelenléte örökségként maradt meg, a területi hátrányok,

az elmaradottságok egész irdatlan tömege élte túl a rendszerváltozást, ami a lokális térben aligha több, mint rezsimváltás, s ebben még mindig kardinális szerepe maradt az érdekek kezelésében az új önkormányzatoknál gyakorlottabb régi apparátcsiknak. Akármilyen új az állam rendszere, bármennyire is gyorsan követő próbál lenni a jogintézmények rendszere, a lokális politikán és a térségi érdekstruktúrán még mindig képtelenek voltak érdemben változtatni. A “ki kormányoz” kérdése már jobbadán eldőlt, de a “kit kormányoznak” kérdésre még mindig késik a válasz.

4. A térségi alapszövevény

Ez az áttekinthetatlenség még sokkal nyomasztóbb a kisvárosok számára, mint az ágazati, vagy a közigazgatási struktúrákban. Bátran lehet mondani, hogy ha a politikai döntéshozó és végrehajtó intézményrendszer “alapszövevényt” képezett, amely áttekinthetetlen és leágazásaiban is ellenőrizhetetlen volt, akkor a területi érdekviszonylatok kifejezetten az ebből kinövő “érdekdzsungelt” jelentik ma már. A gazdasági és politikai szervezetrendszeri centralizáció a nyolcvanas évek közepén még beláthatóvá, vagy valószínűsíthetővé tette a döntési- és érdekhierarchia hálózatán átmenő uralmi erő mértékét és irányát, de ennek mennyisége ma már a legfinomabb műszerrel sem mérhető. A centralizált politikai rendszerben több a “fantomközpont”, mint a pártirányítási struktúrában volt. Egy-egy ilyen mai fantomközpont a jelenlét látszatával, a szelektív erőmegosztással, a rejtett csatornákon érkező utánpótlásokkal töltekezik fel minduntalan, s szervezeti eszközökkel befolyásolhatatlanabb, mint a párthivatalnokoktól függő tanácsai apparátus volt.

A térségi érdekek és a hatalmi hierarchiában fölfelé vezető kapcsolatok informális hálózata pontosan arra volt alkalmas, hogy sem felülről nézve, sem alulról kémelve nem voltak átláthatók a személyi liezonok. Tény, hogy az alárendelt szféra, s így a kisvárosi érdekek

közvetítői is részben abból "éltek", hogy "áttetszőségük" látszata elfedte valódi tartalmukat, s emellett a felső ellenőrzés is életben tartotta őket, nélkülözhetetlenné tette a lokális hatalmi szerepvállalást (ha mindjárt a területi apparátusok feladatkényszeres és alkalmazkodás-köteles állapota árán is). Ez a kétségtelenül kölcsönösen megerősítő erő a hierarchia szintjei között biztosított az állandó igénybevételt, sőt "leterheltséget", tehát magát az önfenntartó folyamat egészét. Ha volt mit elvonni a gazdasági, vagy a politikai piacról, akkor a központi szféra fokozta "fontosságát" és hatékonyságát: elvonta a lehetséges (pénzügyi, szervezeti, emberi) energiákat. Ha nem volt lehetősége a jövedelemelszívásnak, akkor az érdekérvényesítés területi aktorai mentek visszakunyerálni saját fennmaradásukhoz szükséges energiáikat, életben tartva ezzel a bürokratikus központokat. Mármost ez a sokágú érdekstruktúra alig-alig változott napjainkig. Miért?

A monopolizált hatalom sokáig alkalmas volt arra, hogy önnön működésgaranciáit a preferált területek szelektív támogatásával, illetve a "viszonzásként" elvárt hálával teremtsen meg. A kényszerpályák megjelenése, a romló gazdasági kilátások elérkezése viszont csupán egy ideig tudta biztosítani a politikai mozgástér aránytalanságait: a preferencia-átrendezések és a hangsúlyváltások már nem tudták meghosszabbítani a centralizált mechanizmus egyik fontos működés-garanciáját: a szervezeti bizonytalanságot. Vagyis a politikai "tervszerűség" illúziójának elillanásával az irányított szféra önállósodni kezdett. Csökkent a megfeleléskényszeres görcsösség a parancsvégrehajtásban, ami együtt járt a helyi törekvések túlértékelésével, a képviselhető célok követelésként hangsúlyozásával. A "garantált tervszerűség" biztosított tervszerűtlenséggé változott át. A fegyelmezetlenség és a fejtelenség mechanizmusához hozzácsokolt, "adaptálódott" középszintű irányítás mindenestre annyit okvetlenül nyert ezzel, hogy csökkentette a központi hatalom integrálóképességét. De elveszítette azt az uralmi biztonságát is, amelyet addig a területi érdekek közvetítőivel szemben működtetett.

A plurális pártberendezkedés - kormányzati hagyományaink alapján - a legtöbb efféle válságkorszakban különösen esélytelen volt. Magyarország kulturális körzetei és politikai tradíciói sokkal komplexebb megoldást igényelnek, mint amilyen a mai önkormányzati modell; a konkrét települések alternatív fejlődési útjának megrajzolása fontosabb ma már, mint a politikai ígéretek tömege. A gazdaságon túl be kellene látnunk immár a politikai erőcsoportok kapcsolatrendszerének szerepét. A települések viszonyát is meghatározó integrációhiányt, illetve ennek mögötteseit és érdekháttérét is. Ma a helyi-területi érdekfolyamatoknak ez az integrációhiányos kezelése, továbbá az apparátusok hagyományos tűzoltó-funkciójának elbizonytalanodása azt is jelenti, hogy a területi érdekek viszonylag sokszínű reprezentációját minden eddiginél inkább biztosítani kell. A tervszerű működés illúzióját tápláló apparátusok a válság, vagyis a tervszerűtlenné vált tűzoltás időszakában szélsőségesen túlterheltek lettek, teherviselésük nem ellenőrizhető és nem számonkérhető, senki sem látja át tehát, milyen érdekek nevében és miről döntenek.

Épp ezért gondolom úgy, hogy a kisvárosoknak - és a községeknek is - most kell visszamarkolni járandóságukat. Most kell területi érdekszövetségeket alakítani, paktumokat kötni, gazdasági kooperációt vállalni, horizontális kapcsolatrendet kiépíteni. Az államhatalom korlátozását a kisközségek nem kezdhetik el, a nagyvárosok ugyancsak képtelenek "érdekpolitika" nélkül koalícióra lépni. Épp a kisvárosok szintje az, ahol most már talán áttekinthetőbbek lesznek az érdekkörök, képlékenyebbek és nyitottabbak a kapcsolatok. Most már nem a megye jóindulatából kell megélnie a kisvárosoknak, hanem önerejéből és térségének segítő beavatkozása, felügyelete mellett!

Új, ökonómikusabb várospolitikára van szükség. Településmedzszmentre, a helyi érdekek artikulálására, és a helyi értékek fölmutatására, a települések közti szolidaritás és érdekkölcsönzés lehetőségeinek keresésére. S az egyetemes politika jelenséggént Nyugaton is mindinkább tudomásul vette új társadalmi tény, hogy a politikai dön-

tések egyre többször meg kell ütközzenek a társadalmi kontrollal, sőt: a helyi iniciatívák ereje immár kormányok magabiztosságát fenyegeti, ez álljon példaként a magyar közgondolkodás előtt is. Az önkreatív, magát újra-meg-újra építő társadalom olyan új igazgatási modell kialakítását sürgeti, amelyben nem a hatalom területileg tagolt szervei, hanem a társadalom változó erőcsoportjai rajzolják meg az igazgatás működésvázlatát. Az új hatalomnak immár nem a megyék a legfőbb bázisai, de még nem is a községek. Talán a holnapi közigazgatás már flexibilis, probléma-generálásra és megoldáskeresésre berendezkedett, alkalmi társadalmi kezdeményezéseket összeegyeztető intézmény lesz.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

A Közép-Európa, mint perspektíva c. konferencia megrendezésére 1994. március 5.-6. között, Kiskunfélegyházán került sor.

A konferencia célja: A társadalomtudományok ma rendelkezésre álló szigorú szakmai (diszciplináris) kritériumainak és követelményeinek talaján maradva megvizsgálni és támogatni annak lehetőségét, hogy Közép-Európa, mint önálló kultúrkör határozhassa meg magát, s célja továbbá azon együttműködések végiggondolása, amelyek által a többi kultúrkörhöz kapcsolódhat.

A jelen történelmi pillanatban sorsdöntő az a felismerés, amely szerint, ha Közép-Európa népei együvé tartozásukat - most először, igazán! - együtt keresik, akkor végre egymásra is fognak találni.

A Gazdaság és Társadalom c. folyóirat jelen számában közreadjuk az elhangzott előadások egy részét és a konferencia állásfoglalását.

A többi előadást is folyamatosan közölni fogjuk.

A szerkesztő bizottság

Közép-Európa mint regionális probléma

1. Az európai regionalizáció és a kelet-európai integrálódás történelmi determinációi

Európai helyünknek és lehetséges sorsunknak reális megítélésében segíthet, ha felidézzük a **Kozma Ferenc** [1992] által felvázolt Európa-felfogásokat. Ezek szerint a **köztudatban** egy, illetve két szűkebb Európa-felfogás létezik. E közfelfogások nyilvánvalóan a regionalitást illetően értelmezhetők, még ha nem is minősíthetők tudományosan egzaktaknak. A közfelfogás - mint szervező erő - következményeiben erősítheti a régióképződést, tekintettel arra, hogy azok a gazdasági, politikai, katonai, kulturális erővonalak, amelyek mellett az egyes régiók szerveződnek, illetve elkülönülnek egymástól, nem függetlenek ettől a tudattól és az erre ráépülő tartós cselekvési irányoktól.

A **legszűkebb Európa-felfogás** a nyugat-európai és érdekes módon az Európán kívül élő átlagember tudatában, a másik, ennél **valamivel tágabb** a Nyugat-Európán kívüli, de még az ún. európai külső kultúrkörhöz tartozók közfelfogásában érhető utól.

Ha azt gondolnánk, hogy ez a szűken értelmező Európa-tudat pusztán a II. világháború utáni megosztottság vagy az EK Európa nevét, szellemét magának kisajátító, vagy ilyen látszatot keltő alapállásának a következménye, nyilvánvalóan nagyot tévednénk. Hiszen egy sokkal mélyebben gyökerező, az európai fejlődés sok évszázados, vagy inkább több évezredes előzményeiről van szó. Ez az említett **közfelfogásban Európának** tartott mag is több, egymást át- meg átfedő, egymáson átszüremkedő rétegből áll, amelyek mint történelmi évgyűrűk rakódtak egymásra. Erről sokszor vagyunk hajlandók elfe-

lejtkezni, és inkább csak akkor vesszük észre ezt a történelmi determináltságot, amikor valami baj, feszültség van. "Egyébként normál körülmények között" mint természetes közeget nem is érzékeljük, nem tulajdonítunk jelentőséget neki. Centripetális illetve centrifugális erők kölcsönhatásaként segítheti viszont regionális erők létrejöttét illetve elkülönülését, ha valami miatt - általában egy korábban stabil, vagy annak tűnő hatalmi egyensúlyi helyzet megbomlásakor - ezek a látens, történelmi rétegek felszínre kerülnek.

A ma is létező és ható "évyűrük" közül minden valószínűség szerint a kereszténység által dominánsan meghatározott kultúrkör a legősibb. Ez két régióra, a nyugati katolikus-protestáns és a keleti, pravoszláv világra osztja Európát. Ezekhez társul mindkettővel érintkezve a harmadik, a hajdani Oszmán Birodalom örökségeként ittmaradt iszlám kultúrkör a Balkánon.

A gazdasági fejlődés másképpen rajzolta meg Európa térképét, és később keletkezett "évyűrüket" rakott rá, a kapitalizmus világrendszerre szerveződésének folyamatában. Azonban ez is egy többszáz éves folyamat nyomait viseli magán, ahogyan a kapitalizmus az angol - északnyugat-francia - németalföldi centumból a ma Nyugat-Európájáig, fokozatosan, de mindmáig részlegesen fejlesztve fel a maradékot, Észak- és Dél-Európát. Ami ettől a mára kiterjed centrumtól keletre van, az a gazdasági fejlettség szempontjából periférikus az előbbihez képest (A centrum-periféria viszony elemzésére itt nem térünk ki, más szempontból később még visszatérünk rá.).

A két "évyűrű" határai tehát geográfiailag nem fedik le egymást, hiszen a tágabban értelmezett európai kultúrkör határai túlnyúlnak a gazdasági tekintetben régióként kezelhető centrum határain. A kettő közötti sáv a Kozma által Európa tektonikus törésvonalának nevezett terület. Az itt potenciálisan évszázadok óta meglévő és időnként véres háborúkba torkolló feszültség legmélyebben fekvő meghatározója, hogy ez a zóna a történelmi fejlődés során mind-

máig periférikus maradt, miközben kulturális tekintetben nem érzi magát annak. A feszültség nagy valószínűséggel addig marad fenn, ameddig a gazdasági felzárkózás vagy végleges lemaradás dilemmája nem dől el.

Az "évgyűrűk" harmadik, az előzőknél újkeletűbb csoportja - most már Közép- és Kelet-Európára szűkítve a kört - a politika szférával összefüggésben az államalakulatok létrejötte és ezek történelmi változásai. Ha az előző két régióképző folyamat a tektonikus törésvonal alapjául szolgált, e harmadik szerepe inkább az volt, hogy időnként gerjesztette, időnként stimulálta a felszín alatt állandóan meghúzódó feszültségeket. Ennek a mintegy két és fél évszázada kezdődött történetnek a kiinduló pontja annak a három feudális birodalomnak a szétesése, amelyekbe Európának az ipari forradalom után fokozatosan centrummá váló részén kívül rekedt perifériája tartozott. A birodalmak szétesése ugyanis nem jelentette a politikai-hatalmi érdekszférák, a geopolitikai helyzetből fakadó érdekkülönbségek megszűnését, hanem csupán azt, hogy az etnikailag, kulturálisan és a gazdasági fejlettség tekintetében egyaránt végletesen heterogén szubrégió - amelyet paradox módon nem egy centripetális erő, hanem az egymással súrlódó különféle centripetális erők indukálta vákuum hozott létre és tartott fenn mindmáig - éppen a centripetális erőter hiánya, vagy ányaltabban fogalmazva gyengesége következtében állandóan meghasadozott és meghasadozik. Ennek következménye végső fokon az is, hogy bármiféle integrálódás illetve integrálási kísérlet mindaddig nem volt képes arra, hogy tartósan, hosszabb távon életképes politikai (hatalmi, katonai) tömörülést vagy gazdasági integrációt hozzon létre.

Az időben hozzánk legközelebbi "évgyűrűk" e században keletkeztek, és az első világháború következményeiből eredeznek. Saját sérelmeinktől vezettetve hajlamosak vagyunk arra, hogy e következményekből csupán egyet, Trianont emlegessük. Az előbbieken vákuumtérségként definiált szubrégió egészére azonban egy másik

következmény, a Szovjetunió létrejötte is meghatározó jelentőségre tett szert a későbbiek folyamán.

2. Status quo a II. világháború után

A II. világháborút megelőző nagyhatalmi osztozkodás, majd a **Jaltai paktum** következményeként átrendeződött Európa térképe. A Szovjetunió jelentősen kiterjesztette korábbi **befolyásolási övezetét**, amely létrejöttének idején alapvetően hatalmi-katonai képződmény volt. A kiterjedés **három, egymástól merőben eltérő jellegű, tradíciójú, fejlettségű részt** ölelt fel, melyeknek státusza is nagyban különbözött egymástól. Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert hosszú időn keresztül, szinte az elmúlt évtized közepéig-végéig, amikor szóba került Európa politikai térképének "átrajzolása", ez majdnem kizárólagosan a volt NDK-nak és a maximum négy-öt közép-kelet európai országnak a problémájaként vetődött fel. Ennek a képzetnek az oka feltehetően éppen a három érintett, különböző országsoport egymástól gyökeresen eltérő státusza volt.

A **szűkebben vett közép-kelet európai országok** úgy kerültek a szovjet blokkba, hogy a korábbi, a két világháború közötti időben nemcsak politikai, hanem gazdasági kapcsolatuk is szinte minimális volt a Szovjetunióval. Mindvégig ez is maradt a **"bírodalom" legkülső köre**, legkevesbé integrálható és integrált része még akkor is, ha paradox módon a gazdasági kapcsolatok intenzitása pont a két szélső pólus, a Szovjetunió és az NDK között volt a legnagyobb, és ez jelentette a fő motort az integrációs törekvésekben.

Persze ezeknek az országoknak az **alacsony intenzitású integrációs hajlama** minden valószínűség szerint nem kizárólag és nem is elsősorban a korábbi gazdasági kapcsolatok hiányából fakadt, hanem sokkal inkább abból a mélyen gyökerező kulturális különbségből, amire már sokszor utalnunk kellett: a széles értelemben vett nyugati keresztény és a pravoszláv kultúra diszharmonijából. Ez nem csupán,

vagy talán nem is döntően a vallási különbségek, hanem a kétféle kereszténységre mint alapra épülő nyugat-európai illetve "bizánci típusú" társadalmi berendezkedés és államszerveződés között feszült. Ezt még olyan kohéziós erő, mint a szláv népekhez tartozás tudata sem volt képes ellensúlyozni. Köztudott, hogy a lengyel-orosz viszonyban az orosz beolvasztási kísérletekkel szemben milyen nagy szerepe volt a katolikus vallásnak, de arra is emlékezhetünk, hogy milyen gyorsan lelohadt a kezdeti lelkesedés Csehszlovákiában (főleg a cseh ország-részben), amikor a "szláv testvér" felszabadítókról kiderült, hogy egy gyökeresen más kultúra hordozói, ami idegen a sok-sok évszázados cseh kultúrától.¹

Az szovjet nagyhatalmi integrálási kísérletekkel szemben ez a külső kör mindvégig ellenállt, amit történelmileg ezeknek az országoknak egy sajátos, szinte periódikusan jelentkező lázadássorozata demonstrált, amit a hatalom szovjet irányítással illetve beavatkozással mindig leverte és általában véresen megtorolt. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ezek a lázadási kísérletek egyfajta **tesztelését is jelentették a mindenkori nagyhatalmi erőviszonyoknak.** A nagyhatalmak egymás reakcióiból következtetni tudtak a másik erejére, ezen keresztül arra, hogy mit és a világ mely régiójában engedhetnek meg maguknak a másikkal szemben. Sajnos, a legnagyobb árat ennek a tesztelésnek éppen mi fizettük meg 1956-ban és azt követően.

A szovjet befolyásolási övezet másik európai része a Balkánra terjedt ki. A Balkán - a három kultúra és számtalan kis szétészort és keverten élő náció találkozási helyeként - régtől fogva közismerten

¹ Napjainkban "kicsiben" ugyanez a probléma éleződött ki és torkollott véres háborúba az egymással közvetlenül érintkező szerbek és a horvátok között. A sziovének szerencsésen kimaradtak ebből, mert a szerbektől a horvátok elválasztják őket. A palettát a bosnyákokkal kialakult háború színezi, viszont, ahol egy harmadik, muzulmán kultúrkörbe tartozó szláv népcsoporttal szemben most már a két másik, keresztény vallású népcsoport harcol. Ez a háború úgyszólván egy középkori vallásháború modern változatát jelenti, hiszen egyszerűen nincs más értelmes magyarázat az öléklésre.

Európa "lőporos hordója" volt. Azonban Európának ezt a földrajzilag akár még régióknak is tekinthető részét azon kívül, hogy nagyjából egy félsziget két tenger illetve Európa és Ázsia között (ami elvileg egy regionális észak-déli, illetve kelet-nyugati kereskedelmi központtá tehetné volna), **gyakorlatilag inkább minden megosztotta, mintsem összekapcsolta volna.** Nem volt ez másként a háborút követően sem.

Szinte be sem fejeződött a háború, a szláv, de három kultúrkörbe tartozó, több népből összetákolt Jugoszlávia "kifarolt" a szovjet blokkból, később, a Kínával való szovjet szakítás után a nem szláv Albánia "szökött meg a lágerből". Még később, ha nem is ennyire élesen, de Románia ugyancsak eljátszotta az enfant terrible szerepét, amiben teljes bizonyossággal utólérhető a "latin" identitástudat és a pravoszláv kultúra kettősségéből fakadó ambivalencia.

A balkáni országok **viszonylag nagyobb szabadságfoka** a jaltai rendszeren belül annak volt köszönhető, hogy ez a térség közel sem bírt olyan fontossággal a Szovjetunió számára a nagyhatalmi vetélkedés szempontjából, mint a szorosan vett kelet-közép-európai. Másik oldalról viszont az is tisztán látható volt, hogy a Nyugat sem nagyon kapkodt egy ilyen térségért, amely állandóan feszültségeket termel, miközben sem geopolitikai, sem gazdasági szempontból nem különösen érdekes. Így válhatott ez a térség bizonyos értelemben **Európa "senki földjévé"**. Az ezzel járó viszonylag nagyobb politikai cselekvési szabadságfokot azonban éppen a nagyhatalmi érdeklődés hiánya, valamint belső feszültségei miatt nem tudta kihasználni. Ebből a körből egyedül Bulgária lógott ki, melynek esetében egyszerűen nem volt kérdéses az etnikai és a kulturális identitásból következően a Szovjetunióhoz kötődés. Sőt, ezt a kötődést még erősítette is, hogy a Bulgáriában élő jelentős török kisebbség így könnyebben volt kezelhető.

Az elemzésekből rendre ki szokott maradni a korábbiakban az, hogy a II. világháború utáni Szovjetunió területileg is különbözött a

korábbtól, ami abból fakadt, hogy korábban más fennhatóság alá tartozó vagy önálló államként létező területeket politikailag bekebelezett. A balti államokat északkeleten, továbbá Moldáviát már a háborút megelőzően annektálta. Lengyelország "eltolása" nyugati irányba szintén ebbe a sorba tartozott. A háború után pedig - mint közhírt - Kárpátalja következett.

A teljes politikai annexió sokáig el is felejtette az elemzőkkel, hogy kulturálisan és gazdaságilag egymással soha nem egyező és természetes integrációs kapcsolatban soha nem lévő területeket, mint idegen testeket épített be a nagyhatalmi politika egy olyan államalakulatba, amely soha nem tudta ezeket "megemészteni". Hiába volt az oroszosítás számtalan módja, formája, mint utólag világossá vált, ez inkább ellenkező hatást váltott ki, a diktatúra viszonyai közepette is a különbözőség és az ide nem tartozás érzetét és vágyát erősítette. Ez persze nem volt túlságosan feltűnő, hiszen Oroszország szinte egész történelme során soknemzetiségű államalakulat volt, amelyben az etnikai feszültségek megszokottak, mindennaposak voltak. Itt azonban annyiban más volt a helyzet, hogy korábban fejlettebb és zömmel a nyugat-európai kultúrkörhöz tartozó területek, sőt önálló, a kor viszonyainak megfelelő modern államalakulatok vagy azok részei kerültek bele a birodalomba.²

2 Lehet, hogy a hasonlat nem engedhető meg, hiszen a két helyzetet tekintve rendkívül nagy különbségek vannak egyrészt léren, de ami a belső etnikai és kulturális feszültségeket illeti, talán nem is annyira profán az összehasonlítás az első világháború előtti kárpát-medencei és a második világháború utáni szovjet helyzet között, mint az első látásra tűnhet. A felszín alatt parázsló etnikai és kulturális különbségek - párosulva az ezekhez kapcsolódó és a felszínen megjelenő tényleges és potenciális, perszonális gazdasági (esély-)egyenlőtlenségekkel - hasonló következményeket involváltak a korábbi államalakulat felbomlását követően: ellenséges viselkedés, a sokszor a gazdasági racionalitást semmibe vevő vagy azzal ellenkező, érzelmi alapon történő cselekedetek stb.

3. Integráció és regionalizáció - európai szubrégiók?

A következőkben figyelmünket azokra a nagyhatalmi politika által vezérelt, de jellegüket tekintve mégis csak főként **gazdasági momentumokra** irányítjuk, amelyek nagyjából a **70-es évtized közepéig** játszódtak le Európában. Ezek ugyanis mindenki számára nyilvánvalóan döntő módon határozzák meg a mai helyzetet.

A szakaszhatár kijelölése nem önkényes, több okból sem. **Először**, a II. világháború utáni nyugati boom ekkorra fulladt ki, amit az olajválság, a háború után nem ismert, tömegessé vált munkanélküliség, az ezzel párhuzamosan meglódult infláció és a gazdasági struktúraváltás kényszerűségének együttese jelzett. **Másodszor** a keleti blokk ugyancsak válaszut elé került. Ekkor kezdtek csökkenni azok a **növekedési energiák**, amelyek a belső erőforrások pazarló felhasználásából származtak, mert az egymás után sorra kerülő erőforrások szép lassan kezdtek kimerülni, a növekedési trend meredeksége érzékelhetően csökkenni. A rendszer változtatásának, megreformálásának igénye egyfelől, a korábbi elzárkózás és feltétlen ellenségeskedés oldására irányuló törekvés másfelől, jelzői voltak ennek a fordulópontnak. A frazeológiában ez az extenzív fejlesztési források kimerüléseként, az extenzív fejlődési szakasz végeként jelent meg. **Harmadszor**, mindkét fordulat becsatornázódott a világméretű, **forradalmi technikai-technológiai változásba**, amely ekkorra kezdte globalizálni a világot. Ez a változás, miközben gyökereiben megkérdőjelezte a II. világháború utáni status quo-t a világ egészét érintően, felszínre hozta azokat az egész emberiséget fenyegető veszélyeket is, amelyeknek semmiféle ideológiai, politikai, hatalmi jellege és korlátja, valamint rendszer-specifikus megoldása nincs.

Az Európán belüli integrációs folyamatok fő mozgatója kezdetben kétségkívül a **nagyhatalmi politika** volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hidegháború az integráció katonai-politikai szervezeteinek kívánta meg az elsőbbséget, ennek rendelődtek alá a gazdasági meg-

fontolások. A Marshall-segély példának okáért a kontinens nyugati felének újjáépítését amerikai, külső erőforrásokkal az atlanti politika jegyében szolgálta. A nyugat-európai gazdasági integráció fokozatos kiterjesztése (Montanunio, Euratom, majd az EGK) ennek a politikának olyan lépéssorozata volt, amely lépésről lépésre javította a gazdaságfejlesztés feltételrendszerét. Ennek az integrációnak meghatározó jellemzője, alapfilozófiája a protekcionizmus volt (és nem az autarkia, mint ahogyan sokszor félremagyarázzák), amely paradox módon az ellen az Amerika ellen is(!) fordult, amely a politikai integrálódás elindítója, fő mozgatója és éltetője volt. Az, hogy az integrációban részt vevő országok egymás közti kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatai erőteljesebben nőttek, mint a harmadik országok felé irányuló kapcsolatok, nem lehet az autarkiára törekvés bizonyítékeként felfogni, hiszen az integráció külső kapcsolatai is intenzívebben növekedtek, mint mondjuk a világkereskedelem egészéé.

Gyökeresen más helyzet állt elő Európa keleti felében. A Szovjetunió érdekszférájába került térségnek az a része, amelybe Magyarország is tartozott, gazdaságilag eredetileg fejlettebb volt annál az új közegnél, amelybe került. A háború pusztításai a korábban felhalmozott nemzeti vagyoni jelentős részét megsemmisítették, azonban a termelési kultúrában, a munkaerő kvalifikáltságában és nem utolsósorban a tőkés piacgazdálkodásban szerzett (bármily felemás, és a nyugatihoz képest jóval elmaradottabb és megkésettőbb) tapasztalatokban mégis potenciális előnyöket biztosítottak volna egy szerves fejlődéshez.³

Ezt azonban lehetetlenné tette az a diktált gazdaságfejlesztés, amely az oly sokat emlegetett, "nem az adottságoknak megfelelő irányba" vitte ezeket a gazdaságokat. A hadigazdaság kiépítésének és mindennek feletti figyelembe vételének először minden más racionalitást

³ Az első hároméves terv sikere Magyarországon - amely még nem a kifejezett szocialista termelési mód időszakára esett - például erre enged következtetni. még egyéb, számottevő konjunkturális tényezők figyelembe vétele mellett is.

elimináló, abszolutizált célja a "vas és acél országává" igyekezett formálni bennünket, de a többi hasonló rosszsorsú országot is. A "feladat" végrehajtásának eszközeként jelent meg a **KGST**, amely viszont **mint integrációs típusú képződmény autarkias** (és nem protekcionista) **jelleget hordozott**. Ennek csak egyik oka volt a nyugati embargó, ami viszont más szempontból érdekes számunkra. Legalább ekkora, ha nem nagyobb jelentőséggel bírt a szocialista ideológia és a megkonstruált ellenségkép, továbbá a "klasszikus", szovjet tervgazdálkodás természete, benne az **eredeti szocialista tőkefelhalmozás** ideája és gyakorlata, amely egy "tatárjárás" módjára pusztította javainkat.

A **kétfajta integrálódás** számos egyéb, jelentős dologban különbözött egymástól, amelyek a mai helyzetre nem hatás nélküliek. Ezek a **különbségek** az integrációra ható ideológiából és ezen nyugvó érdekviszonyokból, valamint az integrációs részfolyamatok diverzifikált sebességéből következnek, és természetesen az adott régió természeti és művi környezetének elemeitől is függnék. A jobb híján **KGST-integrációnak** mondott alakulatra a következők voltak jellemzők:

1/ A keleti integráció a szocialista gazdaság azon elvére épült, amely a tőkével **mint jövedelemtermelő értékkel való gazdálkodást gyakorlatilag "kihagyta"** a rendszerből. Ez egyaránt vonatkozott a működő és a pénztőkére, aminek egyenes következménye volt a tőkeáramlás és a nemzetközi tőke integráción belüli szinte teljes hiánya. A hiány nemcsak az integráció "féloldalasságát", hanem főként az ebből következő instabilitást eredményezte, miközben negatív hatással volt a regionális szintű hatékonyságra is.

A munkaerő, mint termelési tényező mozgását az integráción belül inkább politikai megfontolások miatt, mintsem ideológiai alapokon korlátozták, bár ma már nem lehet igazán tudni, hogy a

"teljes foglalkoztatottság" elve, mint kívánalom érvényesítése mennyire játszott szerepet ebben.

Az ideológiai-politikai sajátosságokhoz sorolható az is, hogy a "testvéri segítségnyújtás" ürügyén olyan, a régió messze kívül lévő, a legtipikusabban perifériális országokat is bevontak az integrációs szervezetbe, amelyeknek gyakorlatilag semmi közük nem volt az integráció lényegi folyamataihoz, inkább csak az volt a célja, hogy így pumpáljanak át erőforrásokat a szovjet nagyhatalmi politikai célok érvényesítéséért (és az elit privilégiumainak biztosítására) a világ más régióiban. Így került be kezdetben mindjárt Mongólia, később Észak-Vietnam és Kuba a "klubba", ahol egyébként semmi más, főképp regionális meggondolás nem indokolta tagságukat.

2/ A tőkekapcsolatokat, mint alapot nélkülöző kereskedelmi illetve árukapcsolatok is sok sajátosságot mutattak, melyeknek következményei még sokáig érezhetők lesznek. A nagyhatalmi célok biztosításához szükséges erőforrásokkal és egyéb javakkal való ellátás a "tervszerű árukapcsolatok" megszervezését involválta. Az ellátás és az ezt biztosító mérelegelv érvényesítése mind a rövid, mind a hosszabb távú cserekapcsolatokban meghatározó elv volt. Az erőforrás-korlátos gazdasági rendszer logikájából következően az árucserék intenzitását mindig a gyengébb képességű fél korlátozta be, mégpedig a reális értékviszonyok ismeretének hiányában természetes oldalról. A nemzetközi kooperáció és munkamegosztás ennek megfelelően alakult, a szakosodás-szakosítás egy nemzetközi "agytröszt", tervező centrum irányítása alatt.

Ennek a szakosításnak különös jellemzői voltak, melyeknek következményeivel a térség országai most küszködnek, és még egy jó ideig küszködni is fognak. Önmagában már az maradandó nyomot hagyott a gazdaságok szerkezetén, hogy olyan ágazatok fejlődtek fel, amelyek működése - a szükséges erőforrások hazai hiánya illetve elégtelen volta következtében - úgy lett egyik oldalról importfüggő, hogy a

másik oldalon egy egyoldalú exportfüggőséggel párosult az integráción belül. Így bármelyik oldalon keletkeztek zavarok, azok azonnal transzformálódtak a másikra. A piaci viszonyok hiánya, primitívsége következtében a zavarok mindennaposak voltak, amelyeket "tűzoltó" jelleggel az államközi kapcsolatok szintjén lehetett (és kellett) leginkább elhárítani. A KGST szétesésével nyilvánvalóan azonnal "lebénult" a stimuláló rendszer, a gazdaságok érintett szegmensei pedig "megrogytak". Újjáélesztésük szinte lehetetlen, mert mindeközben technikailag elavultak, nemcsak fizikailag, hanem átvitt értelemben is "rozsdamentőkké" váltak.

b/ Az integráción belüli árucseré másikké, még sokáig fennmaradó következménye a volt kis európai KGST-országok számára a Szovjetuniótól kialakult, újabban pedig a volt szovjet utódállamoknak Oroszországtól létrejött energia-függősége. A dolog még az energia-bőség korszakában kezdődött, de "kőkeménnyé" az olajár-robbanás után vált. Az energia-ellátó rendszerek erre alapozott kiépítése valójában már nem pusztán integrációs folyamat volt, hanem egy sajátos és szinte kizárólagos régióképző erőter. Ez mindmáig olyan kohéziót eredményezett, amely egy egyoldalú kiszolgáltatottság veszélyét hordozza magában (A "csapokat" el lehet zárni.), szélsőséges esetben zsarolás eszközévé válhat. Erre sajnos már van is példa, hiszen a balti államok vagy Ukrajna esetében Oroszország politikai indítatásból többször fenyegetőzött az energiaszállítások leállításával. Kis túlzással még az is megkockáztatható, hogy például a balti államok ipara - amely a valamikori szovjet feldolgozó ipar krémje volt - az energiafüggőség következtében szinte orosz kezekben van.⁴

A kohézió erőssége több okból következően is nagy. Egyrészt a meglévő energiarendszer, az energiahálózatok "szétverésének" és egy új kiépítésének költségei gyakorlatilag megfinanszírozhatatlanok. Legfeljebb a meglévő nagy európai rendszerek valamilyen szintű

⁴

Jó lenne tudni, hogy a magyarországi rendszerváltást közvetlenül követő időszak olajvezeték-problémái nem valami hasonló okból adódhattak-e?

összekapcsolása lehetséges belátható időn belül. Másrészt az energia más, alternatív forrásból való beszerzése sem könnyen megoldható, egyes országok számára pedig egyenesen lehetetlen. Elvileg Magyarország, valamint Szlovákia és Csehország az Adria vezetékén még elfogadható költségek mellett juthatna kőolajhoz, ha a délszláv háború befejeződne. Ez azonban csak egy része az energiának. A földgáz és a villamos energia még ezeknek az országoknak az esetében is szinte kizárólag a volt Szovjetunió utódállamaiból, elsősorban Oroszországból szerezhető be. Ma még ennek a körülménynek nem nagyon érezzük az igazi súlyát, mert a gazdasági visszaesés következtében az energia-igény a korábbiakhoz képest talán inkább csökkent, mint nőtt. Azonban egy gazdasági nekilendülés időszakában a dolog döntő jelentőségűvé válhat, amennyiben a növekedés - még energia-takarékos fejlesztések esetén is - pótlólagos, növekvő energiafelhasználást támasztana. Az energia hiánya a növekedést ellehetetleníthetné, vagy legalábbis komolyan korlátozhatná, fékezhetné. Erre talán már most kellene gondolnunk, és keresnünk kellene azokat a lehetőségeket, amelyek oldhatják az energia szorítását. Az árukapcsolatoknak az integrációban kialakított rendszere így függ össze a művi környezettel, amelyet maradandóbban hozott létre, mint amilyen maradandó maga az integráció volt. Ez a művi rendszer azonban nem fedi le semmilyen formában azokat a természeti rendszereket, elsősorban a vízgyűjtő rendszereket, szárazföld-tenger rendszereket, összefüggő éghajlati-klimatikus térségeket, amelyek a régióképződés természetes alapjaiként szolgálnak. Így tehát talán inkább zavaró, semmint segítő szerepet játszik abban, hogy a volt szovjet blokk utódállamai - közöttük Magyarország - más erőterbe integrálódhassanak.

c/ Volt a munkamegosztásnak és az árucserének még egy sajátos területe a KGST-n belül, a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek forgalma. A mezőgazdaság egy különleges - a nemzetgazdasági nagyságrendjét jóval meghaladó társadalmi-politikai jelentőséggel bíró és speciális kormányzati bánásmódot igénylő - szegmense minden tár-

sadalomnak. Mint ismeretes, a szocialista rendszer ezt a különlegességet úgy kezelte, hogy annak hatására a beteg (mármint a mezőgazdaság) egyre rosszabbul lett. A blokk globális élelmiszerhiányának krónikussá válása egy alapjaiban hibás agrárpolitika következménye volt. A mezőgazdaság újratermelési sajátosságai, úgy, mint a döntő termelési tényező, a föld korlátozott helyettesíthetősége és merevsége, a biológiai folyamatok meghatározó volta, az ezeken nyugvó különleges monopólium(-ok) és a tőke ezzel összefüggő és más okokból is származó értékesítési problémái a **kizárólagosan bér munkára alapozott nagyüzemi gazdálkodással csak nagyon korlátozottan kapcsolhatók össze.** Ennek figyelmen kívül hagyása tekinthető a permanens agrárprobléma alapjának.⁵

Az egyes országok élelmiszerhiánya sajátos módon mégsem erősítette az integrálódást az agrárszektorban. Ennek okai ugyancsak abban a heterogenitásban gyökereztek, amelyet más szempontból is érintettünk. Az élelmiszerbiztonságot az ellenséges világ léte mellett az élelmiszer-önellátásban látta minden ország külön-külön biztosítani, hiszen a kölcsönös bizalmatlanság, ami a tradicionális kulturális, etnikai, fejlettségbeli különbségeken alapult, még a táboron belül is megvolt. Az élelmiszer importjával ezért még egymás között is inkább csak alkalmyszerűen, kényszerpályás helyzetekben éltek, amire a belső

5

Az alaptermészetében bér munkás (vagy a kezdet kezdetén szinte röghözkötött bérrabszolga) típusú kolhoz- és szovhozrendszerből szinte szigetszerűen emelkedett ki a magyar mezőgazdaság a '60-'70-es évek fordulójától, amely sajátos "hibridmegoldással", a maga korlátozott keretei között megtűrt illetve egyre tudatosabban engedett magán- (családi) kisüzem és az iparszerű nagyüzem magyar találmányú integrálásával az adott keretek között még csodákra is képes volt, hiszen feleannyival nagyobb értéket állított elő fénykorában, mint amennyi a lakosság egyébként nemzetközi összehasonlításban sem alacsony szintű élelmiszerellátásához kellett.

Magyarország számára a szovjet blokk és különösképpen a Szovjetunió agrárproblémái ebben az időben az agrárszféra fő növekedési hajtóerejévé váltak, tekintettel Nyugat Európának a kompetitív termékeinkből szinte ezzel egyidőben kezdődött túlermelésére. A szovjet kereslet mintegy mentőöv volt ebben az időben, nemcsak kompenzálta a kieső nyugat-európaiakat, hanem a konvertibilis elszámolás keretében a növekedés energiaigényének fedezését is nagyrészt biztosítani tudta a gazdaság egésze számára.

berendezkedéssel, továbbá a gazdaság működési elveivel és gyakorlatával összefüggésben lehetőség is volt. A valamilyen szintű élelmiszer egész lakosságra kiterjedő biztosításának szociális szempontja a minőségre magától értetődően indifferens volt.

Mindezen okok és körülmények hatására egy közös, összehangolt, **stratégiai jellegű regionális agrárpolitikának még a körvonalai sem bontakoztak ki.** Az "extenzív szakasz" végének nehézségeire válaszul elhatározott Komplex Program ugyan magától értetődően tartalmazott egy élelmiszer-célprogramot, azonban ez már születése pillanatában halálra ítéltetett.

A két integráció (-s szervezet) egymástól eltérő jellege és fejlődése, majd az egyik megerősödése és fokozatos, egyes vélemények szerint koncentrikusan végbemenő diffúziója, a másik bekövetkezett szétesése a katonailag-politikailag kétpólusú világ megszűnésének európai kifejeződése.⁶

Mindkét változási folyamat - más-más előjellel ugyan, de - ugyanazt a következtetést sugallja: az integráció alapja mindkét esetben inkább a hatalmi-politikai összetartozás volt, semmint valamiféle karakterisztikus regionális erőter. Az integrációba tartozók addig maradtak változatlanul együtt, amíg ezek a viszonyok kívánták, illetve szükségessé tették. Egymás közelsége csak mint általános, de nem kizárólagos kerete, feltétele volt az integrációnak. Vagyis a regionalizáció önmagában nem integrációképző erő, fordítva viszont az integráció segítheti, előidézheti regionális erőter vagy erőterek kialakulását, és mint ilyen, akkor is kohéziós hatást gyakorol, amikor az integráció már nem létezik, vagy messze került eredeti állapotától. Amit e tekintetben főként negatív

⁶ A dolog persze fordítva is interpretálható, mert az ellenkezője is igaz: A kétpólusú világ megszűnésében az európai változások játszották a katalizátor és/vagy a reagens szerepét, amiben Magyarországnak a nyugati határ megnyitásával az NDK állampolgárai számára vitathatatlan szerepe volt, még ha magának a szerepnek az értékelése körül viták is vannak.

oldalról elmondunk Európa keleti felére, az pozitív előjellel (ez természetesen önmagában nem értékítélet) a nyugati részre is igazolható lett volna.

Azt, hogy az integráció és a regionalizáció mennyire nem fedik le egymást, és mennyire nem párhuzamosan egyszítálnak, több ténnyel is alátámasztható. Ezt egyik oldalról például meggyőzően bizonyítja a korábban keletkezett - és céljaiban az akkori EGK-nál ugyan szerényebb, lazább, de mindenképpen integrációs jegyeket viselő - EFTA fokozatos önfelszámolása és az EGK-ból EK-vá, legutóbb EU-vá transzformálódott másik integrációba olvadása, ahol mondjuk a két szélső póluson nemsokára található Finnországot és Görögországot gyakorlatilag semmiféle érdemi regionális kapocs nem köti össze egymással.⁷

Másik oldalról viszont főleg az utóbbi időben megszorodtak az új, integrációs jegyeket viselő intézmények, amelyek, mint tudjuk, fő jellemzője - politikai és/vagy gazdasági tekintetben - az akaratlanság, a közös, kölcsönös együttműködés szándéka. Ezek közül az EBEI, az Alpok-Adria Együttműködés, a Visegrádi Négyek és nem utolsó sorban a FÁK a legmarkánsabbak. Bár némi jóindulattal az Alpok-Adria Együttműködést vagy a Visegrádi Négyek-et regionális alapokon szervezetteknek mondhatnánk, igazából inkább a hatalmi-politikai vákuum és a sokféle katonai-politikai-gazdasági bizonytalanság, vagyis nem pozitív indíték hozta őket össze, ami hatványozottan igaz az EBEI-re vagy a FÁK-ra. Ebből következően gyenge

7

Azon persze lehetne elmélkedni, hogy Európa Amerikához képest régió, de ezzel az üres okoskodáson kívül semmire sem megyünk. Az, hogy a fent említett két országot nyugaton egyaránt az Atlanti Óceán választja el Amerikától, keleten pedig az Ural Ázsiától, ugyan lehet közös ismérv, azonban ennek semmi racionális értelme nincs!

kohéziójúak, alacsony hatékonyságúak és instabilak, sokszor inkább csak demonstratív jellegűek.⁸

Ezek után fel kell tennünk egy kérdést: nevezetesen, hogy egyáltalán létezik-e, értelmezhető-e Európában a **regionalizáció, vannak-e Európának szubrégiói?** A válasz mindenképpen igenlő, még ha az eddigi, az integrációval összefüggő fejtegetések ez iránt kétséget támasztanak is bennünk. Csak a **regionalizáció** - vagyis valamely, elsődlegesen természeti, de a fejlődéssel egyre inkább művi környezeti, továbbá mentalitásbeli, gondolkodási, szokásokon alapuló, néha egy harmadiktól való különbségen mint külsődleges megítélésen nyugvó összekapcsolódása kisebb-nagyobb térségeknek -, ha nem párosul valamely közös érdeken nyugvó tudatos, akaratlagos elemmel, önmagában nem bír különös társadalmi-gazdasági jelentőséggel. A fenti (és talán egyéb) közös jellemzők, sűrűsödési pontok sem fedik le egymást általában maradéktalanul, ezért a régiók, szubrégiók határai nem igazán kontúrosak. A jellemzők között azonban tértől és időtől függően vannak dominánsak és kevésbé dominánsak. Ezért a régiók rendkívül sokfélék, a regionalizáció egy hallatlanul sokszínű jelenség. A régió olyan egység, amely valamely tekintetben lehet ugyan homogén, de nem uniformizált, továbbá más tekintetben rétegzett és differenciált.

A régiók jellemzőinek meghatározása mindig szubjektív, meghatározójának (meghatározóinak) felfogását, érdeklődését, érdekét stb. tükrözi. E jellemzők ismerete igazán akkor jelentős, ha valamely hatalmi, gazdasági, társadalmi érdek ezen túlmenően kapcsolja össze vagy választja szét az egyébként egy régióba tartozókat.

Ilyen alapon ma inkább csak szegmentációról beszélhetünk, arról, hogy bizonyos jellemzők szerint alkothatók olyan országcsoportok

⁸ Lásd mindenekelőtt a Csehszlovákia kettéválása utáni Csehországot a Visegrádi Paktumban, de említhetjük az ugyanezt a szervezetet destabilizáló magyar-szlovák viszonyt is.

mint gondolati konstrukciók, amelyek esetleg valamely ismérv(-ek) dominanciája esetén regionális képződményekké válhatnak. Ezeket a szegmenseket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat

Európa szegmentációja a szocializmus megszűnését követően

Szegmens, illetve ország	Terület (m ²)	Népesség (ezer fő)
EURÓPAI UNIÓ		
Belgium	30,5	8,84
Dánia	43,1	5,15
Egyesült Királyság	244,1	57,37
Franciaország	551,5	57,05
Görögország	132,0	10,06
Hollandia	40,8	15,06
Irország	70,3	3,52
Luxemburg	2,6	0,39
Németország	357,0	79,82
Olaszország	301,3	57,05
Portugália	92,4	10,58
Spanyolország	504,8	39,02
Összesen	2370,4	343,91
EFTA ORSZÁGOK		
Ausztria	83,9	7,82
Finnország	338,1	5,03
Norvégia	323,9	4,26
Svájc	41,3	6,79
Svédország	450,0	8,64
Összesen	1237,2	32,54
KÖZÉP-EURÓPA*		
Csehország	76,8	10,13
Lengyelország	312,4	38,24
Magyarország	93,0	10,35

* Horvátország és Szlovénia a régió két új országává válhat, a többiéhez hasonló karakterük következtében.

Szlovákia	51,1	5,45
Visegrádi Négyek	533,3	64,17
Horvátország	56,5	4,69
Szlovénia	20,3	1,96
Összesen	610,1	70,82

BALTIKUM

Esztország	45,1	1,58
Lettország	64,5	2,68
Litvánia	65,2	3,73
Összesen	174,8	7,99

KELET-EURÓPA

Albánia	28,7	3,30
Bulgária	110,9	8,98
Macedónia	25,7	2,15
Moldávia	33,7	4,37
Románia	237,5	23,19
Szerbia-Montenegró	102,2	10,58
Összesen	538,7	52,57

NEM MOHAMEDÁN FÁK-ORSZÁGOK**

Fehéroroszország	207,6	10,26
Grúzia	69,7	5,46
Oroszország	17075,4	148,54
Örményország	29,8	3,38
Ukrajna	603,7	51,94
Összesen	17986,2	219,58

MOHAMEDÁN ORSZÁGOK

Azerbajdzsán	86,6	7,14
Bosznia-Hercegovina	51,1	4,55
Kazahsztán	2717,3	16,79
Kirgizisztán	198,5	4,42
Tadzsikisztán	143,1	5,36
Törökország	779,5	67,33
Türkmenisztán	448,1	3,71
Üzbegisztán	447,4	20,71
Összesen	4871,6	130,01

** Bár ezek az országok nagyobb részt földrajzi értelemben Ázsiához tartoznak, az örökölt sajátosságok és Oroszország meghatározó hatása következtében indokolt őket itt szerepeltetni.

4. Mitől (lehet) régió Közép-Európa?

Láttuk, hogy a régió általában egy meglehetősen szélesen értelmezhető és nem pontosan körülhatárolható, helytől és időtől nem független térségi képződmény. Azt is bizonyítani szándékoztunk, hogy Európa regionális szerveződése, az Európán belüli szubrégiók a mindenkori integrációs folyamatokkal szoros kölcsönhatásban alakultak illetve változtak. Ebben a folyamatban Közép-Európát történelmileg mint **sajátos, rendkívül tarka képet mutató vákuumzónát határoztuk meg**, amely hányattatott sorsát annak köszönheti, hogy **tartósan soha nem tudott integrálódni Nyugat-Európához, miközben nem akart Kelet-Európa részévé sem válni**. Rupnik[1988] ezt a helyzetet a politika szemszögéből egy sajátos paradoxonnal érzékelteti: " a kelet-európai politikák eredeti paradoxona az az inkongruencia, amely a nyugati civilizáció, a politikai eszmék és intézmények érvényesítése és a térség társadalmi és gazdasági realitása, továbbá etnikai "puzzle"-sága között fennáll."(13. old.)

Az európai szocializmusok bukását követően előállt helyzetben kell **újrarendelni Közép-Európának mint lehetséges szubrégióknak a helyzetét, jövő lehetőségeit és perspektíváit**. Ezt nem csak az érintett országok, hanem egész Európa (sőt, a világ) megteszi, lévén, hogy az új helyzet egyértelműen nem lokális kérdés.

A szovjet blokk legkülső gyűrűjét alkotó négy ország, az NDK, Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország közül - melyeket a nyugat-európai kultúrkörhöz tartozás és a viszonylagos gazdasági fejlettség alapján különítettünk el a blokk többi részétől - **a volt NDK nemcsak abból a körből "szakadt ki", amelybe a háború után belekényszerült, hanem az újrateremtődő Közép-Európából is**. Azzal, hogy Németország két része újra egyesült, az NDK kérdése német, sőt EK illetve most már EU belülggyé változott. Ezzel Német-

ország keleti fele visszatért abba a nyugat-európai régióba, amelyből Jalta kiszakította.⁹

A régió így megmaradt három országa - melyek azóta osztódással eggyel szaporodtak - viszonylag gyorsan felismerte azt a két újkeletű kohéziós erőt, amelyek alapját képezhetik azoknak a kívánatos integrálódási folyamatoknak, amelyek jövőjüket egyaránt döntő módon határozzák meg. A kohéziós erők egyike a szocialista múlt öröksége illetve az annak leküzdését, felszámolását célzó átalakítás és átmenet nagyjából azonos vagy hasonló feladatai. A másik, az előbbivel összefüggően a kapcsolódás Európa nyugati, fejlett régiójához, a korábbi, amúgy nem túl erős szálak "újrakötése", és új, erős szálak szövése, amelyekkel végleg odaerősíthetik magukat a mindig is áhított világhoz.

A szocialista múltból örökölt, onnan hozott problémák és ebből következően az átalakulás/átalakítás és átmenet feladatai - amelyekkel mind a négyen szembe találják magukat - három nagy csoportba sorolhatók:

- a gazdaság életképességének biztosítása;
- egy új társadalmi konszenzuson nyugvó társadalmi-politikai kohézió megteremtése;
- egy stabil és biztonságos nemzetközi környezetbe ágyazódás, az ezen való munkálkodás.

1. A gazdaság életképességét mind a négy országban az örökölt gazdaság átalakítása mellett kell biztosítani. Ez azért különösen nehéz, mert a korábbi torz fejlődés hatására létrejött gazdasági struktúrát jelentős részben le kell rombolni, amit lehet, azt átalakítani, majd ebből a helyzetből elindulni a megcélzott(?) posztindusztriális illetve kommunikációs társadalom irányába.

⁹ Az elmúlt négy évtized természetesen a kelet-német területek felett sem múlt el nyomtalanul, ennyiben tehát ők is hasonló induló feltételekkel vágnak neki az új világnak, mint a többiek, azonban a problémák kezelése egészen más módon megy végbe, lévén, hogy már nem szuverén állam ügyéről van szó.

A gazdaság átalakításának általános, mind a négy országban egyaránt megtalálható feladatai:

- a.) Az **ipar** átalakítása, az iparszerkezet megváltoztatása mind a tulajdonviszonyok, mind a koncentráció, mind az ágazati szerkezet szempontjából.
- b.) A **szolgáltató szektor** fejlesztése, a modern gazdaság infrastrukturális feltételeinek kialakítása.
- c.) A **mezőgazdaság** átalakítása, a magántulajdon dominánssá tétele, a birtokviszonyok átrendezése.
- d.) Az elmaradott **technológiák** lecserélése, új technológiák bevezetése, a gazdaság műszaki-technikai fejlesztése, a termékek műszaki színvonalának korszerűsítése, a termékminőség javítása.
- e.) A korábban kialakult, elsősorban az örökölt iparszerkezethez igazodó és annak következményeit hordozó, országokon belüli **regionális egyenlőtlenségek** kezelése.
- f.) A gazdaságátalakítással járó, szükségszerűen megnövekedett **munkanélküliség és szegénység** elleni küzdelem, ezek lehetőség szerinti minimális szintre szorítása.
- g.) Egy új **K+F** struktúra kialakítása, amely a piaci viszonyokhoz igazodik, ugyanakkor az eszközök egy részének allokációjával lehetőséget teremt a nemzetgazdaság szempontjából kiemelkedő jelentőségű kutatási-fejlesztési célok finanszírozására is.
- h.) Az **oktatási rendszer** olyan átalakítása, amely megfelel a gazdaság megváltozott követelményeinek.

A gazdasághoz szorosan kötődik a **környezet rendbehozása**, annak az "örökségnek" a mielőbbi felszámolása, amely egy kifejlődő, nagy

valószínűséggel bekövetkező környezeti katasztrófa elhárítására szolgál a Kárpát-medencében és Lengyelországban.¹⁰

Az átmenet a modern piacgazdaságba, a reálgazdaság átalakítása egy sor feltétel teljesítésétől függ, amelyek szintén elég nagy pontossággal felvázolhatók:

- a.) A **piacgazdaság** kialakításához és működéséhez szükséges **intézmények** rendszerének kiépítése.
- b.) A **jogrend** átalakítása, a gazdaságnak hatásaiban kiszámítható és törvények általi, a lehetőségekhez képest hosszú távra érvényes szabályozása.
- c.) Annak a **jogi infrastruktúrának** a megteremtése, amely képes a törvények által meghatározott keretek között a gazdaság jogi eszközökkel történő szabályozására.
- d.) A **mikrorégiók és városok** szerepének, funkcióinak helyreállítása, a helyi adottságokat figyelembe vétele, figyelemmel a társadalmi önszerveződésre és öngazgatásra.
- e.) Az új **vállalkozói osztály** megteremtése, amely a gazdaság a munkahelyteremtés és a technikai fejlesztés fő letéteményese a piacgazdaságban.
- f.) A **munkamorál** megváltoztatása, a munkafegyelem és a tulajdon iránti tisztelet visszaállítása.
- g.) Az évtizedek során kialakult állami bürokrácia lebontása, az állam közvetlen (és közvetett) gazdasági szerepének visszaszorítása.

¹⁰ A környezeti probléma a régió országaiban ugyan nagyságrendileg eltérő, azonban a **régió egésze** Nyugat-Európához képest kétségtől **szennyezettebb**. A helyzet, sok összetevőjét és a régió kívüli károsító hatását tekintve rendkívül veszélyes. Nem véletlen az az időnként fellángoló páni félelem emiatt Nyugat-Európában, ami a közelségből fakad. Van ugyanakkor egy ambivalencia is ezzel kapcsolatban, ami abban nyilvánul meg, hogy saját környezeti problémáikat részben ide szeretnék áthelyezni, amire a későbbiekben még utalunk. Kelet-Európa még kritikusabb helyzetben van e téren, ennyiben a dolog nem lokalizálódik Közép-Európára.

- h.) A pénzügyi egyensúlytalanság fokozatos mérséklése, az állam fiskális költségvetési politikájának visszaszorítása, a központi költségvetés túlsúlyos újraelosztó szerepének megszüntetése.

2. A **társadalmi és politikai kohézió** tekintetében az **állam és a civil társadalom** viszonyának rendezése, a túlsúlyos állam leépítése és a gyengén szervezett civil társadalom egyidejű megerősítése lehet az alapja annak, hogy a régió országai a kívánt perspektíva, a nyugat-európai demokrácia mint ideáltípus felé közelíthessenek.

A vertikálisan szervezett társadalmak minden ellenkező propagandával és deklarációval szemben nem voltak képesek arra, hogy a mikroközösségek, az egyes civil szervezetek, egyáltalán a civil társadalom szintjén biztosítsák a kapcsolódást, ami az egyébként is meglévő történelmi örökség miatt amúgy sem lett volna könnyű lecke. Márpedig a régió nemzetei közötti horizontális kapcsolatrendszer megteremtése, a civil szférák találkozása a társadalmi-politikai kohéziót objektíve segítő feltétel minden ország számára. A jelentős országonkénti különbségek ellenére itt is számos közös feladat van:

- a.) A **civil társadalom** és annak legkülönbözőbb csoportjai **képviselési szerveinek** létrehozása, jelentőségük növelése az érdekek megjelenítésében és érvényesítésében.
- b.) Azoknak a **konfliktus-kezelő és konfliktus-szabályozó mechanizmusoknak** a megteremtése, amelyek segítik az átalakulás és az átmenet nehézségeit áthidalni, biztosítják a kialakítandó új társadalmi szerződés stabilitását.
- c.) A demokratikus berendezkedéssel adekvát **értékrend és viselkedési kultúra** kialakítása, az "alattvalói" attitűd helyébe a szabad polgár egyéniségének megteremtése.
- d.) A régió országokban többé-kevésbé mindenütt megtalálható **kisebbségek közötti kapcsolatok** normalizálása, a kisebbségek helyzetének megfelelő jogokkal történő szabályozása.

- e.) A sikeres átalakításhoz és az átmenethez elengedhetetlen kormányozhatóság, **kormányzási/kormányzati stabilitás**, demokratikus pártszerveződés és a parlamentarizmus biztosította kormányzati "váltogazdálkodás" kereteinek kialakítása.
- f.) A kisebbségi problémától sem függetlenül egy **pozitív nemzeti identitástudat** kialakítása, egyfajta új **nemzetépítés**, amelynek a történelemhamisítások leleplezése, az elhallgatott tények feltárása, összefoglalóan a reális történelemszemlélet elengedhetetlen feltétele. Már csak azért is, hogy a kisebbségekhez való viszony normalizálható legyen, elkerülve minden erőszakos nacionalizmus veszélyét.
- g.) Főként a fiatalokat és az egzisztenciálisan lemaradókat veszélyeztető, a társadalomra hirtelen zúduló szervezett **bűnözés és kábítószer-visszaélés** elleni szervezett fellépés, a társadalmi önvédelmi reflexeinek kialakítása, a társadalmi konszenzus megteremtése a nehéz átmenet időszakában.

3. A nemzetközi környezettel összefüggő problémák, és egy stabil, elégségesen kiszámítható, **biztonságos nemzetközi környezet** iránti igényből fakadó feladatok több aspektusból fogalmazhatók meg Közép-Európa számára. A szocializmus bukásának Közép- és Kelet-Európában egyik meglepő, nem várt hatása Európa politikai megosztottságának, és a háború utáni nemzetközi rendnek az **azonnali eltűnése** volt.

Németország újra egyesült, az EK új, potenciális pályázókkal találta magát szemben, de ettől függetlenül is, az európai integráció teljesen új helyzetbe került. A Szovjetunió visszavonult a konfliktusok szításának szerepéből a harmadik világba, miközben az Egyesült Államok megerősödött, és különösen az öbölháború után a világ vitathatatlan politikai vezető hatalmává vált. Ennek következtében Európában új problémák és új kihívások kerültek előtérbe.

Ezekre sem a Kelet, sem a Nyugat nem volt felkészülve. Amint a bipoláris Kelet-Nyugat konfrontáció eltűnt a szovjet blokk szétesésével, megváltozott a biztonsági paradigma is. Közép-Európa korábbi, a nagyhatalmak által szavatolt, a nagyhatalmi erőegyensúlyon nyugvó biztonsága helyett számtalan bizonytalansági faktor jelentkezett annak következtében, hogy a korábbi ernaőhatás megszűnt, a világ és benne Európa hatásai, régebbi és újabb keletű bajai közvetlenül érhetik el, érinthetik meg a régió országait.

A diktatúrák minden felpuhulása ellenére a volt szocialista országok mesterségesen elszigeteltek voltak azoktól a különféle hatóerőktől, amelyek a nyugati társadalmakat a posztindusztriális, vagy információs társadalomnak nevezett állapotába vitték abban a folyamatban, amely alapvetően megváltoztatta az élet minden területét. Azok a hullámszerűen jelentkező, egymással kölcsönhatásban lévő új erők, amelyeket a tanulmány első részében számba vettünk, elemi módon zúdultak rá a nyugati társadalomra. A rendszer intézményei azonban elégségesen rugalmasak voltak ahhoz, hogy igazodjanak ehhez a kihíváshoz, és megtalálják azt az utat, amelyen elkerülhetők - legalábbis egyelőre - a mindent szétromboló válságok.

Most, hogy a kelet- és közép-európai országok számára megnyílt a világ, és a kitarulkozó világtársadalom részévé válnak, hirtelen szembe találják magukat ezekkel a gyökereikben megváltozott társadalmakkal. Azonban velük szemben jórészt hiányoznak azok az intézmények, amelyek a gazdálkodás, sőt, a mindennapi élet egy másik módjára való áttérés problémáiból fakadó konfliktusokat viszonylag nyugodt mederbe terelnék. Ennek eredményei azok a sokszor atavisztikus reakciók, amelyekkel védelmezni próbálják ezeket a társadalmakat. A problémák és feladatok a nemzetközi feltételrendszerhez kapcsolódóan szintén néhány pontban összegezhetők.

- a.) Elsőként stílszerűen a **világgazdaság globalizációját** és az ezzel összefüggő problémákat említhetjük. Közép-Európa minden országa jövőbeli fejlődésének egyik fő meghatározója a globali-

záció, különösen ami az ipart, a pénzügyeket és a telekommunikációt illeti. A problémát az okozza, hogy a gazdasági fejlődés egyre jobban a globális technológiákért (pl. nemzetközileg szabványosított számítástechnika, high-tech stb.) folytatott versenytől függ, ami a transznacionális tőke illetve a transznacionális cégek kezében van. Ezek számára a periférikus régiók egyre kevésbé számítanak jó terepnek. A kezükben lévő és általuk mozgatott világméretű gazdasági erők a gazdaságilag fejlett, legerősebb és legrugalmasabb, alkalmazkodóképesebb gazdaságokat részesítik előnyben, kikerülnek és marginalizálják a kevésbé flexibilis, kevésbé "üzletképes" gazdaságokat. A feladat ebből következő: a periferezálódás és a marginalizáció megakadályozása az átmenet idején, a "terep" vonzóvá tétele a modernizációt hordozó tőke számára.

- b.) Mind a négy országnak szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy a világgazdaságban - a GATT minden erőfeszítése ellenére - a **protekciónizmus** nem szűnt meg, ezért a világgazdaságba történő visszaintegrálódás egyként komoly probléma és nagy erőfeszítéseket igénylő feladat.
- c.) A közép- és kelet-európai integráció felbomlása azzal járt, hogy az **egymás közötti kereskedelem** is drasztikusan visszaesett. Ennek csak részben magyarázata a nyugat felé irányuló, az adósságszolgálat és a konvertibilis fizetőeszköz szerzése miatti kényszer. Valószínűleg sokkal inkább arról van szó, hogy a korábbi, a központi irányítás illetve apparátus által makroszinten szervezett gazdasági kapcsolatok megszűnésével a vállalatok (amelyek ráadásul a privatizáció folyamatában egyébként is számos bizonytalansággal küszködnek) egymás közötti közvetlen kapcsolatának a mechanizmusa és rutinja csak nagyon nehezen alakul ki. A vámok nélküli korábbi protekciónizmus helyébe lépő barterügyletek elburjánzása ennek egyértelmű kifejezője. A "Visegrádi Négyek" által megkötött szabadkereskedelmi megállapodás eddig inkább csak egy keretrendszert jelent - per-

sze, ez sem semmi -, mintsem az intraregionális kereskedelem intenzitásának közvetlen növelését.

- d.) A közép-európai régió talán egyik legspeciálisabb problémája a **menekültprobléma**. Úgy tűnik, hogy a politikai okokból menekülők helyébe hosszú távon a háborús és a gazdasági okokból menekültek áradatára kell számítani. Ennek a problémának a kezelésére együttes stratégia kidolgozása lenne kívánatos, nemcsak a régió országai részéről, hanem Nyugat-Európával közösen. Merő illúzió ugyanis feltételezni, hogy az EU határait "légmentesen" le lehet zárni mondjuk Hegyeshalomnál.¹¹

A volt Szovjetunió és Jugoszlávia szétesése, a Kelet-Európában és a volt szovjet utódállamokban krónikussá vált és teljes összeomlással fenyegető gazdasági bajok nem csupán krónikus, hanem időnként akut menekültproblémával is fenyegetnek.

- e.) Európának ezen régiója viszonylag jól áll a **szellemi tőkével** való ellátottság terén. A szocializmus négy és fél évtizede alatt azok az oktatási és kutatási hagyományok, az az évszázadokon át felhalmozódott szellemi tőke, amely a mindenkori gazdasági lehetőségek szűkössége miatt is feldúsult, nem tűnt el. Az oktatás színvonala, a tudás mennyisége és minősége miatt főként a klasszikus természettudományos és műszaki területeken - másokkal, nálunk fejlettebbekkel összehasonlítva - nem kell szégyenkezni. A jelenlegi, liberalizált migráció és az alkotó szellemi tevékenységek végzésének romló intézményi és személyes feltételei azonban veszélyes méretűvé tehetik a **brain drain**-t, ami hosszú távon végzetes következményekkel járhat.
- f.) Végül a nemzetközi feltételek között az **importált szennyezés** növekedésének lehetősége sem elhanyagolható egyik ország számára sem. Ez Kelet-Európából az ottani környezetszennyezés

Számunkra egyszer már bebizonyosodott - igaz, akkor a határállomás túlsó oldalán - a légmentes elzárás lehetetlensége, amikor az olajár-robbanás "begyűrűződését" akarták megállítani!

hatásaként, Nyugat-Európából a szennyező tevékenységek tudatos áttelepítésének egyáltalán nem lebecsülendő veszélyeként okoz problémát és jelent megoldandó feladatot.¹²

A közép-európai országok, még pontosabban a "visegrádiak" társadalmi-gazdasági átalakulásának fő területeit, problémáit illetve feladatait jelzésszerűen a következő táblázatban foglaljuk össze. Mint az eddigiek alapján megfogalmazódott, az átalakulás/átalakítás interaktív cselekvést tételez fel a kelet-európai kormányok és az Európai Unió között, vagyis a történet "többszereplős".

A kelet-európai országok átalakulása és az Európai Unió viszonya abba a folyamatba illeszthető, amely fokozatosan, **koncentrikusan terjeszti ki az európai modernizációt keleti irányban**. Ez azonban már akár emberöltőnyi, hosszú időt tételez fel, és a folyamat sebessége, valamint tényleges bekövetkeztének esélye azoktól az Európán kívüli erőviszonyoktól is függ, amelyeket részletesen ugyan nem érintettünk ebben a tanulmányban, azonban nyilvánvalóan rendkívüli fontosságúak, elsősorban a három világgazdasági centrum viszonyával kapcsolatosan. A **modernizáció lehetséges diffúzióját**, továbbá ezen belül egy viszonylag nagy valószínűséggel elképzelhető **fragmentációt** - a jelenlegi szubregionális szegmentációt figyelembe véve - a következő ábrában láthatjuk.

Az EU felé törekvésnek természetesen vannak **veszélyei** is, amelyek magának az EU-nak több tekintetben is bizonytalan jövőjével kapcsolatosak. Ezeket a bizonytalanságokat egyre többen fogalmazzák meg, különböző aspektusokból. Rácz[1993] a német-francia viszonynak, mint az EU fő kohéziós erejének lehetséges gyengülését látja például

¹² Reális veszély egyes különösen környezetszennyező mezőgazdasági tevékenységek és ágazatok áttelepítése, ha meggondoljuk, hogy például Hollandiában az egy hektárra jutó műtrágya mennyisége hat anyagban mintegy 600kg/hektár, ami miatt - a rendkívül magas állatsűrűség mellett - a talajvíz és a talaj szennyezettsége olyan mérvű, ami meghaladja az EU rövidesen kötelező környezetszennyezési normáit.

reális veszélynek, Gröner és Schüller[1993] pedig Maastricht-nak a gyenge lábakon álló, improvizatív, bürokratizált víziójának veszélyeire hívja fel a figyelmet. Mivel ezek nem tartoznak szorosan témánkhoz, részletesebben nem térünk ki rájuk.

Közép-Európai változások összetevői és fő szereplői

Problémák		Változó Csoportok a szereplők hatása szerint	Szereplők
Gazdasági átalakítás	<ul style="list-style-type: none"> az ipar átalakítása a mezőgazdaság átalakítása a szolgáltató szektor átalakítása az új technológiák bevezetése a városi környezet átalakítása regionális egyenlőségek kezelése új K+F szerkezet kialakítása megfelelő oktatási rendszer felépítése a régiók és városok új szerepének kialakítása 	Gazdasági átalakítás és átmenet	Kelet-Európai kormányok
Környezet rendbetétele			
Gazdasági átmenet	<ul style="list-style-type: none"> a piacgazdasághoz igazodó szervezetek felépítése új törvényi rend létrehozása vállalkozó osztály megteremtése üzemelési struktúra változtatása munkamórái/fejlesztés újratertelése szervezeti know-how önbizonyi egyenlőség mérséklése 		
Társadalmi és politikai kohézió	<ul style="list-style-type: none"> a képviselői szervek jelentőségének növelése feljebbélti konfliktusokat szabályozó mechanizmusok kialakítása az értérend "beállítása" bűnözők/alközlőkre visszatérés elleni küzdelem a jog szerepe a kormányzati választások megoldása nemzetállás illetve nacionalizmus elleni fellépés 	Társadalmi és politikai kohézió foka	
Kapcsolatok kelettel	<ul style="list-style-type: none"> kapcsolatok újraindeztése a volt SZU-utódállamokkal a kooperáció fejlesztése Kelet-Európában menekültáramlás kezelése új európai intézményi építkezés 	Volt keleti blokk integrációjának hátsfoka	
Adósságproblema			
Külföldi közvetlen beruházások			
Kapcsolatok a nyugattal	<ul style="list-style-type: none"> új európai intézményi építkezés kapcsolatok fejlesztése az európai közösségekkel kapcsolatok fejlesztése Németorázzal egyetlen államnak utáramlás elleni fellépés 	Kapcsolatok nyugattal	Európai Unió

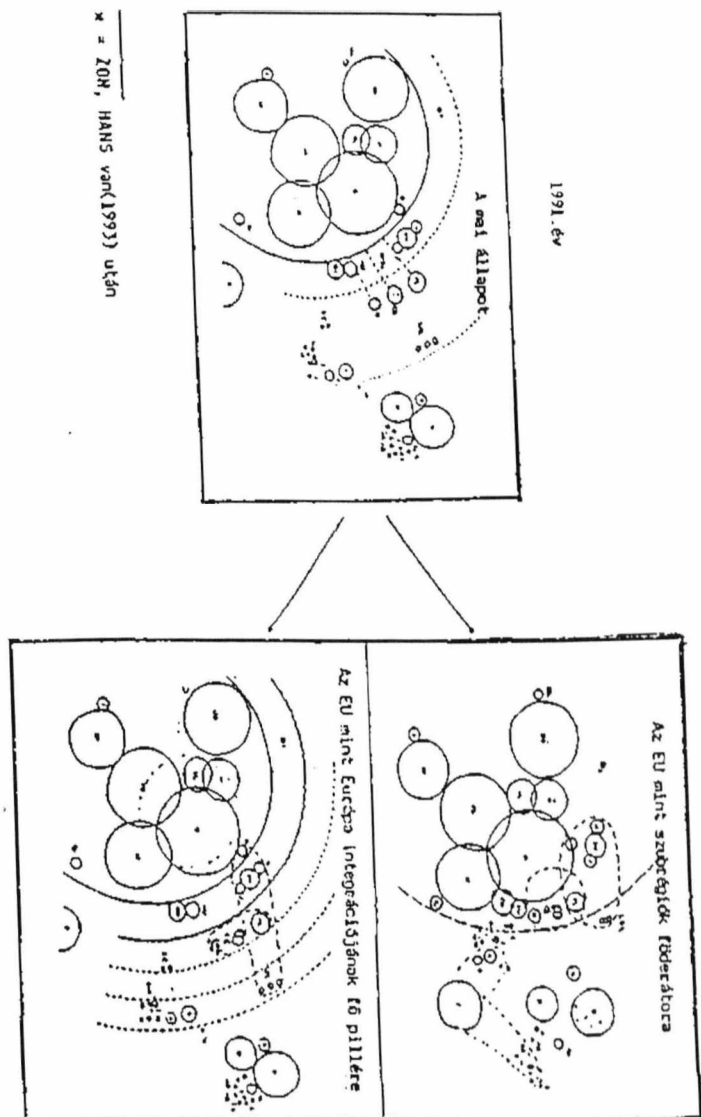
5. Közép-Európa és az Európai Unió - az átalakulás időhorizontja és alternatív scenáriói

A közép-európai átmenet, a világgazdaságba történő reintegrálódás legszorosabban a Nyugat-Európához, egészen pontosan az **Európai Unióhoz** fűződő viszonyhoz, annak alakulásához kapcsolódik. Nem lehetnek ugyanis illúziók abban a tekintetben, hogy Közép-Európa országai - akár együttműködve is - önállóan és önerőből megoldhatják az előttük álló **modernizációs feladatot**.

Az a több évszázados modernizációs terjeszkedés, ami Európa észak-nyugati felén indult, mára érte el hullámaival ennek a régiónak a szélét. Ha akarja, ha nem, Közép-Európának csak a "nyugat-európai hajó oldalvizén" van esélye arra, hogy eljusson az áhított révbe, a modern világgazdaságba.

A 70-es évektől látványosan végbement **világgazdasági "kiintegrálódás"** - amit már korábban is számos elemzés bizonyított - következtében azonban a strukturális igazodás számos nehézségbe ütközik. Az **igazodásnak két fő dilemmája** van. Egyrészt, miközben Közép-Európa nagy erőfeszítések árán megpróbálja az infrastruktúrát (aminek szükséges fejlettségi minimálszintje bizonyos jelzőszámok alapján - például az informatikai, telekommunikációs, közlekedési infrastruktúra ellátottság, nemzetközi szabványosítási rendszer stb. - állapítható meg) olyan állapotba hozni, ami megteremti a gazdasági vérkeringés szerves, integrált összekapcsolásának feltételeit, Európa nyugati fele már egy olyan új integrációs szintre kerül az EU tervezett fejlesztése révén, amely a két szubrégió közötti jelenlegi távolságot nem igazán csökkentené. Ezt talán a **rossz starthelyzet dilemmájának** nevezhetjük.

Az Európai gazdasági tér terjedése (az országok mérete a GNP alapján)*

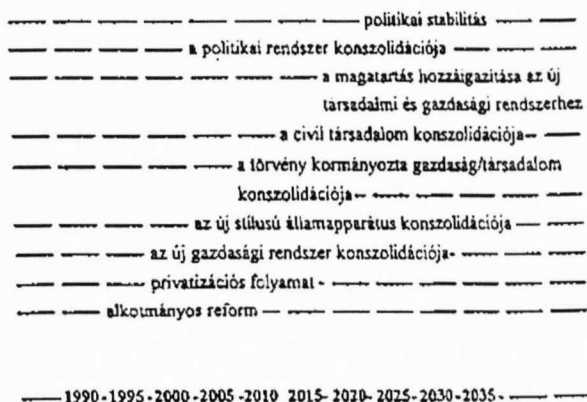

Másrészt Közép-Európa a szükséges fejlesztést önerőből nagy valószínűséggel nem lesz képes elvégezni, a szükséges belső források korlátozottsága következtében. A lakosság életszínvonalának rovására történő forrásbiztosítás a politikai instabilitás és a lakosság egészségi állapotának katasztrófális leromlásának jól anticipálható veszélyével jár, ami rontaná a kapcsolódás egyéb esélyeit. A részbeni külső finanszírozás viszont döntően az EU teherviselésének lehetőségétől és szándékától függ. Ha arra az ismert tényre gondolunk, hogy Németországnak évi 160-170 milliárd márkájába kerültek eddig is a keleti tartományok, amit főleg a szerves kapcsolódás infrastrukturális feltételeinek megteremtésére fordítottak, a közép-európai országok perspektívája nem igazán tűnik e tekintetben biztatónak. Magyarul tehát ez egy forrás-dilemma.¹³

Az előző pontban az átmenettel kapcsolatos problémák és feladatok meghatározásával, összefoglalásával foglalkoztunk. Azonban éppen ezek a dilemmák vetik fel a **perspektíva** kérdését, mégpedig két szempontból is. Az egyik, hogy reálisan nézve milyen **időhorizontban** gondolkodhatunk az átmenetet illetően, milyen hosszú idő kell a gazdaság és a társadalom szükséges állapotának eléréséhez. Mivel egy **sok rétegből álló** problémáról van szó, érdemes ezeket a rétegeket külön-külön számbavenni és egy időtengelyen egymás mellé helyezni. A jogi, gazdasági, politikai, tudati rétegek változásának nemcsak időigénye különböző, hanem sorrendisége, egymásutániséga sem tetszőleges. Ezt igyekeztünk a 2. ábrában érzékeltetni.

¹³ Egy, az Európa Parlament számára készített jelentés COM[1990] szerint például Közép-Európa akkori elmaradása a telekommunikáció területén 20-25 év Nyugat-Európaéhoz képest. Nem csupán arról van szó, hogy alacsony a telefon-ellátottság, hanem a hálózat maga is elavult. A jelentés készítőinek becslése szerint 2000-ig az akkori Csehszlovákiának 562, Magyarországnak 528, Lengyelországnak 1924 millió ECU-be kerül, ha meg akarják közelíteni a jelenlegi nyugat-európai szintet.

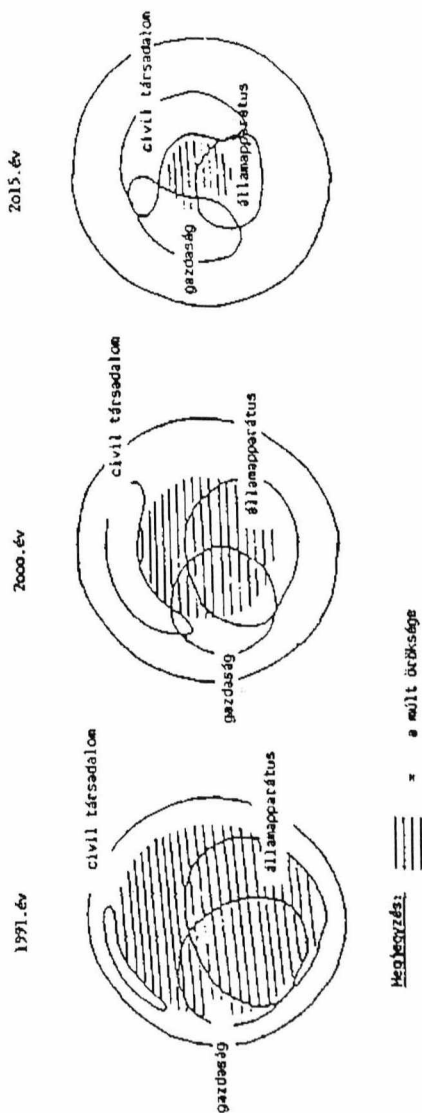
Az átmenet időhorizontja és fő mozzanatai (optimális variáns szerint)

Az anticipált posztindusztriális társadalomhoz közelítés az államapparátus, a gazdaság és a civil társadalom fejlődésében, egymáshoz viszonyított változásában is meghatározható. A közös szocialista múlt szinte az egész társadalmat át- meg átszötte a rendszerváltás idején. A civil társadalom, mint egy vékony darabka, többé-kevésbé kívül tudott maradni - különösen a késői, "felpuhult" diktatúra időszakában - ezen a szövedéken. A gazdaság pedig köztudottan szinte teljesen összenőtt az államapparátussal, az állampárti rendszerben a gazdaság autonómiája rendkívül szűk keretek közé szorult. Ebből a helyzetből csak egy fokozatos átmenettel lehet kitörni, a fentiekben bemutatott menetrend szerint. A múlt öröksége legtovább a tudati, magatartásbeli viszonyok terén változtatható meg, tüntethető el, ami nagy valószínűséggel több évtizedes feladat lesz.¹⁴

¹⁴ Valószínűleg a múlt tudati öröksége soha nem múlik el teljesen, nyomait emberölkön át fel lehet majd lelteni. Ez az örökség - mint annyi más történelmi örökség - nemcsak negatív, hanem pozitív attitűdöket is tartalmaz majd, olyanokat, mint a munkavállalói szolidaritás, a szociális gondoskodás, a piaci "vadhajtások" korlátozása stb. Ezek, ha a gyakorlatban sokszor nem is teljesültek, a társadalmi gondolkodásba kétségkívül beivódtak, hatásuk nem elhanyagolható.

Az államapparátus, a gazdaság és a civil társadalom viszonyának anticipált változása

Alternatív scenáriók Közép-Európa számára

FŐ VÁLTOZÓK	LAISSEZ-FAIRE/ KAPITALISTA SZCENÁRIÓ	POPULISTA / AUTORITÁRIUS SZCENÁRIÓ	NYUGATRA TÁMASZKODÓ SZCENÁRIÓ	FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI SZCENÁRIÓ	TENGŐDŐ SZCENÁRIÓ
a kormányzat szerepe	- gyenge kormány - politikai instabilitás - szabályozó állam	- erős kormány - korporatív tendenciák - fejlesztő állam	- gyenge kormány - fejlesztő állam	- erős, demokratikus kormány - fejlesztő állam	- gyenge kormány - politikai instabilitás
GAZDASÁGI ÁTALAKÍTÁS - GAZDASÁGI ÁTMENET	- gazdasági stratégia: piac megteremtés, kísérlet a gyors átalakításra és ármenezt, radikális nyitás a világ felé - törvényekkel irányított gazdaság, de a társadalmilag gyengék kiforrása és így a parazita kapitalizmusnak - korlátozott gazdasági növekedés, társadalmi és politikai instabilitással jellegűvé	- gazdasági stratégia: szabályozott piac proteccionizmus - előre látható gazdasági környezet, de nem törvényekkel irányított gazdaság - gazdasági stagnálás / monetáris instabilitás	- gazdasági stratégia: harmonizáció az EC-vel, integráció az EC-be, támogatás az EC-től - törvényekkel irányított gazdaság - korlátozott gazdasági növekedés	- gazdasági stratégia: szabályozott piac, visszatagott Ország beilleszkedés a nemzetközi munkamegosztásba - törvényekkel irányított gazdaság - korlátozott gazdasági növekedés	- gazdasági stratégia: folyamatos irányváltások - nem törvényekkel irányított gazdaság - gazdasági stagnálás / hanyatlás, monetáris instabilitás
KÖRNYEZETI REHÉBERÍTÉS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÖZVÉZŐ	- erősbbi környezeti kényszerítés - a társadalmi és politikai kényszerítés hiánya, gyenge konfliktusmegoldás mechanizmusok	- nem fenntartható fejlődés - a társadalom korlátozott összeszerveződés - szociális politika	- az EK környezeti normáinak fokozott alkalmazása - a társadalmi és politikai kényszerítés hiánya, - exorbitáns politika	- előrelépés a környezet rendszerezés felé - a társadalom optimális összeszerveződés, a társadalomnak, törvényekkel irányított társadalom-fejlesztés - erősítési politika	- nem fenntartható fejlődés - a társadalmi és politikai kényszerítés hiánya,
KAPCSOLATOK NYUGATTAL	- korlátozott közvetlen kötődési beruházás	- proteccionizmus - a költődési közvetlen beruházás csökkentése	- korlátozott közvetlen költődési beruházások, párosulva politikai instabilitással	- költődési közvetlen beruházást segítő klíma	- a biztontalanság elferdítésével a költődési beruházásokat
INTEGRÁCIÓ / KOOPERÁCIÓ FOKA KELENTÉN	- a keleti kereskedelem biztontalansága	- elferdítésről konfliktusok a többi más országgal, a keleti kereskedelem / kooperáció csökkentése	- a keleti kereskedelem visszatágulása	- a Közép-Európa belüli integráció fejlesztése	- a keleti kereskedelem biztontalansága

A problémák és feladatok, valamint az időtáv ismeretében több szcenárió is felvázolható Közép-Európa számára. Ma még nehéz lenne egyértelmű választ adni arra, hogy milyen lesz a tényleges út. Az **alternatív szcenáriók** egy-egy lehetséges, karakterisztikus fejlődéstípust jelölnek. A tiszta típusok azonban bizonyos elemekben keveredhetnek is. A szcenáriók abban különböznek egymástól, hogy a **változókként szereplő feladatok megoldása milyen vezérlő elvek alapján és milyen módon következik be**. Ezek az eltérő elvek és módok a valóságban léteznek, ennyiben a szcenáriók **nem spekulatív alapon** nyugszanak. Sőt, egyre tisztábban kivehetők azok a **politikai erők** is, amelyek ezeket az elveket, eszméket megtestesítik és programjukba építik. A hatalmi-politikai harc kimenetele, a parlamentáris demokrácia működése ebből a szempontból döntő jelentőségűvé válhat.

Irodalom

1. BALÁZS PÉTER[1993]: Adalékok a közép- és kelet-európai gazdasági átalakulás nemzetközi feltételeihez. **Közgazdasági Szemle**, XL. évf., 12. 1036-1046. old.
2. BROWN, LESTER R.[1992 és 1993]: A Világ helyzete 1992 és 1993. A washingtoni Worldwatch Institute jelentései a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról. **Föld Napja Alapítvány**, Budapest
3. BURGERNÉ GIMES ANNA[1992]: A világ mezőgazdasága. Gazdaságföldrajzi áttekintés. **Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó**, Budapest
4. BUSEK, ERHARD[1992]: Az elképzelt Közép-Európa. **Európai Utas-Századvég Kiadó**, Budapest
5. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES[1990]: From the farmer...to the consumer. Green Europe 1. **Directorate-General Information, Communication, Culture. Agricultural Information Service**, Brussels
6. COMMISSION TO THE COUNCIL AND THE EUROPEAN PARLIAMENT[1990]: **The Community's Relations with the Countries of Central and Eastern Europe - The Role of Telecommunications**. Brussels, 14 June
7. AZ ENSZ KÖRNYEZET ÉS FEJLŐDÉS VILÁGKONFERENCIA DOKUMENTUMAI[1993]: Feladatok a XXI. századra. **Föld Napja Alapítvány**, Budapest
8. FARKAS PÉTER[1993]: Fenyegedett jövőnk védelmében. Gondolatok a keresztény humánökológia tárgyköréből. **Márton Áron Kiadó**, Budapest
9. FISCHER FERENC[1993]: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991). **IKVA Kiadó**, Budapest
10. GRÖNER, H.-SCHÜLLER, A.[1993]: Die europäische Integration als ordnungspolitische Aufgabe. **Gustav Fischer Verlag**, Stuttgart, Jena, New York

11. HOWARTH, RICHARD[1990]: The Common Agricultural Policy. An expensive lesson on the dangers of harmonisation by regulation. **The Bruges Group**. Occasional Paper 7, London
12. INOTAI ANDRÁS[1993]: Az új regionalizmus a világgazdaságban. **Külgazdaság**, 1. Január, 28-44. old.
13. KORNAI JÁNOS[1993a]: Transzformációs visszaesés. **Közgazdasági Szemle**, XL. évf., 7-8. 569-599. old.
14. KORNAI JÁNOS[1993b]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. **Heti Világgazdaság Kiadói Rt.**, Budapest
15. KOZMA FERENC[1992]: Gondolatok Európáról és az európaiságról. **Gazdaság és Társadalom**, III. évf., 1-2. 5-70. old.
16. KOZMA FERENC[1993]: A magyar gazdaságpolitikára ható, gazdaságon kívüli erők az ezredforduló éveiben (Tézises összefoglaló). Kézirat
17. LEONTIEFF, W.[1977]: The Future of the World Economy. **Oxford University Press**, New York
18. MESAROVIC, M.-PESTEL, E.[1974]: Mankind at the Turning Point. **Dutton/Readers Digest Press**, New York
19. MISZLIVETZ FERENC[1993]: A lehetséges határainak újrafogalmazása. Nacionalizmus és civil társadalom Kelet-Közép-Európában 1989 előtt és után. **Pesti Szalon Könyvkiadó és Savaria University Press**, Budapest-Szombathely
20. NAISBITT, J.-ABURDENE, P.[1991]: Megatrendek 2000. Tíz új irányzat a kilencvenes években. **OMIKK**, Budapest
21. OECD[1991]: Financial Market Trends. February 1991
22. PARKER, JOHN[1993]: Eastern Europe. The old world's new world. **The Economist**, March 13th 3-22. old.
23. PECCEI, AURELIO[1984]: Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. **Gondolat**, Budapest
24. RÁCZ MARGIT[1993]: Integrációs utak és érdekek Európában a kilencvenes években. **Közgazdasági Szemle**, XL. évf., 12. 1047-1055. old.
25. RUPNIK, J.[1988]: The Other Europe. Wiedenfeld and Nicolson, London

26. SZIRA TAMÁS[1993]: *Quo vadis Hungaria? Gazdaság és Társadalom*, IV. évf., 4.
27. TRACY, MICHAEL[1993]: *Food and Agriculture in a Market Economy. An Introduction to Theory, Practice and Policy*. **APS-Agricultural Policy Studies**, La Hutte(Genappe), Belgium
28. VARGA SÁNDORNÉ (szerk.)[1992]: *A kereskedelmi tevékenység műszaki-jogi szabályozása. (A nyugat-európai piacrajutás feltételei)* **Szabványkiadó**, Budapest
29. ZON, HANS van[1992]: *Alternative Scenarios for Central Europe (Poland, Czechoslovakia, Hungary)* Commission of the European Communities. Directorate-General for Science, Research and Development. Joint Research Centre

A közép-európai országok nemzetiségi és emberjogi problémáinak kezelése

A közép-európai mind a nemzetiségi, mind pedig az emberi-állampolgári jogok tiszteletben tartása mindig is ellentmondásos volt.

I. A nemzetiségi problémák kezelése

Foglalkozva először a nemzetiségi problémákkal, gyökere szűkebb régiókban a soknemzetiségű Habsburg Monarchiában keresendő, ahol az 1867. évi kiegyezés után egy osztrák-magyar dualista államszövetség alakult ki. Ausztria magába foglalta Cseh- és Morvaországot, Lengyelországból Galíciát, Dalmáciát, valamint Bosznia-Hercegovinát, s ezen kívül még jelentős számú horvát, szlovén és olasz nemzetiségi kisebbség élt az osztrák Örökös Tartományok területén. Ezzel szemben a Magyar Királysághoz tartozott a Magyar Korona jogán Horvátország és Szlavónia, ahol a szűkebb értelemben vett Magyarország határai között az északi országrészben jelentős zárt etnikumú szlovák, az észak-keletiben rutén, míg Észak- és Dél-Erdélyben román, a Bácskában pedig szerb kisebbség élt és él most már saját államszervezeti keretek között többségi nemzetet alkotva ma is. Az I. világháborút lezáró Trianoni Békeszerződést követően az ezen a területen élt "államalkotó" magyar nemzeti többség nemzeti kisebbséggé vált. Ugyanakkor Trianon előtt egész "Magyarország" területén élt szász-sváb zártnak mondható közösségek akkor lényegében egy ország számára jelentettek nemzeti kisebbséget, amely Trianon után Magyarországon kívül a tőle elcsatolt területeken kialakított Kis-Antant államokon belül is megjelent. Az I. világháborút lezáró győztes

hatalmak a közép-európai országhatárok újra történt meghúzásával tiszta nemzetiségű államokat kívántak e térségben kialakítani. Ma már látható, hogy sikertelenül. Sikertelenül, mert az ún. csonka Magyarországon is élnek jelentős számban német, horvát, szlovén, szerb, szlovák és román nemzetiségűek, ugyanakkor Magyarországnak mintegy egyharmada az egyes Kis-Antant államokba került át, ahol ma is túlnyomóan egy tömbű zárt közösséget alkot, kisebb részben pedig szórványként vagy vegyesen él a Trianon után államalkotó nemzetét vált korábbi kisebbséggel. Ezen kívül az egyes Antant-Államokban is egymás államalkotó nemzetisége is kölcsönös kisebbségben élnek, amit tovább bonyolít az, hogy a Nagy-Antant hatalmak északon a cseheket és a szlovákokat, valamint a ruténokat, délen pedig a szlovénokat, horvátokat és szerbeket és a bosnyákokat mesterségesen egy államba kényszerítették.

Éles szemmel mutatott rá Jászi Oszkár a Habsburg Monarchia felbomlása c. könyvében, hogy komoly ellentétek feszültek a Monarchián belül az egyes nemzetiségek között, amelyet a dinasztia sikeresen és ügyesen kezelni tudott. Ügyesen, mert a nemzetiségi ellentéteket uralmának stabilizálása érdekében mindig sikeresen használta fel, ugyanakkor azonban ügyelt arra, hogy ez, a kisebbséget megfojtó, brutális nemzetiségi elnyomássá ne fajuljon. Az Osztrák Örökös Tartományokban a németség és a többi nemzetiség számarányának egymáshoz való viszonya miatt nem tudott kialakulni német hegemonia. Ezzel szemben a magyar királyságban fennállt a magyar hegemonia - jóllehet a Monarchia egyes utódállamainak nemzeti kisebbségi jogokat drasztikusan elnyomó belpolitikájával ellentétben a kulturális autonómia és kisebbségi jogok minimumát mindig biztosítva - következetes asszimilizációs politikát folytatott és ellene volt a birodalom megújítását jelentő minden konföderációs törekvésnek. A magyar ellenállás miatt erre csak 1918-ban kerülhetett sor, ekkor azonban már késő volt! Ezért Magyarország, s mind utóbb kiderült Közép-Európa valamennyi "ex-monarchiás" népe nagy árat fizetett.

A Trianoni Békeszerződés és a két Bécsi Konferencia közti időszakban a Magyarországtól területeket kapott kis-antant államok nyomták el a hozzájuk került magyar kisebbséget, igyekeztek csorbítani a Nagy- Antant és a Népszövetség által szavatolt kulturális autonómiáját. A valóban demokratikus Csehszlovákiában volt ez a legenyhébb, már sokkal kevésbé azonban Romániában. A Bécsi Döntések után a Magyarországhoz visszacsatolt területeken megindultak a nemzeti villongások, a magyar politika részéről azonban az újból kisebbséggé vált antant-nemzetiségekkel szemben emberi jogokat sértő diszkrimináció nem volt. Ebbe kétségtelenül belejátszott az az egyensúlyi helyzet, amely abból fakadt, hogy mind Erdélyben, mint pedig a Felvidéken visszacsatolt területeken ugyanannyi nem magyar nemzetiségű maradt, mint amennyi magyar a vissza nem csatolt területeken. A Jugoszláv Királysággal megkötött magyar szerződészegés - amely Teleki öngyilkosságához vezetett - reakciójaként a szerb partizánakciók és az arra irányuló magyar reagálás elvadult helyzetet teremtett. A II. világháborút követően Magyarország vesztes félkénti helyzetét kihasználva, a győztesnek kikiáltott kis-antant államokban, a győztes nagyhatalmak által, ha nem is helyeselt és kisebb részben fékezett, nagyobb részben eltúrt népirtással (Bácska és Erdély) és etnikai tisztogatással, valamint elhurcolással (Szlovákia és Kárpátalja) egybekötött kollektív bosszúra került sor a magyarsággal szemben.

A térségben szovjet nyomásra kialakult kommunista diktatúrák a nyílt nemzetiségi reakciókat 1949-re lezárták, úgyszintén a nyílt nemzetiségi villongásokét is. Mindez azonban a kérdést legsikeresebben megoldani látszott Jugoszláviában is csak a feszültségek mesterséges elfojtása volt a problémák megnyugtató, megoldása helyett. Ahogy a nemzetiségi problémákat az internacionalizmus jelszava alatt az orosz-szovjet nacionalhegemónia érdekében szőnyeg alá seprő kommunista diktatúrák megszűntek, a nacionalista ellentétek elemi erőkkel törtek fel.

Mindez két tényezőre vezethető vissza. Az egyik a marxizmus ideológiájába bújtatott szovjet, voltaképpen pánszláv és azon belül is pánorosz világhuralmi törekvések, aminek gyökere az orosz nacionalizmus volt, amely a Szovjetunió belül nemcsak szláv népcsoportokat, hanem a nem orosz ajkú szláv nemzetiségeket is elnyomta. A hitleri német fajirtás mellett, a sztálini etnikai tisztogatás, azaz a kevert nemzetiségek tiszta etnikummokká alakítása volt ennek a fő eszköze. Az ezzel járó tömeges ki- és áttelepítések a szovjet példát, sőt esetleg a szovjet politikai tanácsadók tanácsait követve terjedtek át Közép-Európába is. A II. világháborút követően telepítették át Galiciából a Lengyelországhoz csatolt volt német területekre a lengyeleket, akiknek helyére a szovjet rendszer ukránokat és oroszokat hozott, a németeket pedig a Németországból Lengyelországhoz elcsatolt területekről az Odera-Neisse nyugati oldalán túli területekre telepítették át. Ilyen jellegű volt a Magyarországra kényszerített szlovák-magyar lakosságcsere egyezmény is, amely alapján a csallóközi magyarokat Békés megyébe, a békési szlovákokat pedig a Csallóközt elhagyó magyarok helyébe akarta telepíteni a csehszlovák kormány. Ez azonban csak félig sikerült, mert a magyarországi szlovákok zöme nem akart áttelepülni, a csallóközi magyarok egy jelentős részét viszont kényszerrel kiűzték. Szlovákiából, részben át Magyarországra, részben pedig rájuk fogva, hogy osztályellenességek, kitelepítették őket Nyugat-Csehországba Sziléziába. Ez a "pánorosz" és "pán-nordszláv" (csehszlovák) tömeges és szervezett direkt etnikai tisztogatás "pánszláv vonala" már nem terjedt át. Mint már utaltam rá, ott a magyarság megtizedelése után, Tito igaz felülről irányított és nem alulról kiépített nemzetiségi együttélési rendszert alakított ki, amely azonban éppen felülről mesterségesen történt megszervezése, főképpen pedig a volt Jugoszlávia többi népei felett fennállott "látens" szerb hegemonia miatt nem volt törékeny. Csehszlovákiában az 1946-49-es áttelepítési kampány után mind az ott élő magyarságot és németiséget megtűrték, azaz nem bántották. Hasonló szituáció alakult Lengyelország nyugati területein a visszamaradt német lakosság irányában is. Lényegében hasonló bánásmódban részesült a Kárpátalján szintén egy tömegben élő rutén és magyar

lakosság, amely népeket az ukrán-orosz, az ukránokat pedig az orosz nacionalizmus szorította. Ezekben az országokban nacionalista település-, foglalkoztatási-, oktatási- és kultúrpolitikával igyekeztek több generációra tervezve a nemzeti kisebbségeket elsorvasztani, s több generációs időtartamra betervezve felszámolni. Ez alól Románia annyiban képzett kivételt, hogy Maniu-Gárdistáknak a szovjet csapatok által a magyar és a német lakossággal szemben elindított gyors leállítást követően a nemzeti kisebbségek számára a román nacionalizmusnak Ceausescu uralomra kerülésével történt megerősödéséig nyugalom volt. Ceausescu uralomra kerülésével azonban megindult egy egyre intenzívebbé vált tartós etnikai tisztogatás, amelynek egyik módjaként az NSZK által fizetett fejpénz ellenében az erdélyi szászok és svábok jelentős része kivándorolt az NSZK-ba, a jiddis lakosság zöme pedig a zsidó kormány által fizetett fejpénzek ellenében Izraelbe. A nagytömegű zárt etnikumú magyarság esetében ezt megtenni így nem lehetett, annál is inkább, mert Magyarország semmiféle formában sem volt képes terület és erre a célra számítható pénzalapok hiányában a romániai magyarság széles tömegeit az anyaországba áttelepíteni. Ezért a korábban az egész szovjet blokkon belül alkalmazott etnikai tisztogatási módszereket összpontosítva vezette be a Ceausescui-kormányzat, kivéve a vérfürdőt. Az egyik módszer erre a regáti román-ságnak a zárt etnikumi magyar lakta vidékekre történt tömeges áttelepítése, azaz a lakosság etnikai keverése, a másik a magyar és szász települések ősi jellegének erőszakos átalakítása, mely a falurombolási tervben csúcsosodott volna ki, míg a harmadik kisebbségi nemzeti identitást elősegítő vallási, oktatási és kulturális intézmények elleni közigazgatási úton történő támadás. Igaz, mindez a kárpátaljai és szlovákiai magyarsággal szemben az Ukrán SZSZK és Csehszlovákia is megtette, csak nem ilyen látványosan. Lényegét tekintve csehszlovák részről ilyen volt Bős-Nagymaros-i vízierőmű építésének kikényszerítése, mivel ezzel magyar falvakat lehetett volna a Csallóközben felszámolni. Noha mindez úgy volt csomagolva, hogy az erőmű felépítése Magyarországnak és Csehszlovákiának az érdeke, mert mindkét állam ily módon áramhoz jut, voltaképpen a tervet hátul-

ról mozgó szovjet érdek húzódott meg mögötte. A Szovjetunió érdeke pedig e téren kettős volt. Konkrét gazdasági érdeke az volt, hogy nagyobb kapacitással akadálytalanabban szállíthassa áruit a Duna-Majna-Rajna csatornán át Nyugat- és Észak-Európába. Távlati politikai célkitűzése pedig az volt, hogy megoldódjon ebben a térségben az államhatárokhoz igazodó tiszta etnikumú településrajz. Ez volt a Szovjetunió ebbeli nemzetiségi politikájának másik célkitűzése, vagyis elérni azt, hogy a Moszkva uralma alá tartozó országok tiszta nemzetiségű országok legyenek és ugyanígy a Szovjetunió belül az egyes tagköztársaságok és azon belül az egyes autonóm köztársaságok is hasonló strukturát vegyenek fel, mert így az állam-szervezet nemzetiségi-kisebbségi problémák nem komplikálják.

2. A nemzetiségi problémákat érintő, e talán hosszúra nyújtott történeti áttekintést az indokolja, hogy ennek fényében érthető meg az a jelenlegi bonyolult helyzet, ami a volt Jugoszlávia területén tiszta etnikumok és nagy-szerb, nagy-horvát államalakulat kialakításáért háborúval és népiirtással folyik. Így érthető meg a Meciar-kormány által legitimált szlovák nacionalizmus, mely a magyarlakta településeken nem engedi meg a magyar helységnevek használatát és amely a magyar nemzetiségű, férjezett nőknél kötelezővé teszi a szlovák asszonynev használatát. Más természetű, de hasonló problémák jelentkeznek Romániában is, amelyet Funár kolozsvári polgármester magyarellenes településönkormányzati politikája és pártjának más nacionalista pártokkal összhangban álló politikai irányvonala, valamint a hivatalos kormányzat hintapolitikája fémjelez. Mindez mindkét államban fenn áll annak ellenére, hogy az Európai Közösség Magyarországot felvette társult tagjai közé. Az Európai Közösség Alapokmánya a nemzeti kisebbségek részére nemcsak emberi jogként egyénileg biztosítja a nemzetiségi jogokat, hanem kollektív jogként is, és nemcsak kulturális, kollektív jogokat biztosít, hanem ezen túlmenően a nemzeti kisebbség részére az autonómiára irányuló önrendelkezést is.

Ezzel szemben ezeknek az országoknak a kormányai, de még Ukrajna sem hajlandó nemcsak a magyar, de még a többi területükön élő kisebbség részére (német, rutén stb.) a területi autonómiát megadni, kulturális jogok teljességeként pedig a saját nyelvű felsőoktatási intézmények működését engedélyezni, sőt könyv és folyóirat kiadásunkat és média-adásainkat is korlátozni igyekeznek.

Itt tehát az eszme + norma, valamint a reális valóság között komoly ellentmondás feszül, ami nem tud leülepedni a 40 év reálszocializmusának társadalmi-ideológiai és társadalompolitikai skrizoféniája miatt. A "szovjet" és "népi-demokratikus" szocialista politika és politikai ideológia hirdette ugyan az internacionalizmust, de csak a proletár internacionalizmus eszméjét, amelynek fátyla mögött azonban piramisszerű hierarchiában kemény racionalizmus húzódott meg, legfelső szinten az orosz nacionalizmus hegemoniájával, a második szinten a többi államot alkotó nemzet uralmával a nem államot alkotó, esetleg csak formális területi autonómiát (az etnikailag "tiszt" területen) kapó nemzetiségi kisebbségek felett. Ebből adódik a középkelet-európai régió államaiban, hogy egyfelől tapasztalható egy ultra sovén nacionalizmus, másfelől az egészséges nemzeti identitástudattal szemben is közömbös internacionalista ideológia.

Mármint a bennünket körülvevő országokban ez az egészségtelen nacionalizmus az uralkodó, amelynek ideológiájával kívánja magát szalonképessé tenni és hatalmát megszilárdítani a korábbi reálszocialista politikai és közigazgatási nomenklátúra (hatalom-átmentés). Ezzel szemben Magyarországon az emberarcú szocializmust valló, demokratikus ellenzéki politika és ideológia, de ugyanígy a szociáldemokratizálódó kommunista utódpártok, valamint az ortodox kommunizmus talaján megmaradt utódpártok érzéketlenek a nemzeti kisebbségi problémák iránt és az internacionalizmust a jogos nacionalista érdekek szintézise és magába foglalása nélkül képzelik el. Sőt az ortodox alapon álló két munkáspárt még mindig a fent kifejtett régi szovjet-marxista hozzáállással közelíti meg ezt a problémakört.

Ugyanakkor a kormánykoalíció hajlamos szintén csak a magyar kisebbségi jogokra és érdekekre leszűkítve kezelni a nemzetiségi kérdést. Ennek alátámasztásául olyan megnyilvánulásokra utalok, amelyek pl. Erdély, Kárpátalja és a Vajdaság vonatkozásában csak a magyar nemzetiségi jogokra koncentrálnak és csak a magyar nemzeti kulturális és esetleges területi autonómiára koncentrálnak, miközben az ott élő más kisebbségek hasonló törekvései (mint pl. a Kárpátalján a ruténeké, Erdélyben és a Bácskában a németeké) látókörén kívül marad.

Az itt bemutatott két irányzat ellentétéből adódott az, hogy a nemzetiségi törvénynek a megszavazásánál az MSZP és az SZDSZ 1994 januárjában az ellen szavazott, hogy a nemzetiségi kisebbségek listás képviselőt kapjanak a parlamentben. Hivatkozási alapjuk az volt, hogy ez esetben a nemzeti kisebbségek az összesített létszámukhoz viszonyítva aránytalanul magas képviselőt kapnának. Ez mind igaz, csak hogy ezt másképpen kellett volna korrigálni. E két párt internacionalista felfogásából adódott ez a hozzáállás és minthogy 2/3-os törvényről volt szó - a nemzetiségi listás képviselőt megművelésével, mivel számukra kevésbé érdekes, miként viszonyulnak a Kis-Antant államok a területükön élő magyar kisebbséghez. Még ha csak kirakat is, de pozitívként kell megemlíteni, hogy a román Nemzetgyűlésben minden Romániában élő nemzetiségi kisebbségnek egy-egy listás képviselője van, így a magyarnak is a RMDP mandátumain kívül.

3. A múlt és a múltból szükségszerűen előállott jelen itt felvázolt azon problémái, amelyek a nemzeti kisebbségeket a közép-kelet-európai régióban hátrányosan érintik az Európai Közösség diszkriminációs elveibe ütközik az, ami Magyarország kivételével - különösen a volt kis-Antant államokban és a Szovjetunió egyes utódállamaiban az államalkotó nemzeti kisebbség és a többséget manipuláló hivatalos politika részéről különböző impulzusokban megnyilvánul. Közép-Kelet-Európa kulturális, politikai és gazdasági felzárkózása Európához (mármint Nyugat-Európához) és Európa részéről való befogadása csak

akkor történik meg, ha e téren is gyökeres fordulat következik be a nemzeti kisebbségi jogok minden nemzeti kisebbségre egyenlő mérce szerinti kiterjeszteségeként, ideértve a kulturális és szervezeti-igazgatási autonómiát is. Ehhez azonban az Európai Közösség hathatós és következetes támogatása, valamint elvárása szükséges.

Ezt figyelembe véve az Európai Közösség alapokmányába fel kellene venni, hogy minden államban az ott élő nemzeti kisebbségek nemzetközi jogilag is elismert közjogi jellegű jogalanyisággal rendelkezzenek. Ezt már a Trianoni Békeszerződéskor, de legalább a II. világháborút lezáró Békeszerződésben, valamint a Népszövetség, ezt követően pedig az ENSZ Alapokmányában már rég ki kellett volna mondani. Ezt utólagosan pótolni kell, mégpedig az ENSZ Alapokmányába is beiktatva. Ki kellene mondani a nemzetközi jogforrásokba (EK és ENSZ Alapokmány) foglalva azt is, hogy az egyes államok nemzeti kisebbségei államalkotó nemzetnek minősülnek akkor is, ha - jobb szó hiányában - nem minősülnek "törzsnemzetnek". Ezen az alapon a nemzeti kisebbségek jogai gazdasági, kulturális, igazgatási sőt: zárt egységben élés esetén területi autonómiára és ezzel összefüggő önkormányzati jellegű belső szuverenitásra is kiterjednek. Ki kellene mondani azonban az állam védelme és az anarchia, valamint az agresszió megelőzése érdekében, hogy mindez az állami status quot és a külső szuverenitást megtettesítő államhatárokat nem változtathatja meg, az állam belső szuverenitását pedig nem gyengítheti. Ez egyben annak korábbi mulasztást pótlandó utólagos kimunkálásával is járna, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak mikénti rendezése és esetleges sérelme az érintett államoknak nem lehet belügye és nem tartozik kizárólagos belső szuverenitásuk körébe, hanem az a nemzetközi jogot érintő olyan tényező, amelyről a külső szuverenitást megtettesítő államközi kapcsolatokban, az ENSZ-ben és az EK-ben minden többnemzetiségi összetételű állam számot adni tartozik. Ilyenképpen az itt tárgyalt alapokmányokban ki kellene mondani, hogy a nemzeti kisebbségi jogok egyfelől egyéni állampolgári, másfelől pedig kollektív jogként jönnek tekintetbe és e jogok tiszteletben tartása, valamint

megsértése mindkét oldalról értékelést és konzekvenciákat von maga után. Mindezt természetesen e két alapokmányban történő feltétele után minden ENSZ és EK tagállamnak ratifikálnia és saját nemzeti alkotmányába fel kellene vennie.

Mindennek gyakorlati végrehajtásaként indokolt lenne, ha e térség azon államai, ahol nemcsak etnikailag, hanem gazdaságilag is különböző régiók találhatók, a területi autonómiák elsődlegesen gazdasági területi autonómiákként alakuljanak ki. Ez egybeeshet egy-egy nemzetiség összefüggő életközösségi területével, ugyanakkor azonban több nemzetiséget is magába foglalhat. Az előbbire eklatáns példa Szlovákia, ahol szlovák lakta északi és középszlovákiai helyvidékek gazdaságföldrajza és gazdasági jellege más, mint a zömében magyarlakta lankásabb délvidék. Az utóbbira viszont ott áll példaként a maga országán belül gazdaságilag a többi országrésztől elütő Kárpátalja a maga ukrán és magyar, Erdély a maga román, magyar és német, Bácska pedig ugyancsak a maga szerb és magyar részben egy tömegben, részben pedig szórványban, illetőleg kevertben élő nemzetiségeivel.

Mindezt figyelembe véve a szerintünk modern szövetségi államstruktúrák (NSZK, Ausztria, Svájc) vagy a megyéket egyre nagyobb autonómiával felruházó és ezért ma már csak relative központosítottnak mondható államszerkezetek alapulvételével indokolt lenne gazdasági alapon a háromnemzetiségű Transzilvániának és Ukrajnának, valamint a Vajdaságnak valamiféle korlátozott szuverenitású területi-önkormányzati autonómiát biztosítani és ugyanúgy eme gazdasági-területi alapon szerveződött autonómián belül egyfelől az egy tömbben élő nemzetiségek számára is külön autonómiát biztosítani. Figyelembevéve pedig azt, hogy ugyanakkor e területeken szórványban és keverten is együtt élnek különböző nemzetiségek, mind a területi, mind a kisebb területi, közigazgatási, mindpedig a települések szintjén minden közhatalmi és közigazgatási funkcióra annyi tisztségviselőt kellene választani, ahány nemzetiség meghatározott százaléku reprezentativitást elérve (pl. 10%) ott él. A tisztség-

viselők pedig "ügyvezetői" funkciójukban a mandátumuk időtartamán belül nemzetiségi reprezentativitásuk arányában rotálva váltanak egymást, és amíg nem kerül rájuk a sor, az "ügyvezető" tisztségviselő helyetteseként működnek. Ezenkívül tekintettel arra, hogy mind a volt Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban, a kis-antant államokban, valamint a Szovjetunió utódállamaiban a már tárgyalt etnikai tisztogatások és etnikai célzatú áttelepítések következtében jelentős etnikai keveredések állottak elő, minden ilyen érintett államban nem területhez kötődő, hanem az egész országot átruházó szervezeti autonómia működése szükséges. Ez általában minden e térség, e kérdésben érintett államában nem hiányzik. Hiányzik viszont a kisebbségek hivatalos állami nyelvként való országos szintű elismerése és az, hogy a kisebbséghez tartozók szakmai képzéseiket a saját anyanyelvű oktatási intézményeikben megszerezhessék egészen az egyetemig bezárólag. Ami pedig az oktatás közép- és felsőfokú szintjét illeti, abból az etnográfiai tényből kiindulva, hogy a határok közelében a népek nemzetiségi szempontból keverednek, gazdasági szempontból pedig kölcsönös kapcsolatok alakulnak ki közöttük, főleg a kis határforgalom révén, indokolt ha a határmenti, illetve a határhoz közel működő tanintézetek fakultatív oktatás keretében, a tanárok kölcsönös meghívásával megismertetnék a másik nép (állam) történelmét, irodalmát, nyelvét, gazdasági, állami és jogi berendezkedését. Így például üdvös lenne, ha a Szegedi Egyetem jogi karán a Kolozsvári egyetem professzorai a román, az Újvidéki Egyetem tanárai pedig a szerb polgári-, gazdasági és munka-jogot, míg a Szegedi Jogi Kar vendégoktatói az itt említett két egyetemen a hasonló magyar jogi materiát tanítanak. Ugyanez kialakítható lenne a Pécsi Jogi Kar és a Zágrábi, valamint a Ljubjanai Egyetem viszonylatában a magyar, a horvát és a szlovén jog, továbbá a Miskolci, a Kassai és az Ungvári Jogi Kar között a magyar, a szlovák és az ukrán jog kölcsönös megismertetése terén. Németország és Franciaország egymás határaihoz közel álló jogi karai (pl. Strassburg és Trier, illetve Saarbrücken) között ez igen jól funkcionál.

Közép- és Kelet-Európa politikai békéje és stabilitása, de gazdasági prosperitása is csak ily módon lesz biztosítható. Ez utóbbihoz csak azt fűzöm, hogy a gazdasági vonzáskörzeteket nem szabad, hogy nacional-szovoniszta megfontolású határkorlátok szabják meg. A politikai határok mellett biztosítani kell azok célszerű gazdasági megfontolású átjárhatóságát. A nemzetiségi kisebbségi nyelvek hivatalos átjárhatóságát. A nemzetiségi kisebbségi nyelvek hivatalos nyelvkénti használatának biztosítása pedig elősegíti az állampolgársági jogok biztonságos gyakorlását.

II. Az emberjogi problémák kezelése

Ami a nemzeti kisebbségi kérdéseken túlmenő emberjogi problémákat illeti, a közép-kelet-európai régióban - így hazánkban is - három történelmi tényező deformálta az emberi és állampolgári jogokat. Az első: a feudális hierarchikus viszonyoknak a késleltetett, kapitalizmusban való tovább élése, és ebből származó nemzeti (erről már szó esett), faji, vallási, nemiségbeli, foglalkozási-társadalmi kaszthoz tartozási és vagyoni helyzetbeli előítéletek. Ez az első tényező Közép-Európában tompultabb, a múlt századbeli felvilágosult liberalizmus háttérbeszorulásával azonban egyre erőteljesebb vallási, foglalkozásbeli, vagyoni és életmódbeli kasztosodáshoz, a különböző társadalmi rétegek egymásra irányuló lenézésben jelentkezett. Már ekkor látenszen létezik a katolicizmus ellenszenve a többi vallással szemben, a kereszténység elkülönülése a zsidóságtól és fordítva. Foglalkozási és életmódbeli különbségből adódóan megjelenik a népiek és az urbánusok ellentéte, az úr lenézi és kizsigereli a munkást, valamint a parasztot, mely utóbbi kettő gyűlöli az urak rétegét. A vagyoni-társadalmi helyzetbeli hierarchia alapján felülről lefelé lenézés, döj, uralkodás és önkényeskedés, míg aluiról felfelé alávetés és gyűlölet nyilvánul meg. Ez a kölcsönös egymás iránti ellenszenv egyre mélyül. Demokrácia és jogállamiság csak a polgári rétegtől felfelé jelenik meg, míg a munkás

és parasztrétegek esetében ez a cenzus alapján csak a felsőbb szinten érvényesül.

A jóléti társadalom és államiság irányába történő fejlődés e régiókban valahogy elmarad és helyette bejön a másik tényező a fasizmus, a maga nyílt fajüldöző és bűjtatott vallás-, és 'burzsoa'-üldöző, továbbá etatista diktatúrájával. Ez és az ezt megelőző félfasiszta--félfeudál kapitalista lágy diktatúrák (pl. Horthyé és Pilsatszité) időszaka alatt az első tényező körében felsorolt ellentétek tovább mélyültek, amelyek a második tényező hatására a zsidóság és a cigányság - mint alacsonyabb rendű raszok kiirtását irányozta elő és részben meg is valósította. Bűjtatva ebben a nyílt rasszizmusban egy vallás elleni támadás, továbbá a burzsoázia és a legszegényebb rétegek egy részével szembeni leszámolás is megnyilvánult.

Harmadik tényezőként mindezek után ott van a szovjet-kommunista rendszer proletárdiktatúrája, amely az alulról lévő összes gyűlöletet proletárgyűlöletként összegyűjtve felfelé tolja és minden alsóbb szinten álló réteg a felette lévőben burzsoát lát, annak liquidálására törekszik. Ez a sematizált osztályharc és osztályellenségkeresés és osztályharc a törvénytelen jogtiprásokban kielégülve végül is alábbhagy. A rendszer vagyoni és gazdasági akkumulációképtelensége következtében az állam a közép-európai régióban szegény. Az államháztartás korábbi szűkösségének hatására kialakult korrupciós mechanizmus tovább erősödik. Az egypártrendszer hatására ellenzéki ellenőrzés nélkül kiskirályokként uralkodnak a politikai és közigazgatási hatalmat gyakorlók. A közzolgálatot közhatalmi visszaélés váltja fel. Az egyre elszegényedő állam a magánszférából adó útján egyre nagyobb vagyont igyekszik kipréselni. Ugyanakkor a korrupció és a rejtett gazdaság lehetővé tételével igyekszik a magánszektort is lojálisá tenni a maga irányában. Mindez két részre bontotta eme államok társadalmát. Az uralkodó és a hozzá lojalitást tanúsító rétegre, valamint az ellenzékre. A társadalmi ellentmondások hatására a reálszocialista rendszerek utolsó éveire az ellenzék tábora ugrásszerűen

megnőtt, amely a reformkommunisták és a korábban lojalitást tanúsítók közül is sokakat az ellenzékhez vitt.

A rendszerváltás után minden megszüntetve-megőrizve a fent vázolt és történelmileg egymást követő ellentmondásokat felszínre hozta. Teljes intenzitással ismét feléledtek és egymásnak feszülnek azok az ellentmondások, amelyeket az első tényezővel összefüggésben felsoroltam. Ehhez járulnak még azok is, amelyek a harmadik tényező hatására alakultak ki. A reálszocialista rendszerek nomenklatúrája politikai hatalmát túlnyomóan gazdasági hatalommá valorizálni tudta. Ezeknek az érdekében a múlt századihoz hasonló mindent letaposó gátlástalan "liberális" piacgazdaság áll. Hatásukra a közép-kelet-európai régió államainak új, vagy módosított alkotmányai csak a jogállamiságot garantálják, a szociális jogállamiságot azonban nem. Sokan átmentették politikai hatalmukat is, és a reálszocializmus időszaka alatt kialakult módszerekkel tevékenykednek a közéletben. De ugyanez vonatkozik a nem hozzájuk tartozó fiatalabb generációból kikerült közéleti emberekre is, mert nem volt honnan politikát meríteni. A politikai hatalomból pedig közel 50 évvel ezelőtt kiűzött, mai idős generációkból pedig a politikai hatalomba visszakerültek egy jelentős része pótolni kívánja mindazt, amit elmulasztott. A politikai életben ezért az egymással ellentétes oldalon állók között nincs kulturális dialógus és kompromisszum készség. Ehelyett egymás "lesöprésén" fáradoznak, nemegyszer ma is a másik egzisztenciális megsemmisítésének az igényével.

Mindezek hatására maradt félmegoldás a kárpótlás a kommunista diktatúrák által kártalanítás nélkül államosított vagyonok esetében tették lehetővé az előnyös privatizációt a volt nomenklatúra képviselői részére (előprivatizáció és az ezt megelőző törvényi szabályozás hiányában történt "vadprivatizáció"), a politikai harc kulturálatlan eszközeivel esnek egymásnak a különböző pártok és tagjaik, a kormány és az ellenzék egymással szemben igen gyakran övön aluli ütésekkel küzd. A közigazgatási eljárásban általános, hogy nem hallgatják meg a másik felet, ezen

kívül pedig általános gyakorlattá vált, hogy a hatóságok a hozzájuk beérkező beadványokat még válaszra sem méltatják. Kihasználva az állampolgárok szorult helyzetét, az állam az 1952-ben államosított, karbantartani viszont elmulasztott bérlakások megvételére kényszeríti a lakókat, rájuk terhelve a helyrehozatalukat, ezen kívül pedig jövedelmüket egyre növekvő adó és társadalombiztosítási elvonásokkal csapolja meg. Ezen túlmenően a lakosság túlnyomó részének életszínvonala a növekvő munkanélküliség mellett amiatt is erőteljesen csökken, mivel bérből (munkanélküli segélyből) származó jövedelmének emelkedésénél hatványozottan nagyobb a világgiazi árakhoz idomuló árnövekedés. Eközben viszont egy igen kis réteg részben a múltban is már megvolt, nyílt és burkolt társadalomgazdasági kapcsolatainak felhasználásával rohamosan meggazdagodik. A szociális olló tehát egyre inkább szétnyílóban van. Úgy látszik mégis csak érvényes a társadalmi fejlődésben is az a Hegeltől származó körforgásmélet, miszerint minden megismétli önmagát, csak eggyel magasabb szinten. Ennek alapján egy 1972-ben megjelent írásomban árnyaltan utaltam arra, hogy ahogy az őskommunizmust antitézisként a nyíltan tagozódott társadalmak követték, amelyek szintézise az ideális szocializmus lenne, annak deformált realitásából tézisként ismét egy erősen tagozódott társadalom, a mai közép-kelet-európai valóság alakul ki. Ez már természetesen korrekciós kiegészítése annak, amit annak idején leírtam. (A természeti, társadalmi és az emberi mozgástörvények objektív és szubjektív jellegű egyes kérdéseiről. Jelentkezünk. 1972.2. sz.) Ezek alapján megkérdezhethetjük Madách szavaival magunktól: nem érezzük-e eszméink között az úrt?

Gazdasági biztonság - közép-kelet-európai dilemmák

*"Ma Európában - Merre tartunk?
A történelem új vizein navigálva"
Nemzetközi konferencia*

1. Európa biztonsága múlt és jövő között

Az elmúlt több, mint öt évszázad világképét Európa-centrizmus dominálta: Európa biztonsága központi helyet foglalt el a biztonság történelmének nemzetközi rendszerében. Egészen 1945-ig Európa biztonságát az érdekek és érdekellentétek kapcsolódásának eredőjeként az erőegyensúlyra törekvés határozta meg. Az európai folyamatok belső dinamikája már a 17. században egységes európai biztonsági rendszert alakított ki, a kötődések, szövetségek, ellenszövetségek rendszere egymás ellensúlyaként alakult ki.

A II. világháború eseményei azonban már jelezték és felgyorsították azokat a folyamatokat, melyek egész Európa biztonsági rendszerének átalakulásához vezettek: egy domináns biztonsági rendszer alárendelt biztonsági rendszerré változott. Így Európa elveszítette az ellenőrzését és autonómiáját saját biztonsági rendszerének alakulása és dinamizmusa felett.

A világháború így a biztonsági rendszerek szempontjából legfontosabb következménye, az a még történelmi léptékkal mérve is hosszú periódusnak a megtörése, melyet az európai és a nemzetközi bizton-

sági érdekek szoros európai determináltsága összefonódása jellemzett.

Az 1945-1989-ig tartó időszakot a szuperhatalmak dominanciája jelentette, olyannyira, hogy az európai biztonság megszűnt létezni, mint egy olyan egység, melyet az európai országok egymás közötti kapcsolatrendszerén alapul. E helyett harapófogóba szorítva, az európai biztonság sorsát a két nagyhatalom globális rivalizálása határozta meg.

1989 óta a biztonsági rendszer metamorfózisa kezdődött el, az erőviszonyok átrendeződésével, s új veszélyforrások, destabilizáló tényezők alakítják Európa politikai térképét.

A folyamatok Kelet-Európából és a szovjet utódállamokból indultak ki, s látszólag robbanásszerű gyorsasággal törtek utat a megosztottság felgyorsításának. A biztonság kialakulásának feltételrendszere, messzemenően beláthatatlan, s ma talán messzebb van a stabilizálódástól, a rendszer konszolidálódásától, mint 1989-ben, amikor a "kelet forradalma" söpört végig a térségen. Hiszen a térségben hagyományosan meglévő, valamint örökölt instabilizáló erők a hidegháború idején csupán mélyhűtött állapotban voltak, hogy azután a külső erők által rákényszerített nyomás megszűntével újjáéledjenek. A nagyhatalmi politika azonban Kelet- és Közép-Európában a nemzetállami törekvéseket is lefojtotta, hogy azután a szorítás megszűntével elemi erővel törjenek fel. Ez a folyamat ugyanakkor történelmileg egybeesik a világ nagy erőközpontjait átható válságjelenségek megjelenésével.

Kelet-Európa gazdasági-politikai destabilizálódása így kettős forrásból táplálkozik: a sorsszerű kelet-európai válságfolyamatok felerősödéséből és az általános, a világgazdaság egészét érintő globális trendekkel szembeni védtelenségéből.

Melyek azok a globális folyamatok, melyek érlelődésével a 90-es években kellett és kell számolni, amelyek döntő módon kihatnak a világ, így Kelet -Európa biztonságára is?

2. A világgazdaság globális folyamatai

Mindenekelőtt a nukleáris elrettentés filozófiájának értelmetlenné válása folytán alapvetően felértékelődött a gazdasági potenciál és kapcsolatok szerepe. A gazdasági erő egyre inkább stratégiai tényezővé válik a nemzetközi kapcsolatok alakításában és a világ biztonságának szavatolásában.

Az évtizedekig mindenhatónak hitt gazdaságpolitika, vagy gazdaságpolitikák ugyanakkor egyértelmű kudarcba fulladtak. Sem a restriktív monetarizmus, sem a kereslet élénkítést célzó keynesianizmus nem tudott a megváltozott világgazdasági körülmények között újat nyújtani. Új, koherens gazdaságfilozófia pedig nem született. S így egy történelmi paradoxonnal állunk szemben: a gazdasági biztonság elemeinek abszolút felértékelődésének körülményei között, a világgazdaság alakulására alapvetően a lassuló növekedés¹ nyomta rá a bélyegét. S ez a folyamat már a negyedik éve tart. Ha a világ nagy gazdasági erőközpontjainak a fejlődést meghatározó globális folyamatainak alakulását elemezzük, kitűnik, hogy az Egyesült Államokban a gazdaság várt fellendülése elmaradt, Japán gazdaságának romló tel-

¹ 1993-ra a gazdaság teljesítményének alakulása: USA 2.4%, Németország -0.5, Franciaország -0.9, Olaszország -0.1, Nagy Britannia 2.0, fennmaradó OECD 0.4, OECD Európa -0.2, OECD az USA nélkül 0.0, OECD összesen 1.1.

Munkanélküliség: USA 6.9, Japán 2.5, Németország 8.9, Franciaország 11.7, OECD Európa 10.7.

Infláció: USA 2.7, Japán 0.9, Franciaország 2.3, Olaszország 4.5, Nagy-Britannia 3.5, Kanada 1.7, A fennmaradó OECD 9.5, OECD USA nélkül 4.3, OECD összesen 3.7.

jesítménye kézzelfoghatóvá vált, Nyugat-Európa súlyos visszaesést mutatott, akkor, amikor egyébként az életbe lépő Maastricht-i szerződéstől komoly növekedési impulzusokat vártak². Drámai módon zuhant Oroszország és a balti államok teljesítménye, s az ellentmondásosan alakuló Lengyelország kivételével minden volt kelet-európai országban folytatódott a visszaesés.

Új jelenség a világgazdaságban, hogy a távol-keleti siker országokhoz felzárkozó latin-amerikai és ázsiai országokban először fordult elő, hogy valamennyi nagyobb fejlődő térség összesített GDP-je nagyobb mértékben emelkedet, mint bármely más fejlett térségé. Ezzel szemben drámai méretű adósságválság jelei kezdenek körvonalazódni, éppen a fejlett világban.³ S azután, hogy a fejlődő világ úgy-ahogy konszolidálni tudta az adósságállományát.⁴ Az adósságválság pedig egyértelműen sújtja úgy Kelet- mind Nyugat-Európát.

A világgazdaságot valójában modell-válság rázza meg. S míg a világ gazdasága egyrészt a globalizálódás felé halad, addig a térségek eltérő jellegű modellválsága a világgazdaság egyes térségeinek harmonizálhatatlansága irányába hat, és a globalizálódással szemben a regionalizálódási tendenciákat erősíti fel.

² A legjeleltebb ipari országok esetében az OECD, a Világbank és az UNCTAD 2.7-2.8%-os növekedést prognosztizált a 90-es évekre.

³ A tizenkétéves konzervatív kormányzást követően az USA gazdasága a teljes külső és belső eladósodással küzd. A belső adósságállomány 4000, a külső 600 milliárd dollár volt 1993-ban.

1993-ban a belga államadósság 40, az olasz 20 százalékkal haladta meg az adott ország teljes évi társadalmi termékét. 80-100 százalék körüli mutatók adódnak Írország, Görögország, Kanada és Hollandia esetében. Dánia, USA, Japán, Svédország is hasonló gondokkal küzd.

⁴ Latin Amerika eladósodása 446 milliárd dollárral 1987-ben érte el a rekordszintet.

Nyugat-Európában a korábbi szociáldemokrata ihletésű szociális, jóléti államok sora elsősorban a skandináv államokra gondolva, de más motivációtól indítva Németország is látványosan talajt veszített. A csökkenő teljesítőképességű gazdaságok egyre kevésbé voltak képesek a korábban kialakított szociális rendszer terheit elviselni.

Igy Nyugat-Európában a termelékenység növekedésétől, a gazdaság teljesítőképességétől elszakadt szociális terhek folytán bekövetkezett robbanásszerű költségvetési deficitek,⁵ az Egyesült Államokban pedig a szociális elemek hiánya, a szociális háló kiépítetlenségében jelentkezik a modellválság. A világ harmadik nagy gazdasági pólusán, a távol-keleti térségben, Japánban ezzel szemben felbomlóban van a tradicionális, patriarchális elemekkel átszőtt munkaadói-munkavállalói rendszer, amely a japán gazdasági csoda egyik alappillére volt.

Hogyan képezhetők le ezek a világgazdasági trendek Kelet-Európára, és mik azok a folyamatok, amelyek a kelet-európai gazdaságok belső, autonóm válságát idézték elő?

3. Nemzeti szinten megjelenő destabilizáló folyamatok

A nemzetállamok keretein belül lejátszódó "kelet forradalma" azt a hamis illúziót keltette, hogy az országok képesek lesznek egyszerre megszabadulni a felemás polgári forradalmak és a 40 év szocialista fejlődésének súlyos kettős örökségétől, s felépíteni egy parlamenti demokráciára épülő szocialista piacgazdaságot.

⁵ Nyugat-Európában 1992-ben átlagban 6%-os költségvetési deficit 1993-ra 7%-ra nőtt.

Az elmúlt alig néhány év fejlődése azonban megmutatta, hogy a reálisnak hitt gazdasági és társadalmi transzformáció megvalósulása sokkal távolabbi cél, mint gondoltuk, a célkitűzés és a megvalósulás közötti szakadék egyre mélyül és ezek a társadalomban olyan belső instabilizációs folyamatokat indítottak el, melyek a demokratikus kibontakozást nemcsak hátráltatják, hanem hosszú távon is alááshatják a demokráciát, az országokat a nacionalista diktatúrák irányába sodorhatják. Hiszen már a jelenlegi átmeneti rendszer már alig néhány hónapos működése alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági transzformáció kísérlete súlyos társadalmi megrázkodtatásokkal jár együtt.

A nemzetgazdaságok ugyanis az eredeti tőkefelhalmozás egy megkésett szakaszát élik át. A klasszikus tőkefelhalmozási folyamatoktól eltérően a tőkeképződés fő forrásai nem a tőkekoncentráció és centralizáció, hanem az importált tőke, azaz a külföldi tőke, valamint a belső, másodlagos újraelosztás, valamint magántőkén alapuló gazdaságot feltételezve, az állami tőke konvertálódása magántőkévé. Mindhárom folyamat alapvetően ellentmondások egész sorának vált hordozójává.

Az átmeneti rendszerek azonban nem teremtették meg a tőkeképződés ösztönzésének feltételeit. Az állami beavatkozás jobbára csak a monetáris szféra, az elosztás lefölözőse és a privatizáció irányítására koncentrálódik. A külföldi tőkebehatolás ugyanakkor nagymértékben felgyorsította a reálszféra lepusztulását a gazdaságokban, míg az újraelosztás és a másodlagos újraelosztás hatalmas méretű jövedelem átstrukturálódást indított el. A társadalmi-gazdasági polarizálódás pedig egyre nagyobb tömegeket sodor a társadalom pereme felé, felgyorsítva ezzel a szociális feszültségek kiéleződését.

Közép- és Kelet-Európa átfogó politikai-gazdasági válsága is magán hordozza a modellválság jegyeit. A gazdaságok romló teljesítőképés-

ségének megállítására⁶ hivatott monetáris politika, a korábbi időszak általánosan elfogadott gazdaságfilozófiai irányzat az adósságválság kezelésére nem hogy alkalmatlannak bizonyult, hanem drámai külső⁷ és belső eladósodást indított el, felgyorsította a forráskiáramlást, s az ezzel párosuló restriktív politika a termelőszféra katasztrofális lepusztulásához vezetett.⁸

Tőkeképződés helyett csupán tőkeátcsoportosítás jött létre a volt szocialista országokban, megosztva ezzel az amúgy is gyenge és erőtlens középosztályt: így a polgári társadalom kialakulásának előfeltétele, az erős polgárság létrejötte is csak a távoli jövőben körvonalazódik. A súlyos és növekvő csaldást okozó gazdasági fejlődéssel szemben a vezetés szinte mindenütt a politika síkjára terelte az eseményeket, politikai megoldásokat keres, mert egyedül ott vél felfedezni siker

6 Magyarországon az előző év százalékában mérve 1992-ben 95.5 %, 98%, 1994-re prognosztizált 100% a GDP.

7 Nemzetközi összehasonlításban a magyar adósságállomány a bruttó hazai termék százalékában mérve a hetedik a közepes jövedelmű fejlődő országok sorában. A kamattfizetés a harmadik legmagasabb, míg az egy főre jutó adósság - 2300 dollár - messze a legmagasabb ebben a csoportban. 1993 április 30.-án a nettó adósságállomány 18.3 milliárd dollárt tett ki, ami az 1992-es GDP 83 százaléka.

8 Az elmúlt években, 1990, 1991, 1992 folyamán kivétel nélkül minden volt kelet-közép-európai ország gazdasági teljesítménye meredeken zuhant lefele. Számokban:

A GDP reálnövekedése %-ban

	Albánia	Balti á.	Bulgária	Csehország	Horvátó.	Kis-Jug.	Lengyel.
1990	-9,5	-3,0	-9,0	-0,5	-9,1	-8,0	-12,5
1991	-27,0	-10,0	-12,5	-14,0	-28,0	-13,0	-8,5
1992	-8,0	-34,0	-8,0	-7,5	-25,3	-24,5	+0,2

	Magyar o.	Orosz.o.	Románia	Szlovákia	Szlovénia
1990	-4,0	-2,0	-8,5	-2,5	-4,5
1991	-12,5	-9,0	-14,0	-15,3	-9,0
1992	-4,5	-19,0	-15,0	-5,5	-5,5

lehetőségeket. Ilyen körülmények között hiába ment végbe politikai rendszerváltás, a pártok instabilak, a politikai élet fragmentálódik. A pártok és pártocskák között sokkal inkább alkudozás folyik, mint az elvi elkötelezettségen alapuló formációk harcának vagyunk tanúi. Ugyanakkor a pártstruktúra kialakulása rendkívül ellentmondásos kulturális és ideológiai értékek mentén ment végbe. A túlpolitizáltság pedig az atomizálódást, a prekapitalista fejletlen konzervativizmus értékrendjét elevenítette fel. Az ideológiai vákuum pedig teret engedett a nacionalizmusnak.

Szociális vonatkozásban pedig olyan mértékű társadalmi polarizálódást indított el, ami a polgárosodás ellen hat. A polgári társadalmak értékrendjét nem tudja átvenni. Polgári társadalmat hirdet meg polgárság és polgári értékrend nélkül.

Igy a stabil és fejlődőképes piacgazdaságra való áttérés mindhárom lényeges előfeltétele: az erős és stabil középosztály, a nem túl nagy társadalmi egyenlőtlenségek, s végül az erős, ösztönzően beavatkozó állam hiányzik. Hiányuk pedig erősen megkérdőjelezi a fennálló struktúrák stabilitását és a demokratikus átmenet esélyeit.

4. Kelet-Európát destabilizáló folyamatok

A biztonság Kelet-Közép - Európában körvonalazódó feltételrendszerében a veszélyfaktorok elsősorban nem katonai természetűek, hanem gazdasági, szociális, etnikai és természeti-környezeti forrásokból táplálkoznak.

Az egyes gazdaságok eltérő szintkülönbségei a nemzetgazdaságokban gyökerező, de nemzetközi gazdasági szinten megjelenő destabilizáló folyamatokat fognak eredményezni.

Igy a régió egyensúlytalanságának irányába hat, hogy a korábbi KGST rendszerben működő kiegyenlítő mechanizmus ellenére fennmaradtak az eltérő fejlettségi szintből adódó különbségek, melyek a piaccgazdaságra való áttérés időszakában csak tovább növekedhetnek.

A nemzetgazdaságok belső fejlődési feltételeinek javításában, világgazdasági felzárkózásában döntő szerep jut a világgazdasági környezetnek, s így a fejlett országokhoz fűződő kapcsolatból eredő, fejlesztési potenciállá konvertálható kapcsolatoknak.⁹ Így érthető módon nőhet meg a feszültség a gazdasági-kereskedelmi konfliktusok kiéléződésében. A segítségért, a hitelekért folytatott rivalizálás, a nemzetközi tőkéért folytatott versenyfutás is további feszültségek forrása lehet. Az 1990-es évekre prognosztizált világméretű tőkehiány tovább fokozza a versenyfutást a tőkéért, hiszen a volt szocialista országok világszpiaci felzárkózásának igen lényeges eleme a külföldi tőkebevonás.

A térség országai közötti egyenlőtlen fejlődés, a fokozódó szakadék Kelet és Nyugat között tovább erősítheti a gazdasági menekültáradat, s ezen keresztül az ellentétek kiéléződésének felgyorsulását.¹⁰

Kelet-Európa számára mindennek többrendbéli kihatása van:

⁹ A német Bertelsmann Alapítvány 1993-ban Varsóban rendezett tanácskozásán készített összefoglaló jelentés világosan megmutatja a kétfelé szakadt Európa dilemmáit: az összes közép-kelet-európai állam részesedése az EK piacain mindössze 1,6%, kevesebb, mint Ausztria 1,9, vagy Svédország 2,1%-os részaránya. A különbség élesen mutatkozik meg a külföldi beruházások tekintetében is: 1992-ben az EK térségben 70 milliárdot ruháztak be, Kelet-Európába apr. 2 milliárdot, Ázsiába közel 30 milliárdot, Latin Amerikába 15 milliárd felett.

¹⁰ Az Európai Közösség évi leglább 700 000 bevándorlóval számol a keleti területekről.

Az Európai Közösségtől keletre korlátozott életképességű államok sora áll, melyek feltehetően az Európai Közösség segítségére fognak hagyatkozni, s így szükségszerűen csalódní fognak. Az önállósult balti államok éppúgy, mint a balkáni államok nem rendelkeznek dinamizálható belső forrásokkal. A gazdaságok szükségszerűen romló teljesítményt fognak mutatni, a piacgazdaságra való áttérés kényszerű és fájdalmas folyamatában az állam nivelláló, szociális szerepe csökken, a létbizonytalanság pedig szükségszerűen vezet a radikalizmus megjelenéséhez, majd felerősödéséhez. Mindebből szükségszerűen következik, hogy a legmarkánsabban megjelenő jellemvonás a nacionalizmus. A nacionalizmus pedig jobboldali populista regionális mozgalmak felerősödéséhez vezethet, ami súlyos, sőt végzetes visszahatásokat eredményezhet akár Nyugat-Európa számára is. De veszélyes csábítást jelenthet a liberális konzervatív pártok nemzeti nacionalista szárnya számára is, s rég elfelejtettnek hitt geopolitikai és hatalomgeográfiai elméletek éledhetnek újjá, sőt utat találhatnak a hatalom felé is.

Mindez igazolni látszik azt a tételt, ha egyfajta politikai kultúra a nacionalizmus logikájára épített, csak nagyon nehezen találja meg az utat a pluralizmushoz és a toleranciához.

S mialatt Keleten a nacionalizmus renaissancet éli, addig Dél-en, vagy Európától keletre a fundamentalizmus hullámai gyűrűznek fel. A veszélyei mindkét áramlatnak ismertek, de potenciális dimenzióit talán ma még nem ismerjük fel. Különösen akkor nem tudjuk felmérni, ha viszonylag új jelenséggel, a fundamentalizmus és a nacionalizmus együttes feltűnésével kell szembenéznünk. Ebben az esetben ugyanis nagyobb a valószínűsége annak, vagy inkább a veszélye annak, hogy a radikalizálódás a nemzeti kereteket és határokat is átlépheti.

A nemzetállamok és a régió szintjén megjelenő destabilizáló folyamatok mederbe terelése, leküzdésére irányuló törekvések ugyanakkor egybeesnek a világ gazdaság nagy erőközpontjaiból kisugárzó modellválság folyamataival, mellyel szemben Kelet-Közép-Európa messzeemenően védtelen. Így a felerősödő regionalizmus, bizonyos vonatkozásokban protekcionizmus nem teremti meg azt a világ-gazdasági húzó környezetet, ami Kelet-és Közép Európát átsegítené a felzárkózási, modernizációs folyamatok nehézségein.

5. Összegezve:

Közép-Kelet-Európa biztonsági helyzetében meghatározó változás az elmúlt időszakban nem következett be. A NATO-hoz való csatlakozás politikájának erőltetése mellett alternatív biztonságpolitikai koncepció kidolgozására nem került sor. Egyidejűleg azonban lényeges belpolitikai differenciálódás indult meg: lengyel baloldali előretörés, Csehszlovákia felbomlása. A visegrádi országok azonban a közös szubregionális érdekek képviselője helyett egymással rivalizáló országokként jelennek meg. Az együttműködés jelenlegi formái kormányközi kapcsolatokra épülnek, de nem sikerült a közvetlen civil társadalmak síkjára lebontani. A szabadkereskedelmi társulás - 1993 március 1-én írták alá, s 2001-ig kell teljesen megvalósulnia - az egyetlen kézzelfogható eredmény.

Lényeges változás következett azonban be Oroszország külpolitikájában, és az amerikai kapcsolatrendszerben, amely elismeri Oroszország külpolitikai reaktivizálódásának igényét.

Az Elbától keletre fekvő térség a bipoláris világrend felbomlása után elkerülhetetlenül vált válságövezetté. A jelenlegi konfliktusok jó része ma még megoldhatatlannak vagy legalább is rövid távon meg-

oldhatatlannak tűnik. Az objektív nehézségeket szubjektív hibák tetézik. A gazdaságok lepusztulása, a társadalmi feszültségek kiéleződése újabb történelmi zsákutcák irányába sodornak. Egy széteső Kelet-Európa keresi az útját az erősen integrálódott Nyugat felé ütközőzónaként ékelődve Kelet és Nyugat közé, s ezzel mintegy védelmet biztosítva Nyugatnak a volt Szovjetunió destabilizálódásából eredő drámai következményekkel szemben. Európa nyugati felét is számos folyamat osztja meg, s érezhetően törnek át a nemzetállami törekvések. S éppen Nyugat "kelet politikája" mentén alakulhatnak ki új törésvonalak. Az Európán kívüli vagy a Balkánon eszkalálódott konfliktusok a Nyugat-Európát érintő transzatlanti ellentéteket is új dimenzióba helyezte.

A jelenleg biztonsághiányban szenvedő Kelet-Európa csak lassan és súlyos konfliktusok árán léphet át a saját múltja árnyékán és teremtheti meg a régió biztonságát. Ez azonban minden bizonnyal hosszú és fájdalmas folyamatnak ígérkezik, de addig is Kelet-Európa fejlődése válságról válságra halad.

Közép-Európa, mint perspektíva

(Ez a dolgozat "A Közép-Európa, mint perspektíva" című konferencia nyitó előadásaként hangzott el. A konferenciára 1994. március 5-én és 6-án került sor Kiskunfélegyházán. Mivel azonban a konferencia programjában meghirdetett kerekasztal beszélgetés napján az egyik szekcióülés olymértékben elhúzódott, hogy a tervezett kerekasztal beszélgetésre már nem kerülhetett sor, e tanulmány szerzője az alábbiakba bedolgozva adja közre azokat a gondolatait is, amelyeknek a kerekasztal beszélgetés indító gondolataikként kellett volna elhangzaniuk.)

Az utóbbi időben egyre többet hallani arról a kiábrándultságról. Amely a hazai közvéleményben a Nyugat újkeletűnek érzett viselkedése miatt uralkodott el. Ez a tény annyira közismert, hogy részletes taglalása itt merő szószaporításnak tűnnék. A mondottakkal összefüggésben mindössze csak utalni kívánunk arra a valóban létező nyugati félelemre, mely Közép-Európában a német birodalom hátországát, s ilymódon egyik erőforrását tartja számon. És hogy ez a rettegett hátország ne épülhessék ki, a nyugati politikusok nemhogy szemet húnynak a délszláv testvérháború fölött, de annakidején, amikor a Balkánon még egy puska lövés sem dörrent el, e nyugati politikusok - a Nyugat várható be nem avatkozásának sűrű hangoztatásával - még bátorították is a széteső Jugoszlávia agresszív és militáns erőit. Így azután Közép-Európa a keleti, föl még korántsem számolódott és a déli, újramilitarizálódott "ortodoxia" harapófogójába került. A problémák egy másik kategóriája gazdasági. Ha el is tekintünk a Kis-

jugoszlávia ENSZ által elrendelt embargójából származó kárainktól, azon már kevésbé tudjuk túltenni magunkat, hogy Nyugatról ugyanakkor adósságtörlesztés okán és címén folyik ennek az amúgyis nehéz helyzetben lévő régiónak a gazdasági lecsapolása. Nem kívánom azt állítani, hogy a mi állapotunk valamiféle semmire sem emlékeztetően sajátos. Viszont nagy vonalakban megfelel az imént vázoltaknak, s minket ezúttal csak az érdekel.

Mármost anélkül, hogy kétségbe vonnánk a szóbanforgó kiábrándultságnak legalábbis a részleges jogosságát, figyelmeztetünk kell arra is, miszerint a tényállás, fájdalom, fordítva is igaz. **Vagyis a nyugati ember ugyancsak messzemenően elégedetlen azzal, amit itt, a mi régióinkban látni kényszerül a rendszer megváltozása óta. Külföldi útjaimon sűrűn tapasztaltam a nyugati értelmiség azon reményeit, amelyeket a Közép- és Kelet-Európa általa létezőnek vélt humanizmusához fűzött. Tudta ugyan, hogy az itteni politikai rendszerek tekintélyuralmi diktatúrák, viszont ebbeli természetüket mindössze egy történelmi balesetnek tulajdonította. A nyugati értelmiség talán többségének a szemében az eredeti szándék volt a fontos: az, hogy a homo sapiens kibontakozzon a koronként vadkapitalizmusnak mondott társadalom pénzügyi szorításából. Ha a reményeit röviden szeretném összefoglalni, azt kellene mondanom, hogy a nyugati intelligencia a fentemlített szándékok újrafölzabadulását ünnepelte az 1989-es év körül indult eseményekben, s azt remélte, hogy e szándékok most majd meglik a nekik megfelelő társadalmi organizációkat. Mondjuk ki bátran: olyan követendő példát vártak tőlünk, melyek kivezető utat kínálnak mind a keleti diktatúrákból, mind pedig a nyugati monetarista ideák és ezek megvalósult változataiból.**

Ezzel szemben nálunk hevesebbnél hevesebb viták lobbantak föl a harmadik, illetve a saját út megalkotásának még a **puszta jogosságáról** is, és egyfolytában a rendszerváltásként aposztrofált neologizmusról esik szó egy olyan átlátszó mellékértelemmel, mintha mi, a külön-

bőző népek, egy, valamiféle világméretű politikai konfekcióüzletben járnánk, ahol a jobbulás érdekében elegendő lenne mindössze csak leemelni egyet az úgymond jól bevált rendszerek közül (ezek ma köztudottan a tegnapi keletiekkel szemben a mai nyugatiak lennének), s magunkra öltetni azt. Pedig az oly sokat vitatott harmadik-, illetve saját-utas kísérletek fölöttébb tekintélyes múlttal rendelkeznek. Szegrőlvégről ilyen volt a szinte napjainkban hatályon kívül helyezett, ámde a közgazdászok körében még mindig nagyon népszerű Keynes-i koncepció is (Izd. többek között dr. Kray István "Rendszerváltás bekötött szemmel" című munkáját, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1993). De ha még messzebbre akarnánk nyúlni, a harmadik, illetve saját út eszméjét már az Ótestamentum sárgult lapjain is megtalálhatjuk, jelesül Esaiás Könyvének 19. részében, annak is a 24-ik versében, aholis az említett próféta imígyen nyilatkozik: "Ama napon Izrael harmadik lesz Egyiptom és Asszíria mellett, áldás a földnek közepette". Minekutána Esaiás nem kis vehemenciával sorra jövendölte a kortárs közel-keleti nagybirodalmak összeomlását, nem valószínű, hogy hazájának nagybirodalmi sorsot szánt volna. A "harmadik lesz" tehát minden valószínűség szerint nála is az önállót, a sajátost jelentette: minden fenyegetett kis nép kiolthatatlan reményét.

Ez a bizonyos saját út azonban kizárólag csak egy konszolidált Közép-Európa Harmadik Útjának a keretein belül valósulhat meg. (Más tanulmányunkban Bíró Zoltán nyomán (Izd. Magyar-Beck István "Lehetséges-e egy harmadik út Magyarországon és Közép-Európában", Gazdaság és Társadalom 1994. 1. sz.) már megtettük a különbséget az individuális kultúrákra, így a magyar kultúrára is érvényesíthető saját-, illetőleg a Közép-Európa-i régióra értelmezhető harmadik út között, ezért e megkülönböztetés lényegével a továbbiakban itt nem foglalkozunk. Viszont minden egyes esetben, amikor e tanulmányban harmadik útról beszélünk, a magyar olvasónak nem szűkebb hazájára, hanem Közép-Európára kell gondolnia.) Az előttünk álló, mi több a tőlünk elvárt feladat tehát a darabokra tört, két világháborúban is elpusztított Közép-Európa újjáalkotása lenne.

Ámde ez nem mehet végbe merőben csak politikai eszközökkel. Mivel a válság annál sokkal mélyebb, a mondott cél eléréséhez alaposabb kulturális vállalkozás kívántatik. Folytassuk tehát e gondolatmenetet egy közelebbi diagnózis felállításával.

Amikor 1993 október 10-én a IV. Magyar Jövőkutatási Konferencián előadást tartottam a szóbanforgó kérdésben, kitűnő korreferensem, dr. Kőrösi Mária meggyőző érvekkel vélte bizonyítani, hogy a két világháború során Közép-Európát a győztes nagyhatalmak balkanizálták. S jóllehet engem meggyőzött az e tárgyban elhangzott, empirikusan jól alátámasztott okfejtése, a balkanizálás, illetve balkanizálódás pontosabb fogalma szerintem már ott alaposabb kifejtést igényelt volna. A konferenciát követően sokat gondolkoztam e terminusz technikuszon, s az alábbi hipotétikus megállapításokra jutottam. Balkanizálódásról kulturális és politikai értelemben a Kelet-Római, Bizánci birodalom idején még aligha beszélhattünk volna. De közvetlenül e birodalom bukása utáni időkre vonatkozóan is még túl korai fogalmazásnak tűnnék ez az ominózus kifejezés. Viszont igencsak helyénvaló már a törökök balkáni hódításait követően. Akkor ugyanis az történt, hogy egy ideológiailag és világszemléletileg teljesen idegen hatalom rendezkedett be Európának ezen a részén. S mivel ez a birodalom semmiféle ideológiai, szellemi eszközzel nem tudta alátámasztani, de még csak indokolni sem az oszmán hatalom jogosságát, következésképpen maradt számára a merő brutalitás. (Emlékezzünk arra, hogy más esetekben a hódító a "civilizátornak", a "felszabadítónak", a "konszolidátornak", stb. esetenként a meghódítottak, vagy ezek egy csoportja által is némileg méltányolt szerepeiben igyekszik tündökölni, vagy legalább elfogadtatni magát.) Nos, balkanizáción én a továbbiakban a merő brutalitásra építő politikai berendezkedést fogom érteni azzal a további megszorítással, miszerint ehhez még a leigázottaknak az a megosztottsága is szükségeltetik, amely egyedül képes biztosítékot nyújtani e brutalitás sikeréhez.

Mielőtt szemügyre vennök e szempontból a mai Közép-Európát, idézzünk itt Henri Pozzi hazánkban nemrég másodsorra is kiadásra szánt könyvéből, ami sokat megmagyaráz azon eseményekből, amelyek tőlünk keletre és délre történtek és történnek. A francia Henri Pozzi "A háború visszatér" című, Magyarországon először 1935-ben dr. Marjay Frigyes gondozásában megjelent könyvének 184-ik oldalán a következőket írja: "Különben is a basák különös feladatok elvégzésére mindig szerbeket és oláhokat alkalmaztak." Aki olvasta e könyvet, tudja, hogy "különös feladatokon" ott egyértelműen a kiváltképpen véres feladatokat kell érteni. Ilymódon a "balkanizáció" általános politikai fogalmává egyetemesült kifejezésen belül itt most paradox módon a specifikus balkáni helyzet egy tartós sajátosságát láthatjuk viszont (a nagyhatalmi támogatással érvényesülő román és a szerb hegemonista törekvéseket) és próbálhatjuk ezek után meg is érteni. Mert hiszen miből kifolyólag lett olyan alkalmassá az említett két etnikum ama "különös feladatok elvégzésére", amelyek még ma is Európa nyílt sebévé teszik ezt a természeti adottságait tekintve gyönyörű félszigetet? Nos, a válasz első megközelítésben nem is látszik különösebben bonyolultnak. Tudniillik miközben minden egyes balkáni, vagy azzal határos nép már régen átesett a saját nagy-, vagy középbirodalmi korszakán (lásd például Görögországot, Macedóniát, Bulgáriát, vagy a magyar birodalom keretei között történelmileg jól érvényesült és sikeresnek bizonyult Horvátországot stb.), addig a szerbek és a románok néhány rövidtávú és reménytelen valóságos kísérlettől eltekintve hosszú időközön át a zárójelben említett birodalmak elnyomott áldozatai maradtak, telve kisebbségi érzettel és a revans elemi vágyával a legyőzőik irányában. Történelmi sebeiket egy pszeudotudományos történetírás - a modern mítoszteremtés egy fajtája - segítségével a múltjukba álmódott "nagy időekkel" gyógyították, valamint azon szolgálattal, amelyeket először a törököknek tettek, majd pedig később, az első világháború után, a törökök nyomába és a törökök etnikai preferenciáit már csak stratégiai megfontolásokból is folytató francia külpolitikának a valamikori elnyomóik ellenében. Nincs abban semmi csodálatos, hogy a francia Balkán-politika ponto-

san azokra a kisebbségi érzetekre és revansizmusra alapozott, amelyekre már a török is épített akkor, amikor a történelem magasabb csúcsait már megjárta és megismert népeket akarta igájába hajítani.

Mármost, mitagadás, napjaink Közép-Európája valóban egyfajta balkanizált állapotban leledzik. Itt apró népek egymás sarkára lépve, egymás rovására igyekeznek felállítani **kishatalmi**, erősségi rangsorokat, jobbára mindennemű szellemi, kulturális egymásrahatást, vagy összeműködést nélkülözve, sőt elkerülve azt. S hogy az ábra semmilyen tekintetben se legyen "hiányos", kívülálló nagyhatalmakkal kötött szerződésekkkel pályváznak ide mammutbirodalmakat, hogy biztosítsák ezek - számukra kedvezőnek vélt - jelenlétét és érdekeltségét ebben az összezsúfolódott politikai-földrajzi tájban. Pedig mi lenne ezzel szemben a kívánatos megoldás? Nos, mint a fentiekben említettük, mindenekelőtt egy, az adott sokféleségeket jól felölelő kulturális egység, amely jól megalapozhatná a napi politika síkján remélhetőleg szándékolt együttműködést is. Mielőtt ennek az alapelveiről a tárgyhoz képest rövid szót ejtenénk, szeretnők egy pár kritikai megjegyzést tenni a mai politikai élet jellegére és természetére vonatkozóan, hogy ezzel is megvilágítsuk e politika eszközeinek alkalmatlanságát a tárgyalta probléma kezelésére.

A jelenkori politika egyik legszembetűnőbb, egyszersmind legfontosabb vonása az, hogy a pártok politikája, egyszóval pártpolitika. Mármost volt a neves településkutató, Magyary Zoltán-tanítvány Kiss Istvánnak egy nagyon találó szóbeli megállapítása, amelyet e sorok írójának tett még a hetvenes évek elején. E megállapítás mélyen világít rá a pártok, minden párt veleszületett - modjuk úgy: születési-hibájára. A párt - így dr. Kiss István - a latin "pars", tehát a "részt" jelentő szóból származik. Ugyanakkor minden párt - az uralom megszerzése révén - "toto", illetve "egész" akar lenni, ami - a végtelen számosságú halmazokat leszámítva - episztemológiai képtelenség. Pszichológusként tovább gondolva dr. Kiss István megfigyelését oda jutottam, hogy éppen ez a képtelen szándék magyarázza meg azt a

szinte hihetetlenül túlfűtött agressziót, amellyel a pártok kezelik egymást. Tudniillik, a pszichológus alapos szakmai gyanúja szerint, ebben a hihetetlenül militáns kezelési módban nem is annyira a pártok egymás elleni küzdelme manifesztálódik, mint inkább a párt, mint olyan tökéletesen reménytelen episztemológiai helyzete. Egy töről metszett, vérbeli pártember ugyanis egy abszolúte lehetetlen probléma megoldhatatlanságát és az ebből eredő frusztrációt hordozza politikai tudatalattijában, és ezt veri le kíméletlenül a vele szembenálló pártokon. Jelzem, a témánkba vágó "pártütés" kifejezése valamikor egyike volt a legbecsmérlőbb megbélyegzéseknek, jelezvén azt a negatív attitűdöt, amellyel őseink a **bojnyolult helyzeteket szükségképpen leegyszerűsítő "pars"-ok**, azaz a pártok irányában viseltettek. E tekintetben még Shakespeare sem volt kivétel, amikor a világirodalom egyik legszebb szerelmi drámájában a viaskodók gyíklesőit hüvelyekbe visszaparancsoló veronai fejedelem szájába ilyen szavakat adott: "...Pártütök! Acsarkodó cselédek! Szomszédi vér fertőzi kardotok?! Halljátok? - Emberek! Vadállatok!" (Mészöly Dezső fordítása) Létezik persze egy roppantul fontos különbség az egypártrendszerű és a többpártrendszerű társadalmak között, amennyiben az első krónikussá teszi az említett helyzetet, míg a második némileg csillapítja azt, a pártok lehetséges "váltógazdálkodásával". Ez utóbbi esetben, ugyanis, legalább az időben, **tehát szukcesszív módon**, a pártok egymás váltásának a révén jöhet létre egy olyan szintézis, amelyre a pártok szaggatta társadalomban **térben, azaz szimultán módon** aligha van szükség. A mondatokból az is következik, hogy a "centrumpárt" újabban sokat használt fogalma logikai képtelenséget fejez ki. E fogalom használói verbálisan, pusztá szóhasználattal kísérik meg elmosni a rész és az egész közötti azon különbségeket, amelyeket a valóságban megszüntetni nem áll módjukban.

A közös közép-európai kultúrát tehát csak egy mélyebb, kulturális és civilizatórikus szinten lehetne kezdeményezni és létrehozni. Talán abban is reménykedhetünk, hogy ez a kultúra a maga adekvát politikai

berendezkedését és az ezt szolgáló eszközöket is ki fogja forni magából. Mielőtt azonban e kultúrateremtés, vagy újrateemtés eszközéről szót ejtenénk, néhány követendő alapvetelést célszerű lenne már itt, a problémafelvetés elején rögzíteni. Ezek először röviden, egy-egy szóba foglalva, az alábbiak: **Szintézis, koordináció, konszenzus, kiegyezés, szeretet.** Mit is jelenthetnek ezek a princípiumok? A szintézis logikai értelemben közelíti a problémát és e cikk kontextusában egy, a közép-európai egységek (nemzetek, etnikumok stb.) fölötti meta-organizáció szükségességét tételezi. Szeretném az ettől ódzkodóak figyelmébe ajánlani, hogy minden fejlődés filozófiai modellje, mint tanultuk, az integrálódás és a differenciálódás folyamata. Ennek következtében földünk társadalmi is csak úgy fejlődhetnek, hogy bizonyos - vallási, etnikai, nemzeti, gazdasági stb. - paraméterek mentén differenciálódnak, majd ugyanezen paraméterek mentén ismét újraintegrálódnak. A baj sohasem magával a valódi integrációval, vagy a valódi differenciációval van, hanem többnyire ezeknek a pseudo-módjaival, mondhatnánk - imitációival. Amikor például valamely erő nem a társadalmi egységek fölött, azokat megőrizve és magába foglalva, hanem ezen egységek helyett, ezeket eltörölve igyekszik érvényesülni, akkor ez súlyos összeütközések forrása lesz, vagy lehet. Komoly gondolkodó ilyen esetekre nem alkalmazza a szintézis kifejezését és inkább hódításról, gyarmatosításról stb. beszél. A **koordináció** ezek után éppenséggel a fentiekben tárgyalt szintézisnek felel meg, de ezúttal már működésében tekintve a rendszert. Magyarán, a közép-európai vallásoknak, népeknek, államoknak és gazdasági egységeknek egyenlő státuszaik alapjáról kellene eltervezniök, létrehozniök és működtetniök az őket szintetizáló meta-rendszereket. Az az eljárás, ahogyan korunk Egyesült Európája a szemünk előtt létrejönni igyekszik, alapvetően elitista és csak nagyon kevésbé emlékeztet az európai népek egyenlőségének állapotára és demokratikus döntéseinek folyamataira. A **konszenzus** e sorok írójának a felfogásában nem a társadalmi nagyrendszerek totalitásának, hanem az egyes egyének oldaláról fogalmazza újra a célt. Tudniillik, semmiféle közösség nem képzelhető el tartósan tagjai sokaságának

ellenére. Ha nem tudjuk elérni azt, hogy az érintettek munkatársakként működjenek közre a vázolt célok megvalósításában, akkor ez utóbbira semmi reményünk sem lehet. Konszenzus hiányában mindig valamely erőhatalomnak kell tartópilléerként szolgálnia. A történelem tanulságai szerint pedig az erőhatalom a legromlékonyabb történelmi csiriz. A **kiegyezés** és a **szereket** a jelen tanulmányban inkább pszichológiai fogalmakként szerepelnek. **Kiegyezéssel** a fennálló problémákat az intelligencia útján kíséreljük megoldani, míg az egymás iránti szeretet mint emóció és attitűd segíti az értelem fáradtságos aprómunkáját. Csak remélni tudjuk, hogy az olvasó nem fellengzős szándékokat olvasott ki az imént csak jelzett alapelvekből, hanem olyan tétéleket, amelyek elfogadása nélkül a szóbanforgó kultúrateremtés, vagy újratemelés részleteihez még csak hozzá sem szabad fogni. Hacsak nem kívánjuk egy újabb fiaszóval bővíteni a közép-európai fiaszókat amúgyis kimeríthetetlennek látszó tárházát.

E helyütt célszerű lenne néhány szót ejtenünk magukról a konkrét eszközökről is. **Mindenekelőtt** a régióban exisztáló vallások, etnikumok, **nemzetek és gazdasági egységek közötti információcserét kellene kultiválni. Mégpedig** azzal a **leplezetlen szándékkal, hogy megtaláljuk a mélyebben fekvő, tehát az ezeket egyesítő közös alapokat.** E tekintetben sokat tanulhatunk a nyugati kultúra létrejöttének folyamataiból. Nyugaton, ugyanis a "felek" jószerevel szabályosan meg-, illetve kitanulták egymást. A "műveltség" fogalma ott majdhogynem főleg egymás ismeretét jelenti. Van elmélet, amely a kultúrát egyenesen a kommunikációval és az azt követő megegyezésekkel azonosítja. Mármost ebből itt, Közép-Európában igen nagy hiány van. A közép-európai értelmiség néhol még köszönő viszonyban sincs egymással, a kölcsönös megértésről már nem is szólva. Azt hiszem, nem járok túl messze az igazságtól, amikor feltételezem, hogy a hol csak Nyugatra, hol pedig csak Keletre figyelő közép-európaiak a saját közvetlen szomszédait kulturális és civilizációs értelemben üreseknek, merő vákuumnak tartják. Ha pedig ez igaz, úgy ismét csak egy elvontnak tetsző, de annál félel-

metesebb gyakorlati hatású elvre kényszerülök felhívni az olvasó szíves figyelmét. Arra, jelesül, hogy az üreset, a semmit elpusztítani úgymond “nem bűn”, hiszen a semmi amúgyis önmagát tagadja, tehát elpusztításával a természetének megfelelően bánunk vele... . E sorok írója ezt a tételét - a néhai Európa közepén uralkodó viszonyok magyarázatán túl kutatásaiban a hétköznapi bűnözés bizonyos fajtáinak a megvilágítására is felhasználta. Azon esetekre, amelyek során a társadalom kárvallottjai, a tartósan hontalanok “számolják föl” egymást nem kevés brutalitással. E bűnesetekben az a meglepő, hogy aligha tudhatók be nyereszkeségből vagy maffiózus szervezeteiktől eredeztethető okoknak.

Itt nem tudok elkerülni egyetlen, de a közép-európai értelmiség sorsát illetően annál sokatmondóbb példát. Bolyai Jánosra gondolok, aki a korabeli tudomány fellegvéraiban nevelkedvén jelentős eredményeket ért el egy speciális területen, a matematikában. Ámde hazajövele után egészen másfajta kihívások érték, s attól kezdve szellemi energiáit egyetemesebb témakörök kidolgozásába fektette. A kiváló apa, Bolyai Farkas nyilván tévedett, amikor fia témakörváltásait egy pszichikusan labilis édesanya örökségének tulajdonította. Bolyai Jánost “nyájas képzetiből” a honi viszonyok “verték föl”. És vált ezzel a jelenkori egyetemes érdeklődésű közép-európai értelmiség előképévé. Ez a példa annyiban tökéletesen rossz, amennyiben a tudomány előbb említett fellegvéra akkoriban, de még e század első harmadáig bezárólag Közép-Európában (vagy Közép-Európában is meg-) voltak. Bolyai János esete azonban mára közép-európai paradigma lett. Amíg a boldogabb országok szellemei a nekik stabilnak ható kulturális alapjaikon behatóan foglalkozhatnak választott tárgyaik részleteivel, nekünk a szakképzetségünkben jutott intellektuális tréning csak egy felvezető szakasz, melynek végén felrémlik létünk valódi problématerengere.....

Ha ez a kultúrateremtő program nem indul be, úgy több, kívánatosnak egyáltalában nem mondható következménnyel is számolnunk kell. Mindenekelőtt azzal a fenyegető kilátással, miszerint a balkanizá-

lódott Európa kishatalmai egy feszült, de annál sikertelenebb egyezkedési periódust követően egymásnak rohannak és ez esetben a harmadik világháborút már egymással fogják megvívni. Két világháború ugyanis már lezajlott Közép-Európa ellen. Szigorú értelemben véve az első világháború talán nem is volt tényleges világháború, hanem csak "ügynevezett világháború". Inkább egy Közép-Európa elleni fölvonulás, amelynek szomorú sikereibe - ird és mondd - végeredményben az önmaga centrumát fölszámoló európai kontinens roppant bele. A pusztulás több, mint fél évtizedét (1914 és 1920 között) először az európai kultúrkör teljes felszámolása követte a pozícióba jutott megdöbentően stupid diktátorok által. Majd e kultúrkör romjain két másik keletkezett, a második, immár valójában is világháborúnak nevezhető katasztrófa után. Ezen kultúrkörök egyike a történelmi mértékkel mérve kérészéletűnek bizonyult ortodox kommunista világrendszer, a másik pedig az ún. Nyugati kultúra, amely minden kiválósága ellenére sem éri el a hagyományos, több évezredes európai civilizáció komplexitását. Közép-Európa magára ébredését ebben a kontextusban érdemes vizsgálni. **Közép-Európa felemelkedése esetleg Európa újjászületését jelenthetné**, ami nem feltétlenül érdeke az európai utódkultúráknak. Ha pedig ez igaz, úgy féltő, hogy a véres boszniai események csak előjátékai és egyben főpróbái egy tágabb konfliktussorozatnak, melynek során Közép-Európa önmagát számolja fel, de ezúttal már véglegesen.

E kulturális és civilizatórikus vákuumban egy másik foratókönyv is érvényesülhet. Több jel is arra mutat, hogy az ortodox kommunista világrendszer visszahúzódása a két nagy háború közötti időszak problémáinak újratermelődéséhez vezetett. Ha netalántán ez folytatódik, úgy megint színpadra léphetnek az "erős emberek", akik belső erőszakkal igyekeznek olyan állapotokat teremteni, amelyek szótáraikban és képzeletükben a "rend" fogalmának felének meg. És itt még a nem-legitimistának is adóznia kell a nyugati kultúra bölcsességének. Mert az a tény, miszerint a monarchiakat számos nyugati országban nem számolták föl, biztosítékokkal szolgált abban a tekintetben, hogy ezen országok

legtekintélyesebb pozícióit nem foglalhatták és nem foglalhatják el a társadalom lumpen rétegeiből föltörő self-made diktátorok. A királyok és a felsőházi nemesek akárminő anakronisztikus elemei is egy társadalomnak, a főrangú helyzet természetessége önkorlátozásra nevelte és neveli őket. Ez a belső kontrol a legkritikább esetben található meg a kisebbségi érzettől pokoli lokomotívva fűtött ambíciózus kisemberben, amikor ez megéri a hatalom - számára részegítő - szagát. Itt ismét nem tudok eltekinteni egy idekíváncsozó rövid kitérőtől. Bonaparte Napoleonra gondolok, aki talán nem is azzal okozott visszafordíthatatlan károkat az európai történelemnek, hogy végigágyúzta ezt a kontinentst. Katonái ugyanis sokfelé a szabadság gondolatát is magukkal vitték, s ennyiben a napoleoni háborúk igen hasznosak is voltak. Napoleon azzal vált Európa igazi kártevőjévé, hogy zsenialitása által széleskörű bizalmat keltett a mélyről feltörő "Vezér" típusa iránt. Elaltatta - legalábbis időlegesen - azt a gyanút, amelyet mértéktartóbb korokban mindig is éreztek a tolakodó parvenükkal szemben. Még ha túlzás is, mégis megkockáztathatjuk, hogy Hitler, Sztálin és a hozzá hasonlóak nem kis mértékben abból a bizalomból éltek, amelyet I. Bonaparte hagyományozott rájuk az európai népek lelkében.

A jelen állapotainkban egy harmadik forгатókönyv is szerephez juthat. Ugyanis együtt következhet be az "erős ember" diktatúrája, valamint az a fajta belterjes "harmadik világháború", amelyről fentebb szóltunk. És ekkor valóban szinte szó szerint megismételjük a század huszas éveit követő európai fejleményeket. A történelemben nem ismeretlenek az effajta beteg körök. A Római Birodalom történelmének utolsó dekádjában pokoli körtáncot lejtett a légiók választotta, majd ugyanők megbuktatta vezérek és császárok körül. Számunkra a kitörés, ha egyáltalában még lehetséges, egy megújult kultúrájú Közép-Európa lehet. Mindazok a politikai tényezők, amelyek hatalmukat az ellentétek szítására próbálják fölépíteni, gondoljanak arra, hogy a történelem tanulságai szerint az ellentétek szításába nemcsak az érintettek, hanem a szítók is bele szoktak pusztulni. Az Osztrák-Magyar Monarchiának végülis az adta meg a kegyelemdőfést, hogy kamarillája a belső konszolidáció helyett a birodalom részeit egymás ellen hangolva próbált a helyzet ura maradni.

Állásfoglalás

a Közép-Európa, mint perspektíva (Együttműködés a békéért, a biztonságért, a megmaradásunkért) c. konferencia javaslatai a közép-európai népek együttműködésére. Kiskunfélegyháza, 1994. március 6.

1. A közép-európai nemzetek, nemzetiségek együttműködésének szinterei és lehetőségei

A közép-európai népeknek közös érdekük fűződik ahhoz, hogy megismerjék a nemzetközi nagytőke, egyúttal a nemzetközi pénzügyi rendszer érdektörékvéseinek természetrajzát és működésének eddigi hatását. A külföldi modellek kritikátlan imitálása helyett önálló alkotótevékenység, valamint a helyi adottságokat figyelembevevő ésszerű gyakorlat kialakítása kívánatos régióinkban.

A nyugat-európai protekcionizmussal szemben racionálisnak tűnik a közép-európai országok gazdasági és kereskedelmi kapcsolatainak helyreállítása és intézményi fejlesztése. Ennek során hangsúlyossá válhat a barter-kereskedelem szerepe is. A gazdaság talpraállítása és modernizációja céljából szükségesnek látszik létrehozni egy Közép-Európai Pénzügyi Uniót.

A közép-európai országok népi- és nemzeti elkötelezettségű polgárai, különösképpen a fiatal értelmiségiek számára elő kell segíteni a párbeszéd kialakításának fórumait, civil szerveződéseit, s a fellelhető konfliktusok kezelésében való szakértői közreműködést.

A kultúra területén olyan művelődéspolitikát és könyvkiadást célszerű folytatni, amelynek során megismerhetjük egymás irodalmát, néprajzát, szokas- és hagyományrendszerét, gondolkodásmódját és nemzeti karakterét. Ebből a célból elő kell mozdítani a Németh László által javasolt "tejtestvériség" eszmeiségének mozgalmi jellegű gyakor-

lati megvalósítását. A kulturális és tudományos együttműködés előkészítheti a talajt a gazdasági és politikai együttműködés fejlesztéséhez. Javasoljuk, hogy a médiák azonosuljanak ezzel az üggyel és méltóképpen képviseljék azt.

Ha megvalósul a közép-európai népek gazdasági és kulturális együttműködése, akkor hatékonyabban elősegíthetjük a közép-európai kisebbségek helyzetének és kollektív identitásának a javítását is.

2. A gazdaság, foglalkoztatás és szervezettefejlesztés területén lehetséges együttműködési feladatok

A társadalom érdeke, hogy kialakuljon egy nemzetközi szinten elfogadott gazdasági magatartás-kódex. Az ebben megfogalmazott gazdaságpolitikai elvek betartatása egy új típusú gazdaságpolitika megindítója lehet. Ennek érvényt kell szerezni a közép-európai térségben is.

Javasoljuk, hogy a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai minden lehetséges eszközzel segítse a területi, igazgatási, mikrotérségi egységeket létrehozó területszervező erőket. Az itt élő társadalmak népeinek nagy része napjainkra lemaradt a világ vezető technikai és szellemi színvonalától. Az elmaradottságot az információs és kommunikációs folyamatoknak, eszközöknek fel kell oldaniuk. A képzést az új kihívásoknak megfelelően célszerű átalakítani.

A közép-európai társadalmak, amelyek az azonos ideológiai és gazdasági modelltől való elmozdulások során a piacgazdaság megteremtése mellett tették le voksukat, nagymértékben egymásra utaltak. Jóllehet a nemzetközi agrárpiacokon továbbra is versenytársak, de a versenyhelyzet ne egymás árának alullicitálásában merüljön ki, hanem a közös agrárérdekek együttes vállalásában.

Az agrárszektor válsága és a szociális funkciók feladása veszélyes helyzetbe hozta a közép-európai kistélepedéseket. Közép-európai érdek, hogy a szociális és foglalkoztatási válságjelenségek megoldási alternatívái minél hamarabb a közös kutatások tárgyává váljanak.

A gazdasági növekedés felgyorsítása és az új tulajdonviszonyok kialakítására irányuló törekvések területén szerzett tapasztalatok összevetése a komparatív előnyök érvényesítése érdekében. Együttes fellépéssel célszerű szorgalmazni az eladósodás kezelését nemzetközi fórumokon is.

3. A közép-európai népek együttműködési lehetőségei a környezetvédelem, az egészségügy és a család viszonyrendszerében

Szükségesnek tartjuk, hogy minden közép-európai állam dolgozza ki népegészségügyi programját, amelyben jelenjenek meg széles körű szakmai egyeztetés keretében más szakmák eddigi tudományos eredményei. A népegészségügyi programokban kiemelt faktorként jelenjen meg a családok szerepe. Kerüljön megfelelő helyre a női foglalkoztatás és a nők tudatformáló szerepének fontossága.

A magyarság csökkenő létszámának megállítása céljából átgondolt népesedéspolitikai koncepció kidolgozása szükséges. Az egészségtan. a családi életre, toleráns együttélésre, az ellenségek lebontását szolgáló nevelés, oktatás szerepeljenek a Nemzeti Alaptantervben.

"Az élethez való jog az a jog, amelyből az összes többi jogok erednek. E jog garantálása a legfőbb kötelessége a világ országaiért felelős személyiségeknek" (Hágai Nyilatkozat első pontja. 1989. március). Ennek jegyében, valamint azt felismerve, hogy a közép-európai térség számos nagy értékű ökológiai potenciált, természeti értéket foglal magában, ezek fenntartása, regenerálása az itt élő polgárok hosszú távu

érdeke. E célt aktív és sokoldalú együttműködéssel lehet megvalósítani.

A konferencia veszélyesnek tartja azokat a törekvéseket, amelyek a természetvédelmi területek tulajdoni felaprózását célozzák. A nemzetközi gyakorlat által megerősített meggyőződésünk, hogy eredményes munka nem végezhető erősen tagolt tulajdonú természetvédelmi területeken.

Elfogadták a konferencia résztvevői.

Dr. Zsilka János

Gondolatok az egyetemi reformról¹

1. Az egyetemi reform - általában

(1) A reform folyamata 1965 után indult meg, amikor felülvizsgáltuk a közoktatás egészét.

(1/1) Az elvárás maga egy elméleten alapult: az alsó, középfokú oktatást úgy kell alakítani, hogy az általános műveltsége azoknak, akik valamilyen ipart stb. tanulnak és akik magasabb értelmiségi (orvos, tanár stb.) pályára kerülnek, alapvetően ne különbözzék.

(1/2) A jelenlegi reform folyamata az Egyetemen - egy eléggé nem kárhoztatható módon - nem a közoktatás egészének állapotából (igényeiből) célkitűzéseiből indul ki. Pedig, hogy mi a feladat az Egyetemen az elsősorban attól függ, hogy mi történik a közoktatás egészében.

(2/1) Az (1/1)-gyel szemben ma a társadalomban (gazdaságban) stb. éppen egy nagy differenciálódás zajlik, a homogenizált oktatás, képzés - alsó- és középfokon sem - többé nem számonkérhető feladat.

(2/2) A differenciálódás során, feltehetően, a gimnáziumok jelentősége növekedni fog. Mivel a jövő szellemi elitjének a képzése mindenekelőtt a gimnáziumokban folyik, az Egyetem elsőrendű feladata: tudós tanárok képzése a gimnáziumok számára.

¹ A szerző az egyetem fogalma alatt az ELTE BTK-át érti (a szerk.)

(3/1) A (2/2) az Egyetemen a kutatás kifejlesztését kollektív formában nélkülözhetetlenné teszi.

(3/2) A kollektív kutatást az Egyetemen generálissá kell tenni. Ki kell alakítani azokat a formákat, amelyekben a hallgatók a kutatásba különböző mértékben bevonhatók. Ez a folyamat elsősorban a rendszeres képzésen belül, azzal párhuzamosan kell hogy megtörténjen; a postgraduális képzés ezt csak folytatja. A tanár, aki a gimnáziumba kerül legalábbis a tudomány iránti lelkesedést, vágyat kell, hogy ispirálja növendékei felé.

(4/1) A magyar és idegen nyelv szakokon ezt (3) annál fontosabb megtenni, mivel az alsó- és középszinten oktatót nyelvészeti anyag minőségileg más, mint pl. a matematika, kémia, fizika anyagai. A nevezett tárgyakban a hallgatók, diákok egy-egy tudományszakról kapnak képet, alapot, a magyar, idegen nyelv szakon tanított nyelvészeti anyag nem nyújtja ezt. A közoktatásban a nyelvi képzés a leggyengébb pont.

(4/2) A helyzet a közelmúlt tudománypolitikája előtt is nyilvánvaló volt. 1976-ban ezért született meg a közművelődési törvény. A törvény lényege: mindenekelőtt az anyanyelvi és a matematikai képzés színvonalát kell emelni az alsó- és középfokú oktatásban. Ennek nyomán, ezt megvalósítani jött létre az ún. egyetemközi bizottság. Az egész mozgalom azonban, a helyzet természeténél fogva, a történeti nyelvészet kezébe került. Ebből eredően egyfelől a szövegnyelvészet került előtérbe, másfelől, az a törekvés alakult ki, hogy a törvényt megvalósítandó a középfokú oktatásba történeti anyagokat kell beszuvasztani. Valójában az 1976-os közművelődési törvénynek a nyelvi oktatásba leíró nyelvészet fokozott bevonást kellett volna eredményeznie. A leírás területein (szintaxis, szemantika, esettan, pragmatika) kézi könyveket kellett volna írni a középiskolai tanárok számára. A könyvek a tudomány és a gyakorló pedagógusok között

intermissziós szerepet tölthetnek volna be, hatásukra a középiskolai tanárok írtak volna egy idő múlva új tankönyveket.

(4/3) A (4/1/2) már egyértelműen bizonyítja: az egyetemi oktatás reformja a tudománypolitikától, tervezéstől nem választható el. Amíg a történeti és a leíró nyelvészet között a valóságnak a grammatika fejlődésének megfelelő viszonya nem alakult ki, a magyar és idegen nyelv szakon az oktatási anyagok tárgyában aligha lehet elfogadható álláspontra jutni.

(4/4) A történeti nyelvészettel kapcsolatban a következő problémák vannak:

- a.) A történeti forrásokon túl mindenekelőtt a dialektológia az eszköze a nyelvtörténet megértésének. Nem véletlen a Történeti és Dialektológia Tanszék egysége.
- b.) Az 1-gyel szemben: a történeti nyelvészet más irányokba is kiterjeszthető lenne. Valójában: a történeti nyelvészet új dimenzióit kellene feltárni, a történeti nyelvészet tárgyát ki kellene mélyíteni. Erre az elmélyítésre jó előzmény Fr. Specht, Ch. Bally, Ch. Fillmore stb., akik a mai nyelv működésében keresik a nyelv történetét. Jelenleg a dialektológia az állapot és történet viszonyának értelmezésében elméletileg problematikus (korszerűtlen) naív eredményekre vezet.
- c.) Egyáltalán elkerülhetetlennek tűnik felülvizsgálni: a nyelvtörténet anyaga hol, mennyiben a nyelvi rendszerek működésének szükségszerű eszközei és hol mennyiben válik - a működő rendszer szempontjából - felesleges ballasztá.
- d.) A dialektológia a felszíni gazdagságban hisz, a nyelv anyagában a közvetlen és mély viszonyának lényegét szem elől veszíti, nem érti meg.

e.) A modern leíró nyelvészet a történeti ellentmondásaiból született meg - a múlt század végén, századunk elején, ma: a történeti nyelvészet nem eleget merít a rendszerszerű kutatásokból. Pedig a történeti nyelvészet magasabb fokára az út az állapotrendszer felhasználásától vezet. A mai magyar nyelvtudomány az újat feleslegesként fogja fel és mintha nagy utat tett volna meg, vissza akar térni oda a hagyományoshoz, ahonnan el sem mozdult.

14/ 15/ A leíró nyelvészettel kapcsolatos problémák az alábbiak szerint összegezhetők:

- a.) A leíró nyelvészet területén - a grammatika jelenlegi fejlődésével ellentétben - a stilisztika jelentősebb szerepet tölt be a méltányosnál.
- b.) A leíró nyelvészetben mindenekelőtt a leírás módszereinek lényeges kiszélesítésére lenne szükség.
- c.) A hozzáállást illetően: meg kellene szüntetni a hagyományos nyelvészet céhszerűségét. Mindenekelőtt a leírás szélesebb lehetőségeit kellene nyújtani a hallgatónak.
- d.) Egy ilyen hozzáállással kellene a hagyományos és az amerikai nyelvészet viszonyát is felfogni.
- e.) Ha a hagyományos nyelvészet bizonyítja jóindulatát az újjal szemben - és ez a jóindulat ténylegesen nem is mindig hiányzik - akkor az új túlkapasai is könnyebben helyretehetők.
- f.) A hagyományos grammatikának nem kellene a változásoktól félnie. R.H. Robins írja: a grammatika spekulatív elterjedése idején az Orleans-i iskola továbbra is a hagyományos Priscianus-i alapokon dolgozott. Majd a renaissance

nyelvtudomány - kialakulásakor - elsősorban az Orleans-i iskolára támaszkodott.

/4//6/ Ami a nyelvtudományhoz való hozzáállást illeti: mind a leíró- mind a történeti-iskolának meg kellene szüntetnie a hagyományos nyelvészet célszerűségét.

2. Tartalmilag meghatározott reform

1. Az egyetemi reform csak tartalmi alapokon határozható meg. A kiindulás pedig a középiskolai oktatásból adódik. Az 1.3.2. értelmében a nyelvészeti oktatást a természettudományok szintjére kell emelni.

2. A tudomány célja a valóság megértése. A nyelvtudomány esetében: a beszélő tevékenységében egy ún. intuitív képességgel/ismerettel rendelkezik, a nyelvtudomány feladata: ennek az intuitív képességnek a megértése, feltérképezése.

3. A beszélő mondatokban beszél és nagy biztonsággal érzi, tudja, hogy az általa létrehozott, vagy általa hallott mondat helyes, vagy sem.

4. Már a század elején és az azóta eltelt évtizedek alatt egyre egyértelműbbé vált: a mondat - legyen akár a legteljesebb - töredékes jelenségszerű. Ez a töredék csak a benne megnyilatkozó egészhez a rendszerhez képest az, ami . A megértés alapja: a nyelv egysége, rendszerszerűsége.

5. Ez a gondolat (4) grammatikatörténetileg igazolt:

(a) a szó csak azáltal jelenti, amit jelent, hogy egy kategóriába tartozik - amely a szón keresztül csak megjelenik;

(b) a mondat szerkezet - a szintaxis megszületése óta - világos: csak az alatta rejlő kategoriális szerkezet alapján az, ami nyeri el az érvényét;

(c) a lexikai jelentés vizsgálata szintén azt bizonyítja: a lexikai jelentésnek van egy érvényes szerkezete, amely szerkezet meghatározott formát követ;

(d) végülis: a lexikai jelentés, annak szerkezete és elemei, a kategória és a szintaktikai szerkezet, mondat belülről összefügg;

(c) ugyanis: a szó, stb. belső összefüggése elvezet a szó, illetve kategória alatti elemekhez - a paradox helyzet: a szónál nagyobb szerkezeti jelentések csak azért jöhetnek létre, mert a szó maga szón, kategórián-alatti elemekre bomlik;

(f) másfelől: a szerkezetek fölé - szavak - szerkezetek jelentéseinek általánosságát meghaladó - jelentései, "tautológikus egységek" épülnek;

(g) és: a mondat mindig a szón, kategórián-alatti elemek és a mondatok feletti jelentések - végülis a Lét/Van tautológikus egysége - közé szorítva létezik.

6. A nyelvi rendszer különböző oldalakról közelíthető meg. Ezek a megközelítések - a megtett utak különbségétől függetlenül - gyakran azonos eredményekre vezetnek. A generatív grammatika a 60-as évek végén, 70-es évek elején a (Lakoff McCawley, E. Bach) ugyanúgy, mint a szerves rendszer eljut arra a gondolatra, hogy a nyelv rendszerének bizonyos rétegeiben a specifikus nyelvi kategória, mint olyan, megszűnik felszíni szerkezeti jelenség.

7. Az Egyetemnek módot kell teremtenie arra, hogy az intézményen belül ennek a nagy feladatnak a különböző törekvései megismerhetők legyenek. Azaz: a hagyományos leírás túl minden irányzat az Egyetemen belül megtalálható legyen.

8. Ezen túlmenően: kutatni kell, hogy a különböző törekvéseknek, módszereknek van-e belső fejlődése.

3. A nyelvészeti reform - és az egyéb területek

(1) A magyar szakon belül kardinális kérdés a nyelvészet és az irodalom viszonya. Számomra úgy tűnik, hogy irodalmi, költői mű, mint autonóm totalitás - Hjemszlev szavaival - mélyreható nyelvi elemzés nélkül aligha érthető meg. Az irodalmi nyelv egy másodfokú nyelv (=lingua linguarum), hogy az irodalmár a nyelvészet anyagait mennyire tudja beemelni a maga elemzéseibe, az mindenekelőtt attól függ, hogy a nyelvész a nyelv anyagát hogyan tárja fel. A másodfokú nyelv a mindennapi beszéd nyelvi anyagainra és mechanizmusaira épül. Ha a nyelvész megfelelő anyagokat tár fel, az irodalmár nem berzenkedhet a nyelvészettel szemben.

(2) Az MTA egy osztályülésén - néhány évvel ezelőtt - azt próbálták bizonyítani, hogy a nyelvészet és az irodalom egyre távolabb szakad egymástól. Ennek az igyekezetnek állítólag taktikai okai voltak. Mindenesetre, ha az MTA korifeusai ilyen irányba próbálják terelni a figyelmet, hogyan lehetne elvárni, hogy pl. az Egyetem az irodalom és a nyelvészet viszonyának kérdésében reális megoldáshoz jusson.

(3) A nyelvészet és irodalom összefüggése már évszázadok, ezredek óta evidenciának számít. A nyelv megértése az ezred végén valószínű sok olyan területnek a mélyebb megértését teszi lehetővé, amelyekre a korábban alig gondoltak. Így például a nyelv és az etika, a nyelv és a teológia, a nyelv és a logika stb. Nyilván feladattá fog válni általában a nyelv és a valóság izomorfiájának a kérdése.

(4) A beszéd mindennapi tevékenységének a megértése egyidejűleg a valóság univerzális megértésének eszközévé válik.

4. A tudománytervezés, szervezés problémái

A magyar nyelvtudományban a tudománytervezés hosszú évtizedek óta anakronisztikus - a tervezés középpontjában nagy gyűjtőmunkák állnak (=hagyományos nyelvészet). Ezek a gyűjtőmunkák nem heurisztikus kutatásokra épülnek. A nyelvtudományi közéletben is a kialakult hierarchiát ez az állapot határozza meg.

Az akadémiai pénzekhez nem tudományos érdemek alapján lehetett hozzájutni. A "nagy eredmények", gyűjtőmunkák szinte négermunkából születtek meg.

Másfelől a politikai motivációk alapján évtizedek óta az amerikai szellemi import a meghatározó. Egy időben a pártközpont tudományos osztályának a vezetője is generatív grammatikus volt. A tudomány az, amit az Egyesült Államokban csinálnak, amit máshol, az valahol a tudomány mellett van, a tudomány tehát nem egységes. Ma is a munkásságok elbírálásánál, hogy ki mit ér, azt a külföldi befogadottság határozza meg. Ha van egy nemzetközileg kialakult amerikai irányzat, annak az idegen képviselőit természetesen Amerikában is nagyobb lelkesedéssel fogadják, mint azt, aki eleve mást mond, mint amit Amerikában mondanak. Ezért a külföldi elfogadottság mint kizárólagos kritérium nem veszélyek nélkül való - az objektivitás szempontjából káros.

Évtizedek óta a hagyományos és a modern nyelvtudomány elvtelen alapokon kompromisszumot kötött egymással, a kompromisszum természetesen azok ellen irányul, akik heurisztikus kutatást művelnek és nem tartoznak egyik irányzathoz sem.

A tudományos eredmények elbírálásánál valójában az objektivációt magát kell nézni, ha az objektiváció tudományosan eredményesnek látszik, heurisztikusan megalapozott, azt kell támogatni.

5. Egyetemi reform és szervezés

(1) A fentebb érintett tartalom az oktatásban valószínű csak bizonyos átszervezéseken keresztül válik reálissá, hatékonyá.

(2) Úgy tűnik: a magyar leíró nyelvészeti szak és a történeti nyelvészeti szak problémája jelenleg csak az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék átszervezésével párhuzamosan oldható meg.

6. Egyetemi reform - egyetemi, akadémiai vezetés

(1) A reformnak a fejekben és a szívekben kell lejátszódnia. Az "óraszám változás" és az "írodalmár/nyelvész nem ellensége egymásnak" stb., csak naív gondolatok, nem létező gondolatok pótléka.

(2) Ha a reform lényege a fent említett tartalomban van, akkor a hallgatóság nem viheti benne a vezetőserepet és megszűnik a szakmai kompetencia és a demokratizmus ellentéte. Ez az egész egyetemi vezetés szervezetének a problémáját veti fel.

(3) Az akadémikusok, mint annyi más esetben, itt is furcsán látják a dolgot. Hajdú Péter akadémikus a 3.2-vel kapcsolatban levéllel bizonyíthatóan (1986) a következő gondolatot fejtette ki: az Általános Nyelvészeti Tanszéket, mint külön intézményeket meg kell szüntetni, ez az elv az akadémiai szervezetben már érvényesül is. Igen, ennek a következménye, hogy az Akadémián 1993-ban nincs általános nyelvészeti szakszövetség. Ezzel nagyon lényeges intézkedések törvényessége - amennyiben az akadémiai bizottság feltételezi a szakszövetség állásfoglalását - problematikussá válik.

Töprengések

Ha háború a szomszédunkban dül, akkor jön a félelem, a szörnyű hírek hallatán az aggodalom. Szarajevó a borzalmak borzalma. Hányadik felháborodásunk és hányadik ökölbe szorított tétlenségünk. Ady Endre "Ember az embertelenségben" c. verse fejezi ki teljes valóságban érzéseimet:

*"Szívemet a puskatus zúzta
Szememet ezer rémség nyúzta
Néma dzsinn ült büszke torkomon
S agyamat a Téboly ütötte"*

Egy Boszniát megelevenítő helyszíni riport vajon kelt-e lehangolt-ságot, kizökkentené-e hétköznapi nyugalmaiból azokat, akik bizonyára tehettek volna valami érdemlegest a katasztrófa megelőzésére. A csúcson ülő politikusoknak eszébe jutott-e az ENSZ alapokmány humanista fogadkozása, a Biztonsági Tanács kötelezettsége, amely lehetőséget nyújt a békét fenyegető cselekmények megelőzésére, megszüntetésére.

Nem így történt, mert eleve kizárták a beavatkozást, mellyel ezek emberéletét menthették volna meg. Európai szakértők szerint a NATO haderejének néhány órájába került volna a délszláv népiirtás leállítás. Bombázás sem lett volna szükséges, mert alacsonyan elhúzó néhány ezer NATO gép kevés benzinköltséggel elejét venné a katasztrófának. Érthetetlenül figyelmen kívül maradtak amerikai szenátorok sürgetései: avatkozzon be a NATO a balkáni válságba és zárják le a légteret. Az öbölháborúban már bevetett lézerbombákkal teremtsenek hathatós blokádot.

A közvélemény megrökönyödéssel értesül a Világszervezet tehetetlenségéről. A főtitkár egy majdani gyorsan bevethető nemzetközi hadsereg felállításának szükségességét állapítja meg. A jugoszláv konfliktus lokalizálása nem történhetett meg.

A bajban virágozik a morbid humor. - A játszótér kerítésén kívül a gyerekek zajos birkózásában gyönyörködnek a konferenciáról hazatérő urak. A fiúk "háborúja" mind vadabbá válik. Az egyik már vérzik, a másik a földön hever és jönnek a Mentők. Ki tudja milyen súlyos a zemsérülés. A nézők egymásra tekintenek, de nem mozdulnak. Néhány nap múlva felkeresik a balesetet szenvedett fiú szüleit és ajándékkal kedveskednek.

Nem értik az emberek az embargót, ami az éhhalállal küszködő emberek sorsát még tragikusabbá teszi. Nem értik, hogy évek múltán a több mint kétszázézer halott, rokkant, elűzött tragédiája után mi indítja a hatalmakat a "beavatkozásra" arra az intervencióra, amely a békefenntartó erők, a bizottságok, az elhúzódo konferenciák eredménytelenségében nyilvánul meg. Élelmiszeresomagok ledobásában, ami a tömeges éhezést alig enyhíti. A légitámadás fenyegetését a kéksapkások rájuk nézve veszélyesnek tartják és sokan katasztrofális eszkalációt sejtetnek.

Tízéves voltam, emlékszem a bécsi Práterben megrendezett Kriegsausstellung látványosságára, az óriási tábla felíratára "Nie wieder Krieg". Aztán jött a még borzalmasabb második világháború. Ezután voltak, akik reménykedtek talán "kitör a béke", de manapság, ki tudja a Föld hány országában folyik az öldöklés. A sors kíméletlen rendeltetése lenne, hogy a világtörténelemben nem volt olyan periódus, mely ne lett volna háborús viharokkal terhes.

Ugyanakkor évszázadokon keresztül államférfiak, filozófusok, írók küzdöttek a békéért és hirdették a humanizmust. Áhítozott Schiller és a Többiek. "Mit ettél Föld, hogy egyre szomjazol?, hogy annyi könnyet

és annyi vért iszol?... Békét, békét a világnak és ne a zsarnokoktól...” írta Petőfi.

A nemzetközi békekongresszusok, békemozgalmak, a Békekutató Intézetek nemes törekvésekről tanúskodtak, de csakhamar borúlátókká válunk, ha a világszerte félelmetes ütemben folyó fegyverkezésekről olvashatunk. Mint elháríthatatlan természeti csapást tudomásul kell vennünk a háborúk szakadatlan folytatását. Igaza lenne a népi mondásnak: amíg ember él a földön mindig volt és lesz háború.

Sokan teszik fel a mindezideig megfejthetetlen kérdést: ha emberöltőkön keresztül elképzelhetetlen dolgokat realizáltak, ha megfejthetetlennek látszó feladatokat oldottak meg, miért nem kerülhet sor az élet megreformálására.

Ki tudja hány évig vándoroltak az emberek gyalogosan. Gondoltak-e arra, hogy gyorsabban is lehetne menni. Feltalálták a kereket és fordulat következett be az emberek életében. Sorra születtek a felfedezések, amelyek ismételten új korszakot nyitottak. Az elektromosság, a mikroelektronika, az atom, az űrrepülés teljesítményei csodákat teremtettek. Otto, Daimler, Edison, Siemens és a többi ismeretlen úttörő örömet, kényelmet, távoli országok megismerését nyújtották az emberiségnek. Nyugtalan, kemény akaratú emberek, akik nem ismertek lehetlent, sokszor anyagi gondokkal küzdöttek és a nehézségekkel, intrikákkal bátran szembeszálltak. A világnak szüksége van az ilyen tehetségekre, a jövő perspektívái nem nélkülözhetik őket.

A műszaki tudományok fejlődése express tempóban ontotta az emberek jobb életét szolgáló vívmányokat. Ezek a nagyszerű eredmények azonban nem tartottak lépést az etika, a társadalmi kérdések, a világ-gazdaság gondjainak enyhítésével.

Az orvostudomány érdekes, izgalmas története hősi küzdelmekről tanúskodik. Semmelweis, Pasteur, és a többi zseni a gyógyítás új útját nyitotta meg. Bámulatos a környezetvédők törekvése. A természet

megóvását szolgáló nemzetközi konferenciák, a tudósok jövődölései az egyre növekvő pusztulást regisztrálják. A levegő szennyezettsége hatalmas méreteket ölt, de a gyűlölet szmogja még veszedelmesebben fertőz. A kémia, a fizika tudósai, a Nobel-díjasok szintén előkelő helyet foglalnak el a jobbratörekvők táborában. A társadalomtudósok, filozófusok is írják könyveiket. Amit joggal elvárhatnánk tőlük, azzal adósok maradnak.

A művészetek nagyjai szebbé, elviselhetőbbé teszik az életet. A zeneirodalom óriásainak művei évszázadok után gyönyörűséget nyújtanak. A zene naponta ontja "áldását" a remény, a nyugalom, a jókedv valamennyi "szolgáltatásával". Elérte-e azt a hivatását a szórakoztatás mellett, amely a lelkekre hatva a szeretetet kívánja meggyökereztetni. Gondolatokat ébreszt és művelté tesz az irodalom. Elolvassuk újra a múlt bölcseinek írásait. Megfogadjuk-e figyelmeztetésüket, tanulunk-e a sok okos szóból. Ismeretlenek még azok az írások, amelyek hitet, perspektívát nyújthatnának. Felismerték-e az írók hivatásukat? Vörösmarty gondolata ma is időszerű: "Hol a könyv, mely célhoz vezet, ment-e a könyvek által a világ elébb?"

Az emberiségnek ezek a jötevői! Elért eredmények kielégíthetik-e a jövőért aggódó gondolkodókat. Elképzelhető-e, hogy a társadalomtudományok művelői az emberi együttélés szabályait elemezve világproblémákat fognak megvilágítani.

Ehhez a nagy feladathoz új tehetségekre van szükség. A pszichoanalízis a maga eszközeivel kutatja a tehetségeket. A gondolkodás lélektan, a kreativitás, az alkotó gondolkodás kérdését vizsgálja. Állítják, hogy csak az képes a problémákat igazán meglátni és megoldani, aki olyan szemléletbeli rugalmasságra tesz szert, mely el tud - sőt akar - szakadni a mindennapi élet szemléleti és fogalmi szempontjaitól. Az újat az eredetit látó és kereső emberek közül kerülnek ki a tehetségek.

A felfedezést az egyéni élet élményei táplálják, hasonlóan a fantáziához, az álomhoz. De míg az álom csak álom marad, a felfedezés fantáziája összetalálkozik a valósággal. Olyan fantáziáról van tehát szó, mely kiállta a valóság próbáját, azaz az ösztönsíkról a realitás síkjára kerül át.

Ezek a kutatások még embrionális állapotban vannak, hasznuk a gyakorlatban nem mutatkoznak. Az igény természetesen fennáll, ezt mutatja B. G. Shaw elmékedése az általa megrajzolt felsőbbrendű emberről "az életnek, az ember hajtóerejének szüksége van az értelemre. Évmilliók után az élet kifejlesztette testi látószერünket ezt a csodálatos találmányt, hogy az élőlények a szemükkel láthassák hová mennek, mi közeledik hozzájuk. Ugyanúgy fejleszti ki ma a lelki látószерünket, nem a fizikai világ felismerésére, hanem az élet céljának megismerésére. Képesse tegye ezáltal az egyént, hogy erre a célra törekedjen ahelyett, hogy rövidlátó egyéni célok kitűzésével akadályozza és megghiúsítsa az élet szándékát, mint ahogy manapság teszi... az egyéni érdekeknek ebben a mai dulakodásában csak egyfajta ember van... kellene a tudás, a bölcselő, az a fajta ember, aki a szemlélődés útján igyekszik felfedezni a világ titkos szándékát... tetteivel igyekszik végrehajtani a világ akaratát."

Annak ellenére, hogy a "magasabbrendű ember" megjelenésére még nagyon sokáig kell várni, nem állíthatjuk, hogy az ember az idők folyamán ne fejlődött volna. Az ősember óta ismeretesek a különböző egyéniségek, a lelkiismeretesek, a felületesek, a jó és rosszindulatúak, nem utolsó sorban a gondolkodók.

Ezeknek a törekvéseknek a megvalósulását Shaw az egészséges természeti fejlődésben képzei elérhetőnek. Hasonlóak ezek a jelenségek mindazokhoz az érlelődésekhez, amelyeket a természet a maga kibontakozásában tár elénk.

Az emberiség eredetileg a növényvilágban gyűjtögető tevékenységet folytatott. Rájött arra, hogy a növények magvait össze kell zúzni.

Ebben a tevékenységükben észrevették, hogy egyes magfélések táplálkozásra alkalmasak. Kezdetben volt a vadbúza, ami a századok folyamán számtalan kísérletezés eredményeképpen a mai holdankénti magas hasznot, a legkitűnőbb minőségű búzafajtát produkálta.

A szívet-lelket gyönyörködtető virágok ősei a mezőkön virítottak. A nép találékonysága folytán a csipkerózsa terméséből készült a gyógytea. Jelenleg a gyógyító és szépítő növényekből készítik ezenfelül a különböző kozmetikai cikkeket.

A Föld mélyén elfekvő szenet a természet ajándékaként a hideg eleni védekezésre használták. Az ember többet akart, kutatót, tudományos eljárással grafitrudakat állítanak elő. Aktív szénként tabletázott formában gyógyászati célra, valamint laboratóriumban hasznosítják.

A valamikori ösztönös kutatást a tudományos kísérletek váltották fel. Ennek a tevékenységnek helyébe a tudomány lépett be és az élet minden területén diadalmaskodott. Az ipari termeléstől kezdve a konyhai munkáig mindenütt energiára van szükség. Tudománya van már a vezetők kiválasztásának, de a vezetéstudomány tézisei még tökéletesítésre szorulnak. Itt még nem találták meg a kívánatos energiaforrást.

A tehetségek felismerése is energiát igényel. Ennek gyakorlati alkalmazása szintén mozgató erőt követel. Ez a közvélemény energiája, melyben még kiaknázatlan erők rejtőznek. Ennek még nagyon gyenge a hatósugara, de csekély eredménye többé-kevésbé megmutatkozik az élet minden területén. A történelem folyamán a közvélemény sokszor hallatta hangját, de azt rendszerint elfojtották. Kisebb-nagyobb megnyilvánulása manapság is érzékelhető. Földrengés, tűzvész, árvíz és különböző társadalmi események egységes közvéleményt teremtenek. Sport és kultúrrendezvények a tetszésnyilvánítás érzékeli az emberek közös véleményét. Bérsérelmek sztrájkjai, helytelen intéz-

kedések feletti felháborodás, demonstrációk mind-mind a közvélemény megnyilvánulásai.

Nagyobb horderejű ügyekben viszont alig hallható a közvélemény hangja. A legtöbb embert azok az intézkedések érdeklik, amelyek a közeljövőben befolyásolhatják életkörülményüket. Tudomásul veszik a politológusok, történészek megállapításait, de a kül- és belföldi helyzet valódi okát nem kutathatják.

Néhány gondolkodó ember felteszi a kérdést, erősödhet-e a közvélemény, győzhet-e valamikor az emberek pozitív törekvése? Elégedetlenség a műszakiak is. Új energiaforrásokat keresnek, ugyanakkor válságról beszélnek. Tudjuk, hogy a közvélemény szférájában is válság uralkodik. Ez a válság ellentmondásos és abban nyilvánul meg, hogy a népben rejlő okos szavakat nem mindig veszik figyelembe.

Bele kell-e nyugodnunk, hogy az értékes energia kihasználhatatlanul maradjon és ne mozdítsa elő a társadalom megújulását.

“Nem kell belenyugodnunk” vallják a humanisták. A fiatal generáció optimista és szembeszáll az elavult nézetekkel. Remélik a humanista mozgalom feléledését. Javaslatl fordulnak a Nemzetközi Humanista Szövetséghez, intézzenek kiáltványt a világ íróihoz. Ebben emlékeztessenek azokra a nagyon sokszor elhangzott szónoklatokra, amelyek az írók hivatásáról, felelősségéről szóltak.

Felidézték a történelem folyamán teljesített korszakalkotó kezdeményezéseket. Emlékeztették őket arra a korra, melyben az írói bátorság társadalmi erjedést hozott. Az írók, az újságírók alkalmasak arra, hogy a tömegekben új gondolatokat hintsenek el. Egyszerű a feladat: követeljék, hogy mindenütt, egészen fel a miniszterig becsületes, hozzáértő emberek vezessék a népet. Természetesnek tartjuk, hogy a beteg ember tudománnyal felvértezett orvostól várja gyógyulását. Látnunk kell, hogy az ország “testéhez” sem nyúlhatnak avatatlan kezek.

Elérték, hogy a Nemzetközi Humanista Szövetség többszázezer példányban röpiratot bocsátott ki. A kétoldalas ismertetőben a szelekció tudományának szükségességét hangsúlyozták. Azt a világszerte ismert követelményt, melyet a "The right the right place" a "megfelelő embert a megfelelő helyre" kifejezés állít. Ez a világraszóló felhívás a humanizmust valló emberekhez szól, amelyben kérik őket, írják meg véleményüket, javaslatukat. A beérkező sorokból kiviláglik az egyéniség, őszinte-e a levélíró érdeklődése, lelkesedése.

A mozgalomnak olyan emberekre van szüksége, akiket a napi munkájuk mellett az általános emberi problémák foglalkoztatnak, akik minden reménytelenség tudatában vallják, hogy szükség van új gondolatokra. Csakis ilyen egyéniségek képezhetik a humanista akció mozgató erejét.

Ilyen ember volt Henry Dunant. A sok emberbaráti és jótékonyági társaság - a Máltai Lovagrend és a többi önzetlen szervezet között - kimagasló szerepet tölt be a Vöröskereszt. Dunant gazdag üzletember volt, de már kora ifjúságában résztvett karitatív mozgalmakban. Az olaszországi háború idején saját szemével látta a szenvedők kinjait, az önzetlen segélycsapatok küzdelmeit. Ez a szörnyű látvány készítette őt a nagy kezdeményezésre. 1862-ben megjelent könyve indította el azt a mozgalmat, amely manapság a világ minden országában jelen van. Milliók önkéntes munkájának szervezése tölti be a Vöröskereszt humanista küldetését.

A humanisták példaképüknek tekintik az emberiség jegyében született világmozgalmat. Ők is "saját szemükkel" látják a Föld száz és száz "csataterén" zajló borzalmakat. A humanista az ókori bölcsek szellemében kutatják a jövőt. Ez az igény nem új, mert ma már tudománya van a jövőkutatásnak. Senki sem vitatja, hogy a kiváló szakértelemmel kidolgozott futuroológia nem szolgálná az emberiség javát. Minden igyekezet ellenére adósak maradnak a világot sújtó problémák megoldásával.

A humanisták utópiát hirdetnek. Sokan soha meg nem valósuló ideák megszállottjainak tartják őket. Egy pesszimista könyvtárosnő szerint majd harmincezer év múlva valósulnak meg elképzeléseik. Később megjegyezte "elkapkodtam az időpontot". Jóhiszemű ítélkezők állítják, hogy némán, érdektelenül maradni, abból sohasem származhat jó.

A humanisták meggyőződése, hogy az írók szívós propagandája egy fejlődési korszakot teremthet meg. Ha lassú is ez a folyamat, ha többszáz évig is tart, az új gondolat soha nem remélt megújulást hozhat.

Az újságírók felszínre fogják hozni a népben rejlő okos gondolatokat. Beszámolnak a javaslatokról és gondosan kísérik azok útját. Megteremtik a bátor, szakmai és vállalati sajtót, amelyek a hozzá nem értés és a korrupció jelenlétére hívhatják fel a figyelmet.

Az írók tolla sokszor célba talált. Klasszikus példája ennek a törekvésnek Zola küzdelme. A *J'accuse* nyílt leveleiben sorra vádolta a hadsereg magas rangú tisztjeit, a tábornokokat, a hadbírósgót, a minisztériumot. Nemcsak az igazságot és a polgári jogokat védelmezte. Dreyfus egyéni tragédiáját az egész civilizált világ ügyévé tette. Mark Twain Szent Johanna fellépéséhez hasonlította tettét.

"Újságpolemíát kell indítanunk" mondta Széchenyi és írásaival fáradthatatlanul harcolt. A "Blick" című röpirata is hozzájárult ahhoz, hogy a rendszer hibái a politikai közvéleményben tudatosodjanak, igen jelentős szerepe volt a magyar nemzeti mozgalom erősödésében.

Zola és Széchenyi ritka jelenségek lesznek a jövőben is, de hozzájuk hasonló egyéniségek feltétlenül színre lépnek az igazság és becsület érdekében. Ha képességük bátorsággal is párosul előharcosai lesznek az áhitott világméretű fejlődésnek.

Fogékony a nép a betűre. Az utcai könyv- és hírlapárusok előtti sorállás bizonyítja, éhesek az emberek az írásokra. Új gondolatok kel-
lenek és ezeket az írók a szórakoztató irodalomba, a magazinokba
beépíthetik. Ha a szelekció és a közvélemény fogalmát érthetően, ol-
vasmányosan találják, felkelthetik széles körben az érdeklődést. A sci-fi
irodalmat milliók élvezik. Az olvasók gyönyörködnek a jövő "gépi"
csodáiban. Az írók megrajzolhatják a félelem, a gyűlölet nélküli életet
és élvezhetővé válhat ez az elképzelés is.

A jövő útjának megismerésében nem hagyható figyelmen kívül a
múlt gondjainak, gyötrődéseinek ismerete. A közismert lelkiismeretes
tudós, aki annak idején több ízben kifejtette aggodalmait, borúlátóan
állapította meg, hogy "a morális ember elszakad a gyakorlati embertől,
ezért új morálra, új szellem elterjedésére van szükség... tragikusnak
vélte, hogy a tudatformálódásról még csak elő-híreket sem hallunk...
abban sem vagyok biztos, hogy valamiféle új vallás fogja megoldani a
problémákat. Valószínűleg új tudatformáról kellene beszélnünk...
elengedhetetlen a kulturális megújulás, melynek alapja az új erkölcs..."

A kozmikus messzeségbe tekintő humanisták mégis észlelnek
erkölcsi megújulást. Misszionáriusoknak érzik magukat és látják a
platói megvalósulás horizontját. "Előlről kell vizsgálnunk a vezetőik
kiválasztását, próbára kell tennünk, meg kell győződnünk róla, hogy
érzéseiket sem kínokban, sem rettegésben, sem bármilyen viszonyok-
ban nem tagadják meg. Aki erre nem képes, el kell tanácsolnunk és
csak aki színtisztán hűnek bizonyult - mint a tűzben próbált arany, azt
tegyük meg vezetőnek. Mindez példaképek tudásával, magatartásával
valósul meg. Ezek a legkiválóbbak lelkük sugarát a magasba fordítva,
magára arra pillantanak, ami fényt sugároz mindenkinek, magát a "jó"
eszméjét szemléljék az legyen eszményképük".

Platón a "peldaképek" alapvető tényezőjét hangsúlyozza, azt a ha-
tást, amely közvetlenül vagy közvetve az erény megteremtését is
előbbre viszi. A múltban is voltak olyan egyéniségek, akikre mint pél-

daképre az emberek felnéztek. Képességeik azonban nem érvényesülhettek a kivájalomnak megfelelően. Az egyre tökéletesedő szelekcio utat nyit a tehetségek jobb kibontakozására.

Ugyancsak reménytelen volt a háború és béke problémája. Emlekeznek a múlt jóhiszemű, de mindig eredménytelen kongresszusára. A konferencia egyik felszólaló tudosa szerint. "Nem elégedhetünk meg annyival, hogy a béke megvédésének problémáival csak a kormányok és az ENSZ foglalkozzanak, a közvéleménynek kell ebben a kérdésben fontos szerepet vállalni." - Shakespeare szavai nem vesztek időszerűségükből." Átkozott legyen az a kor, amelyben a vakok nyáját egy maroknyi bolond vezeti". - A jövő közvéleménye fel fog ébredni és követelni fogja az ENSZ és a Biztonsági Tanács feladatainak maradéktalan teljesítését. A háborúk megelőzésére, lokalizálására előirt fogadalmait.

A humanisták eszményképe a szeretetet, türelmet hirdető Rotterdami Erasmus, aki megkövetelte, vezessék a népet kifogástalan emberek. Az írók a nagy humanista gondolatait követve keltik életre az erasmusi eszmét.

Dr. Szretykó György

A biztonság iránti kereslet

1993 második felében a Társadalomkutató Intézet kiadásában jelent meg Nagy Gyula: *Kereslet a biztonság iránt. (Gazdaságelméleti adalékok a kockázatelemzéshez.)* c. könyve. Ez a munka egyébként a "Die Nachfrage nach Sicherheit: Ein ökonomischer Beitrag zur Risikoanalyse" c. Budapesten 1992-ben benyújtott és ugyanabban az évben elfogadott kandidátusi értekezés átdolgozott változatának fordítása.

A kutatás célját a szerző a következőképpen határozza meg: "A probléma-komplexum, amely az ózonlyuktól a neutron fegyveren át az ún. természeti csapásokig ér, óriási területet ölel át. E vizsgálat célja viszont szerény, a probléma-komplexumnak csupán egyetlen vetületét kívánja megvilágítani. Megcáfolható hipotéziseket felállítani a biztonság iránti keresletről, vagy másként fogalmazva, a kockázat csökkentése iránti keresletről". (2. o.)

A vizsgálat fő módszere a közgazdasági megközelítés, amelynek során a szerző kiindulópontja a racionalitás, mint az irracionalitás és a korlátolt racionalitás ellentéte.

De mit jelent a "biztonság növelése", azaz "a kockázat csökkenése"? Ahhoz, hogy az iménti kérdésre választ tudjunk adni, ismerni kell "a biztonság", illetve a "kockázat" fogalmát. Ehhez azonban elengedhetetlen azoknak a javaknak a meghatározása, amelyekre a biztonság, illetve a kockázat vonatkozik. A szerző három fontos jószágot ragad ki: az egyik az ember élete, a másik az egészség, a harmadik pedig az

anyagi javakkal való ellátottság megszokott szintje. Ha ezek közül egy, vagy több bizonytalanná válik, akkor az jelenti az érintett egyén, vagy csoport számára a kockázatot.

Ha az emberek a veszélyt szörnyűnek tartják, vagy ha a kockázat nem ismert számukra, illetve ha sokan vannak veszélyeztetve, akkor nem egyszerűen kár, hanem minősített kár léphet fel, magát a kockázatot pedig minősített kockázatnak lehet nevezni.

A szerző felfogásában a "kockázat csökkentése", illetve a "biztonság növelése" a következőket jelenti: egy kár bekövetkezési valószínűségének csökkentését, ha a valószínűség adott; vagy egy kár bekövetkezését illető el nem hanyagolható bizonytalanság enyhítését elhanyagolható biztonsággá, ha a valószínűség nem ismeretes; vagy egy minősített kár nem minősített kárra történő csökkentését, azonos valószínűség vagy szoros értelemben vett bizonytalanság azonos foka mellett. (35. o.)

A szerző a biztonság iránti kereslet tárgyalását két oldalról közelíti meg: az egyik oldalon azt vizsgálja, hogy kinek a részéről nyilvánul meg a kereslet (egyes személyek, politikusok, vagy hivatali vezetők részéről), a másik oldalon pedig azt, hogyan alakul a kereslet, ha racionális viselkedés várható az aktortól (szereplőtől), illetve az aktoroktól és hogyan módosul a racionális aktor, illetve aktorok kereslete, ha a valóságos élethez közeledve - nem várunk (teljes) racionalitást az emberektől, - legyenek azok fogyasztók, választók, politikusok, vagy hivatali vezetők. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: milyen a biztonság iránti kereslet a fogyasztó részéről? (Ebből pedig arra is lehet következtetni, hogy milyen magatartást tanúsít a szavazópolgár a szavazófülkében.)

A biztonság iránti kereslet első jellemzője, hogy annak nagysága az ártól, mármint a biztonság árától függ. Általában érvényes az a megállapítás, amely szerint minél magasabb az ár, annál kisebb a kereslet. Természetesen életbiztonságot, vagy megbetegedéssel/sérüléssel

szembeni biztonságot közvetve nem lehet adni, venni a piacon. De gyakran lehet venni olyan árukat (pl. élelmiszert, gyógyszert stb.), amelyek befolyásolják a biztonság nagyságát. Ezen kívül az életbiztonság iránti kereslet függ a jövedelem nagyságától is. Ez a hipotézis megerősítettnek mondható. Az egészség biztonsága tekintetében nem annyira világos a helyzet. Annyit tudunk, hogy a gazdaságok többet költenek az egészség megtartására, illetve visszaszerzésére, mint a szegények. Arra, hogy a gazdagok az egészség biztonságára többet adnak ki, csupán következtetni lehet. (Ebben az esetben, végső soron a determinisztikus és a sztohasztikus modell közötti különbségről van szó). Mindez a nem-minősített kockázatokkal szembeni magatartás tartományába sorolandó.

A szerző különös figyelmet fordít a minősített kockázattal szemben tanúsított viselkedésre. Amit a szakirodalom "low-probability/high-consequence risk"-nek nevez, azaz olyan kockázatnak, amelyre alacsony valószínűség és nagy következmény jellemző, átfogja a kötetben szereplő "minősített kockázat" - fogalmat. A gyakorlatban kb. ilyen kockázattal járnak az atomerőművek.

A szerző szerint minősített kockázat esetén kétféle viselkedésre lehet számítani. Az első típus az, hogy az érintettek az ilyen kockázat csökkentése érdekében a többszörösét is hajlandók fizetni annak az összegnek, amit a nem minősített kockázat enyhítéséért fizetnek, vagy fizetnének. (51. o.) Ilyen magatartásra lehet következtetni pl. Bohnenblust (1985) értékes ismertetéséből. A svájci kockázatelemző arról számol be, hogyan célszerű értékelni a biztonságot a Német Szövetségi Vasutak új pályájához szükségesnek bizonyuló alagutak tekintetében. A biztonsági modell az ötven halálos áldozattal járó esetleges balesetet nem tizszer, hanem harmincszor olyan nagyra értékeli mint amelyik öt életet követel. A másik típus bonyolultabb. Feltételezzük, hogy az érintett személyek úgy vélik, hogy valamilyen közjóság jellegű védőberendezés segítségével enyhíteni lehetne a kockázatot. Talán mint szavazópolgárok módosítják is viselkedésüket, és annak a

jelöltnek, vagy annak a pártnak adjuk szavazatunkat, aki, illetve amely fokozott védelmet ígér. De ezzel nem elégednek meg az érintettek, hanem ezen túlmenően tiltakoznak, tüntetnek, akadályozzák a közúti forgalmat, akadályozzák a veszélyesnek tartott mű építését stb. Az ilyen magatartás mögött rendkívüli értékrend húzódik meg: az érintettek szemében esetleg a bekövetkező kár summum malum, a legfőbb rossz. Márpedig, ha valaki summum malum-ként értékeli valamit, akkor nem válogatós az eszközben, ha elháríthatónak tartja annak bekövetkezését.

A szerző a 11. fejezetben az állam részéről megnyilvánuló biztonság iránti kereslettel foglalkozik. A biztonságot szolgáló állami intézkedéseket két nagy csoportba lehet osztani: "az egyik a közjavak rendelkezésre bocsátása, a másik pedig a szociálpolitika". (64. o.)

A könyv negyedik részében a szerző óvatosan lazítja a racionalitás-premisszát, amit azzal indokol, hogy bonyolultabb szerkezetek megismerésére bonyolultabb modellekre van szükség. Ennek során három kockázati modellt (a Monumentális Újítást, az Áttekinthetetlen Károsodási Eseményt és az Áttekinthető Károsodási Eseményt) mutat be.

A Monumentális Újítás modelljének jellemző vonásai a következőkben összegezhetők. Egy újfajta, az állam részéről támogatott létesítmény realizálása egyrészt, biztos haszonnal jár, másrészt veszélyeztet elég nagyszámú lakost az országban. A létesítmény bonyolult, különösen a kár mértékét és valószínűségét nehéz áttekinteni. A szakértők ugyanakkor egyetértenek abban, hogy a káresetek valószínűsége meglehetősen alacsony. A kockázat a létesítmény üzembeállításával egyidőben lép fel.

Ha mindehhez hozzáfűzzük, hogy a választási időszakok meglehetősen rövidek és hogy a politikusok időbeli horizontja azok befejeztével végződik, akkor világos, hogy a politikusok - saját szempontjukból - akkor járnak el helyesen, ha azzal a csekély kockázattal nem törődnek. Nekik ugyanis újramegválasztásuk érdekében eredményeket

kell felmutatniuk és a projektum ex definitione erre alkalmas eszköznek tűnik. Hiszen minimális a veszély, hogy pontosan a következő négy év, vagy öt év alatt realizálódik a kockázat. A magyarázat fundamentumából azonban még hiányzik egy kő, és ez a választói viselkedés. A választók - a szó kettős értelmében - korántsem ellenőrzik a politikusokat, így azok rákényszerülnek a rövidtávú gondolkodásra. A választók esetében többek között a nem -racionalitás játszik lényeges szerepet: képtelenek áttekinteni a problémát. Minél bonyolultabb egy probléma, annál inkább ki vannak szolgáltatva a választók az iparnak, az ipar által finanszírozott szakembereknek és a reklámirodáknak. A Monumentális Újítás tehát a következő eredménnyel jár: a racionalitás mértékével mérve a politikusok biztonság iránti kereslete alacsony. Más szavakkal: jelentős keresleti mínusszal van dolgunk.

Ha egy létesítmény realizálását támogatja, vagy akár csak eltűri a politika, bürokrácia aligha fejt ki majd élénk tevékenységet a biztonság emelése érdekében. A mindenekelőtt a saját biztonságukat szem előtt tartó hivatali vezetők kétszer is meggondolják, mielőtt határozott lépéseket tennének a lakosságot sújtó kockázatok csökkentésére. A hivatal tehát, önmagában véve keresleti mínuszt mutat. Ha ezen kívül figyelembe vesszük, hogy a politika részéről aligha történik ösztönzés - részben azért, mivel a választók sem ösztönzik a politikusokat - a hivatal kereslete túl alacsony.

A következő kockázatkép, melyet az Áttekinthetetlen Károsodási Esemény elnevezéssel jelöl a szerző, a következőkben különbözik az előbb tárgyalt Monumentális Újítástól. A kockázat realizálódott, károsodás történt; a felelős politikusok is és a felelős hivatali vezetők is úgy vélik: komoly esély van arra, hogy az államnak a károsodás: eseményért való esetleges felelőssége homályban maradhat.

Ha egy - ebben az értelemben vett - áttekinthetetlen károsodási esemény történik, a felelős politikusok általában arra törekednek, hogy ne szivárognak ki információk az apparátusból és megpróbálják

félrevezetni a közönséget. Ez a magatartás nem feltétlenül jellemtelenségnek mondható. Először is elképzelhető, hogy úgy vélik: sok időt és energiát fordítottak egy - az ő szemükben esetleg hasznos - projektmra, és nem akarják, hogy ezek a költségek veszendőbe menjenek. Az ilyen költségeket sunk costs néven ismeri az irodalom. Az elszüllyedt költségeknek a kalkulációba való bevonása persze irracionális, hiszen a racionalitás azt követeli, hogy az a, b,..., n. cselekvési alternatívák következményeinek tekintetbe vételén alapuljon a választás. Másodszor - és ez már racionális megfontolás-: a legtöbb demokráciában nem becsülik az önkritikát a választók. Ha Áttekinthetetlen Károsodási Esemény fordul elő, ezek szerint nem várható, hogy a politikusok kezdeményezésére rövid távon emelkedik a biztonság iránti kereslet, hiszen ez a hiba vagy hibák beismerését jelentené. Az viszont nem zárható ki, hogy hosszabb távon csökkentik a kockázatot.

Ami pedig a hivatalokat illeti: ha az illetékes hivatali vezetők - a politikusokhoz hasonlóan - úgy vélik: az állam felelőssége a bekövetkezett kárért leplezhető, általában mindent megtesznek majd annak érdekében, hogy valójában leplezett maradjon az eset, különösen pedig az illetékes hivatal felelőssége. Így tehát a vezetők gondoskodnak arról, hogy lehetőleg ne szivároгjon ki semmi releváns adat a hivatalból, és kézzel-lábbal védik majd a hivatalt. Például - az associated press 1990. július 12-i jelentése szerint (Neue Zürcher Zeitung, 1990. július 14. Fernausgabe) - az US-amerikai Energiaügyi Minisztérium több mint negyven év elteltével erősítette meg, hogy Washington államban nagy mennyiségű rádióaktivitás került a környezetbe az egyik fegyvergyárból. A feltételekből következik, hogy - akárcsak a politikusok - rövid távon vagy nyíltan a bürokraták sem emelik a keresletet a biztonság iránt. Ha úgy cselekednének, elárulnák önmagukat. Legfeljebb hosszabb távon jelentkezik a hivatal kereslettel, de akkor is leplezett formában.

Rövid távú hatását tekintve az Áttekinthetetlen Károsodási Esemény nem az, amit jótékony sokknak szoktak nevezni. Sem a politikus, sem

a közigazgatás nem érdekelt abban, hogy mérsékelje a Monumentális Újítás szemetszűrő keresleti mínuszát.

A harmadik kockázatkép, az Áttekinthető Károsodási Esemény egyetlen pontban különbözik az előző kockázattól. Az uralmon lévő politikusok, mégha a szó szűkebb értelmében nem is terheli őket felelősség, úgy vélik, azonnali cselekvésre van szükség, különben a következő választáson alaposan megbüntetnék őket a választók. Mutatis mutandis hasonló helyzetben van egy vagy több hivatal is. Így érthető, hogy az Áttekinthető Károsodási Esemény után lépéskényszerben érzik magukat a politikusok. Amikor azután lépnek, ez a legkritikább esetben egyenlő a stratégia megváltoztatásával. Azaz a biztonság iránti keresletet nem olyan mértékben növelik, mint ahogyan azt a racionálisan gondolkodó választó közönség igényéhez való igazodni akarás megkívánná. A politikus csupán egy lépést tesz az általa helyesnek tartott irányba. Nem feltétlenül azért, mintha elvtelen megalkuvó lenne. Ismét a nem-racionalitás a ludas. Ha egy bizonyos fajtájú és nagyságú kockázat kétszer, háromszor realizálódik, a mud-ling through, az átküszködés tanára támaszkodva számolni lehet azal, hogy a hatalmon levő politikusok biztonság iránti kereslete két, három stb. lépésben emelkedni fog, s így egyre inkább megfelel egy jól informált társadalom médián-választója elképzeléseinek. Így feltételezhető, hogy az ipari országokban pl. a tűzoltóságoknak juttatott költségvetési összeg manapság megközelíti ezt a normát. Ha viszont az Áttekinthető Károsodási Esemény hosszú időn át nem ismétlődik meg, akkor a választók megfeledkeznek arról. A hatalmon lévő politikusoknak ezért olyan problémák felé kell fordulniuk, amelyeket fontosabbnak tart a társadalom, - különben veszélyeztetik karrierjüket. A biztonság iránti kereslet, mint az idő funkciója csökken. Ha Áttekinthető Károsodási Esemény előfordulásakor a hivatal megfelelően jár el, mind a politikusok, mind pedig az állampolgárok szemében részben vagy egészben mentesíteni tudja magát a felelősségtől.

Ha kár történt, a hivatal - az illetékes politikusokkal együttműködve - a helyes irányba történő rövid lépést meghosszabbíthatja, s ezzel érezhetően csökkentheti az eredetileg szemet szűrő mínuszt. Ha pedig többször is előfordul ilyen esemény, a hivatal költségvetés -maximálásra irányuló törekvése is a biztonság emelésének irányába hat.

A szerző nagyon színvonalasan dolgozta fel a témát, amelynek során gazdag, a magyar olvasó számára sok tekintetben eddig kevésbé ismert szakirodalmi apparátusra támaszkodott. A könyv ára 300 forint. Megvásárolható a Társadalomkutató Intézetben, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Student Szakkönyvesboltban és a Közgazdasági és Jogi Könyvesboltban.